

2011 | 4

309736

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

SOLYMOSI LÁSZLÓ

ANYANYELV ÉS JOGI ÍRÁSBELISÉG
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

R. VÁRKONYI ÁGNES

AZ ÖLTÖZKÖDÉS FILOZÓFIÁJÁRÓL

VADERNA GÁBOR

NAPLÓ ÉS ESEMÉNY

ZAHORÁN CSABA

A TRIANON-JELENSÉG POZSONYI
TÜKÖRBEN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIII. ÉVFOLYAM, 2011. 4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
FODOR PÁL, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN,
VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Solymosi László: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon 479
- R. Várkonyi Ágnes: Az öltözködés filozófiájáról 503
- Schramek László Péter: Wesselényi Ferenc, Lippay György és Balassa Imre vitája a Pest megyei főispánságról 537
- Vaderna Gábor: Napló és esemény. Gróf Dessewffy József: *Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten 1828* 569

KILÁTÓ

- Zahorán Csaba: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben 591

MŰHELY

- Sárosi Edit: A kecskeméti piactér és vásártér történeti helyrajza 615

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon*

Az anyanyelv és az írásbeliség kapcsolatát régóta vizsgálják. A témát több tudomány, különösen a nyelv-, az irodalom- és a történettudomány művelői kutatják, a történettudomány területéről elsősorban azok, akik várostörténettel foglalkoznak. Magától értetődő, hogy a diplomatika kezdettől fogva vizsgálja az oklevelek nyelvét.¹ Néhány évvel ezelőtt Troyes-ban kongresszust is szenteltek ennek a témának.² Az alábbiakban a hatalmas téma egy szeletéről, az anyanyelv és a jogi írásbeliség összefüggéseiről lesz szó.³

A levéltári forrásanyag kutatásában az elmúlt néhány évtizedben óriási változás történt. Borsa Ivánnak, munkatársainak, majd munkájuk folytatóinak, Rácz Györgynek és kollégáinak köszönhetően a középkori Magyar Királyság szétszabdalt forrásanyaga virtuálisan egyesült. 2010-ben a magyarországi, illetve

* A tanulmány a 2011. január 20-án elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata.

1 *Arthur Giry*: Manuel de diplomatique. Hachette, Paris, 1894. (Utánnymás: Genève, 1975.) 464–476.; *Harry Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I–II. 3. Aufl. De Gruyter, Berlin, 1958. 325–392.; *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) 21., 109., 231–236., 244., 260–261.; *Olivier Guyotjeannin–Jacques Pycke–Benoît-Michel Tock*: Diplomatie médiévale. Brépols, Turnhout, 1993. (L’Atelier du médiéviste 2.) 92–102. és passim; *Reinhard Härtel*: Notarielle und kirchliche Urkunden im frühen und hohen Mittelalter. Böhlau–Oldenbourg, Wien–München, 2011. 60. és passim.

2 La langue des actes. Actes du XIe Congrès international de diplomatique (Troyes, jeudi 11–samedi 13 septembre 2003). A részleges elektronikus kiadás elérhetősége: <http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/>. Ugyanitt olvasható előadásom („Langues parlées et langues écrites dans la Hongrie médiévale”) rezüméje.

3 Az alább idézett tanulmányok kellően érzékeltetik a megközelítés lehetőségeit: *Vizkelety András*: Irodalmak útban a pergamen felé. In: „Látjátok feleim...”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2009. október 29–2010. február 28. Szerk. Madas Edit. OSZK, Bp., 2009. 79–96. Újabb kiadása: in: *Vizkelety András*: Ad fontes. Válogatott tanulmányok. Ausgewählte Schriften. Ünnepi kötet Vizkelety András 80. születésnapjára. Festgabe für András Vizkelety zum 80. Geburtstag. Szerk. Berzeviczy Klára–Jónásik László–Lőkös Péter. A szerkesztésben közreműködött Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp., 2011. 8–28. (A tanulmány a 2004-ben tartott akadémiai székfoglaló előadás bővített változata.); *Katalin Szende*: Integration through Language: The Multilingual Character of Late Medieval Hungarian Towns. In: Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Ed. Derek Keene–Balázs Nagy–Katalin Szende. Ashgate, Farnham, 2009. 205–233. Vö. *Ivan Hlaváček*: Dreisprachigkeit im Bereich der Böhmischen

a magyar vonatkozású, de külföldön található mintegy 200 ezer levéltári (kézirattári) egység digitális fényképe az internet segítségével bárhol, bárkinek ingyenesen elérhetővé vált. Ez az anyag Pozsonyban, Zalaegerszegen, Kolozsvárott, Zágrábban vagy éppen Párizsban egyformán hozzáférhető és bizonyos értelemben áttekinthető. Ilyen, nemzetközileg is kivételes lehetőséggel a kutatás korábban nem élhetett. Elődeink, akik munkáját elismerés és megértés illeti, sokkal kedvezőtlenebb kutatási feltételek mellett jutottak számos maradandó eredményre. Témánk szempontjából azonban megjegyzendő, hogy a számítógépes feldolgozás során az esetek túlnyomó többségében a források nyelvét nem tüntették fel. Ezért a középkorból fennmaradt forrásanyag nyelvi megoszlása nem számszerűsíthető, az egyes nyelveken kiadott oklevelek száma és aránya nem állapítható meg.⁴ Mintaszerű e tekintetben Pozsony Város Levéltára több mint ötezer középkori (1159 és 1526 között kiadott) oklevelének jegyzéke, amely minden forrásszöveg nyelvét is megadja.⁵

A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a középkori Magyar Királyság soknyelvűségének ténye vajon mikortól, milyen mértékben és mely nyelvek vonatkozásában tükröződött vissza okleveleinkben, azaz a jogi írásbeliségben. Az elemzés rámutat a 14. századtól kezdve megjelenő német, cseh, majd később magyar nyelvű oklevelek megoszlásának nyelvi, földrajzi és társadalmi hátterére. Magyarázatot nyújt arra, hogy a központi, helyi kormányzati szervek, bíróságok, egyházi intézmények és városok közül vajon miért a városi oklevéladásra volt a leginkább jellemző az anyanyelv használata, és a feltételek miatt a német nyelvű oklevéladás fejlődésének kedveztek a leginkább annak ellenére, hogy a középkor végére a magyar nyelv is feltehetően alkalmas volt a jogi írásbeliségre. Ugyanakkor áttekintést ad azokról a főbb tényezőkről is – köztük a magyar joggyakorlat sajátosságairól és a hiteleshelyek működéséről –, amelyek hatására a latin nyelv egészen a 19. századig használatban maradhatott.⁶

Krone. Zum Phänomen der Sprachbenutzung im böhmischen diplomatischen Material bis zur hussitischen Revolution. In: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Ed. Anna Adamska–Marco Mostert. Brepols, Turnhout, 2004. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9.) 289–310.

4 A digitális felvételekkel kiegészített adatbázis elérhetősége: <http://www.mol.arcanum.hu/dldf>. Vö. *Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára*. DVD-ROM. Szerk. Rácz György. MOL, Bp., 2008. Az adatok mindkét helyen nyelvi szempontból nagyon hiányosak, megtevesztők, vagyis statisztikailag nem használhatók. Vö. *Peter Bassola: Deutsche Schriftlichkeit in Ungarn in frühneuhochdeutscher Zeit – mit besonderer Rücksicht auf die Zeit bis 1526*. In: *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. Hrsg. Karl Manherz. ELTE Germanistisches Institut, Bp., 2003. (Budapester Beiträge zur Germanistik 38.) 16–17.

5 Archiv mesta Bratislavy. *Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností*. Vypr. D. Lehotská et al. Archivna správa ministerstva vnútra, Praha, 1956. (= Inventár I.); Archiv mesta Bratislavy. *Inventár listín a listov. II. (1501–1563)*. Vypr. Vladimír Horváth. Slovenská archivna správa, Bratislava, 1966. 9–117., 529–551. (pótlás a korábbi kötethez).

6 A magyar nyelv az 1844. évi 2. törvénycikkkel vált teljes jogú államnyelvvé. *Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai).

Szent István király *Intelmeinek* napjainkban igen gyakran idézett hatodik fejezete a jövények befogadásáról szól. Az ismeretlen szerző azért tartja fontosnak a különféle nyelveket, szokásokat, másféle ismereteket és fegyvereket magukkal hozó külföldiek – klerikusok és lovagok – megtelepedését, mert az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny.⁷ Ez a gondolat összhangban áll a középkori Magyar Királyságban létező többnyelvűséggel, amely alapvetően nem az egyházi társadalom vagy a királyi udvar természetes nyelvi változatosságát jelentette, hanem az ország *lakóinak* a többnyelvűségét.

A Kárpát-medence, amióta csak ilyen irányú ismereteink vannak, mindig is többnyelvű volt, etnikailag nem volt egységes. A 9. század végén keletről érkeztek ide a finnugor nyelvcsalád egyik nyelvét beszélő magyarok és a hozzájuk csatlakozott török vagy iráni nyelvű kazárok. Néhány év alatt uralmuk alá vonták az itt élő szlávokat, avarokat és frankokat. A Kárpát-medence meghódítása után több szakaszban újabb és újabb népek költöztek az országba. Kelet felől a 9. és 10. században a török nyelvű besenyők és kálizok, majd a 13. században az iráni nyelvű jászok és a török nyelvű kunok, nyugat felől pedig a 11. században a neolatin nyelvet beszélő, összefoglaló néven *Latiniként* emlegetett olaszok és franciául beszélő valonok, majd a 12. század közepétől a németek telepedtek be a Magyar Királyságba.

Az újonnan érkezők egy része az ország különböző pontjain, szétszórtan, nem nagyobb egységekben telepedett le. Lakóhelyeikről jobbra az a több mint 200 település árulkodik, amely az ott élő népességről kapta a nevét: ilyenek az Olaszi, Németi, Csehi, Oroszi, Tóti stb. nevű települések. A telepesek másik csoportja nem csak egy-egy települést alkotott, hanem egy nagyobb területet vett birtokba. A németeket a 12. század második felében Erdélyben és Észak-Magyarországon telepítették le: Erdélyben mintegy kétszáz, észak-magyarországi lakóhelyükön pedig mintegy hatvan települést, falut és várost hoztak létre. A kunok és a jászok az Alföld középső részén kaptak egybefüggő szállásterületet.

A 13. századtól kezdődően a környező szomszédos országokból a határ menti részekre költöztek be folyamatosan szlávok és románok, az észak-magyarországi városokba, bányavárosokba pedig németek.⁸ A 15. században

7 Sic ut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, que omnia regna ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arroganciam. Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est. – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Typ. Univ., Bp., 1937–1938. (Bölv. reprint: Bp., 1999.) II. 625.

8 A fentiekre összefoglalóan ld. Erik Fügedi: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die deutsche Ostiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972. Hrsg. Walter Schlesinger. Thorbecke, Sigmaringen, 1975. (Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte – Vorträge und Forschungen 18.) 471–507.; Györffy György: A magyarság keleti elemei. Gondolat, Bp., 1990.; Lajos Kiss: Die sprachlich-ethnisch-kulturelle Gliederung der Ungarn. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung. I–II. Hrsg. Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Theiss, Stuttgart, 2000. I. 210–212.; Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus, Bp., 2003. (Kisebbségkutatás Könyvek).

az oszmán-törökök elől menekülő szerbek egy csoportja is helyet talált az országban.⁹

A telepések különféle kiváltságokban részesültek, amelyek rendszerint magukban foglalták papjuk megválasztásának szabadságát is.¹⁰ Ez a nagyon fontos lehetőség azt jelentette számukra, hogy vallásukat saját nyelvükön gyakorolhatták. A katolikus egyház nyelve ugyan a latin volt, de a vallási élet nem létezhetett a népnyelv, az adott közösség anyanyelvének használata nélkül. Gondoljunk csak az imádkozásra, a prédikációkra, a gyónásra vagy később a népénekekre. Ennek jegyében tudatos választás volt, hogy Szent László király az általa alapított zágrábi püspökség élére cseh (*Boemicus*) származású főpapot állított, aki az egyházmegye zömében délszláv lakóival kapcsolatot tudott teremteni.¹¹ Természetes volt, hogy a szebeni nyomda első kiadványai között német nyelvű imádságok is helyet kaptak.¹²

A többnyelvűség sajátos módon tükröződött az etnikailag vegyes népszerű településeken.¹³ Buda városában például a németek a Boldogasszony-plébánia-templomba (a mai Mátyás-templomba) jártak, míg a többi templomot azok látogatták, akik nem tudtak németül.¹⁴ Ahol csak egy templom volt, ott is lehetett megoldást találni az anyanyelvhasználat biztosítására. Az eperjesi plébános egy 1454. évi oklevél szerint a németeknek és a magyaroknak külön prédikátort tartott, hogy Isten ígését anyanyelvükön hirdessék nekik.¹⁵ Kivételes lehetett, ami a

-
- 9 Rokay Péter: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991. 51–63.
- 10 Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Magvető, Bp., 1981. 300–304.; Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.) 269–282.
- 11 Diplomata Hungariae antiquissima. I. Ed. Georgius Györffy. Akadémiai, Bp., 1992. 261. Vö. Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Balassi, Bp., 1994. 45. (14. sz.).
- 12 Simon Zsolt: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. Magyar Könyvszemle 125. (2009) 1–29. Nyomtatott magyar nyelvű imádság (Miatyánk, valamint Üdvözlégy rövid változatban) 1527-ben jelent meg Krakkóban Donatus rövidített nyelvtana német, lengyel és magyar értelmezéssel kiegészített változatának a végén. Melich János: Régi magyar nyomtatványok 1527-ből. Magyar Könyvszemle 20. (1912) 97–109., hasonmás a 101. lapon. Vö. A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Hasonmásban közléses s bevezetéssel kíséri Melich János. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1912. 63.; Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Akadémiai, Bp., 1971. 7–8. (7. sz.).
- 13 Székely György: Városok és nyelvek Közép-Kelet-Európában. In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv. Szerk. Horváth Pál-Révész T. Mihály. Akadémiai, Bp., 1983. 259–270. Vö. *Uő*: Towns and Languages in East Central Europe. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22. (1976) 429–440.
- 14 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László-Kosáry Domokos. Budapest Főváros Tanácsa, Bp., 1973. (Budapest története II.) 66–67.
- 15 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 228 759. Kiadása: Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. MTA, Bp., 1906. 291. Vö. Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526. I–II. M. Kir. Ferencz

Nyitra megyei Novák faluban történt. A magyar–szláv nyelvhatáron túl fekvő településen 1517-ben sem a plébános, sem a káplánja nem tudta meggyóntatni a földesúr végrendelkezni akaró feleségét, mert egyikük sem tudott magyarul. Egy átutazóban levő pap gyóntatott helyettük.¹⁶

Az idegen nyelvi környezetben elhelyezkedő szórványtelepülések lakóin azonban sokszor az anyanyelvű vallásgyakorlat sem segített. Ha nem kaptak rendszeres utánpótlást, előbb vagy utóbb beolvadtak a környékbeli népességbe.¹⁷ A spontán asszimiláció azonban a középkori körülmények között igen hosszantartó folyamat volt, a középkor végi Magyarország változatlanul soknyelvű királyság maradt. Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek 1536-ban befejezett munkája szerint a magyarokon (*Hungari, Siculi*) kívül jelentős számban éltek itt szlávok (csehek, a szlovákok elődei, horvátok, szerbek és ruténok), valamint németek, románok, jászok és kunok, sőt franciák (vallonok) is, és valamennyien az anyanyelvüket használták.¹⁸ A jászok nyelvhasználatát egy 1422. évi oklevél hátlapján található feljegyzés is igazolja.¹⁹

A 13. század eleji arengák szerint a tényeket a szóbeliség (*lingua testium, vox testium*) és az írásbeliség (*patrocinium scripture, testimonium litterarum*) hivatott

József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 1931–1932. (Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio juridico-politica) I. 372. sz.; *Uő*: A középkori Eperjes magyarsága. Szegedi Füzetek 1. (1934) 91–92., 169–170. Közjegyzői oklevél 1498-ban a tanúk között felsorolja az eperjesi németek prédikátorát, valamint a szlávok káplánját (*capellanus Sclavorum*). DF 229 139. Vö. *Iványi B.*: Eperjes levéltára i. m. II. 780. sz.

- 16 *Szerémi [Odescalchi Arthur]–Ernyey József*: A Majthényiak és a Felvidék. Történelmi és genealogiai tanulmány. I. Fritz, Bp., 1912. 629–634.; *Fügedi Erik*: Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből. Magyar Nyelv 55. (1959) 425–426.; *Kubinyi András*: A szlovákok és Magyarország késő-középkori kormányzata. In: Szlovákok az európai történelemben. Tanulmányok. Szerk. Molnár Imre. Közép-Európa Intézet–Teleki László Alapítvány, Bp., 1994. 19.; *Uő*: Zur Frage der Toleranz im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Toleranz im Mittelalter. Hrsg. Alexander Patschovsky–Harald Zimmermann. Thorbecke, Sigmaringen, 1998. (Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte – Vorträge und Forschungen 45.) 200–201.

- 17 *Étienne Szabó*: L’assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. Revue d’Histoire Comparée. Études Hongroises N. S. 1. (1943) 279–330., különösen 282–307. Vö. *Szabó István*: A magyar asszimiláció. In: *Erős Vilmos*: Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Csokonai, Debrecen, 2005. (Disputa) 11–74., különösen 15–42. A megmaradás esélyeire ld. *Szűcs Jenő*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. Magyarságkutatás (1987) 11–27.

- 18 Totius huius Hungariae regnum continet in se nostro hoc tempore diversas nationes, Hungaros, Alemanos, Bohemos, Sclavos, Croacos, Saxones, Siculos, Valachos, Rascianos, Cumanos, Iaziges, Ruthenos et iam postremo Turcas, quae omnes differenti inter se utuntur lingua, nisi quod aliqua vocabula propter diuturnam consuetudinem atque mutuum commercium aliquam habere videantur similitudinem et symphoniam. In valle Agriensi aliquot pagi incoluntur habiti pro colonis Eburonum, qui nunc Leodienses dicuntur, olim eo traductis. Horum incolae in hodiernum diem Gallicam sonant linguam. – *Nicolaus Olahus*: Hungaria – Athila. Ed. Colomannus Eperjessy–Ladislaus Juhász. Egyetemi Ny., Bp., 1938. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XVI.) 33–34. (cap. 19.). A székelyek magyar nyelvűségére ld. uo. 23. (cap. 14.).

- 19 *Németh Gyula*: Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 12. (1958) 233–256. Vö. *Györffy Gy.*: A magyarság keleti elemei i. m. (8. jz.) 316–318.

megörökíteni.²⁰ A szóbeliség a használt, beszélt anyanyelvek (*lingua materna, lingua laica*) számától függően a kezdetektől fogva mindig is többnyelvű volt, míg az írásbeliséget a latin rítusú kereszténység felvételének megfelelően alapvetően egyetlen tanult nyelv, a latin határozta meg. Az egyház, ez a transzcendens küldetéssel, saját nyelvvel, jogrendszerrel és bíraskodással rendelkező, nemzetek feletti – szupranacionális – intézmény döntő szerepet játszott az írásbeliségben.

Az első ezredfordulón induló magyarországi oklevéladás még a középkoron túl is a latin nyelvet használta.²¹ A gyakorlat teljesen egységes volt egészen a 14. század elejéig. Csak kivételesen bukkan fel a latin oklevelek között egy-egy görög nyelvű királyi oklevél. Szent István király a 11. század elején, III. Béla király pedig a 12. század végén adott ki ilyet.²² A sajátos nyelvválasztás hátterében az állt, hogy mindkét esetben görög rítusú monostor volt a kedvezményezett, az oklevélnyerő (*destinarius*), vagyis ennek jogairól szolt az oklevél. A latin nyelvű szövegekben természetesen kisebb-nagyobb számban csaknem minden oklevélben előfordulnak magyar vagy más nyelvű szavak (földrajzi nevek, személynévek, köznevek), kifejezések, mondattörödékek.²³ Gondoljunk csak a legismertebb példára, az 1055-ben kiadott Tihanyi alapítólevélre. De most nem ezekről lesz szó, velük alapvetően a nyelvtudomány, illetve a településtörténet foglalkozik.

A domináns latin mellett a középkori jogi írásbeliségben három vulgáris nyelv: a német, a cseh és a magyar jutott szerephez. Közülük a német nyelv használata volt a legjelentősebb. Fokozatosan terjedt el az egészben vagy részben német lakosságú városokban, nyugatról kelet felé haladva. Kezdetei a 14. század elejéig nyúlnak vissza.

A legkorábbi emlékek a bajor–osztrák nyelvterülettel szomszédos Nyugat-Magyarországhoz kötődnek. Ez a régió, amely Pozsony és Sopron városokkal együtt az osztrák hercegség keleti határánál feküdt, jelentős német lakossággal rendelkezett. Szoros gazdasági, egyházi és személyi kapcsolatok fűzték a

20 Que geruntur in tempore, ne processu temporis a labili hominum memoria paulatim evanescent cum tempore, poni solent in lingua testium et scripture patrocínio perennari. – II. András király 1228. évi okleveléből idézi *Kurcz Ágnes*: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 70. (1962) 327.; Evanescent cum tempore, que geruntur in tempore, nisi a voce testium vel testimonio litterarum summant firmamentum. – Benedek aloraszágbíró 1221. évi ítéletleveléből idézi: *Franz Eckhart*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Wagner, Innsbruck, 1914. (Klny. a Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 9. Heft 2-ből.) 412.

21 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 260.; *Hajnal István*: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp., 1933. 192., 211–212.; *Uő*: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Századok 76. (1942) 150.

22 *Solymosi László*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Argumentum, Bp., 2006. 193–194.

23 Összefoglalóan ld. *Hoffmann István*: A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) 13–31.

szomszédos osztrák területhez, ahol a 13. század végén, 1281-ben a hercegi kancellária, majd 1291-ben a bécsi városi kancellária, végül pedig 1297-ben Bécsújhely város adta ki az első német nyelvű okleveleket.²⁴ Viszonylag későn, hiszen német nyelvterületről a 13. századból már 1220 tájáktól kezdődően mintegy 4500 német nyelvű oklevél maradt fenn, s közülük 29-nek a latin szövege is megvan.²⁵ A földrajzi közelség miatt nem meglepő, hogy az első magyarországi vonatkozású német nyelvű források a szomszédos osztrák hercegségben készültek.

A legkorábbi oklevelet Bruck an der Leitha város adta ki 1315-ben a heiligenkreuzi apátság számára.²⁶ Ebben egy helybeli polgár és felesége lélekváltság-adományként szőlőt ajándékozott Heclainsperg (Hackelsberg) szőlőhegyen az apátságnak. Ez a szőlőhegy az osztrák városhoz közel, de már a magyarországi Winden (Sásony) település határában feküdt, ahol az apátság is birtokos volt.²⁷ Egy másik, 1318-ban Bécsben megfogalmazott magánoklevél a Nyugat-Magyarországon birtokos Szentgyörgyi család egyik tagjának, Bazini és Szentgyörgyi Sebesnek a testvérével való megállapodásáról szól.²⁸

Néhány évvel később a bécsújhelyi osztrák polgárok és a Nyugat-Magyarországon birtokos Osl nemzetség tagjai vitába keveredtek egymással. Nézeteltérést Nagymartoni Pál tekintélyes környékbeli magyar birtokos, a későbbi or-

24 *Mollay Károly*: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai, Bp., 1982. (Nyelvészeti Tanulmányok 23.) 120.; *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*. I–IV. Hrsg. Friedrich Wilhelm et al. Schauenburg, Lahr, 1932–1963. IV. 2670. sz.

25 *Ursula Schulze*: Lateinisch–deutsche Parallelurkunden des 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Syntax der mittelhochdeutschen Urkundensprache. Fink, München, 1975. (Medium Aevum. Philologische Studien 30.) 104. Vö. *Guyotjeannin, O.–Pycke, J.–Tock, B.-M.*: i. m. (1. jz.) 94.

26 *Johann Nepomuk Weis*: Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde. I–II. Kaiserl.-Könl. Hof- u. Staatsdruckerei, Wien, 1856–1859. (Fontes Rerum Austriacarum 2. Abt.: Diplomataria et acta 16.) II. 43.; *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–V. Bearb. Hans Wagner et al. Böhlau–Burgenländische Landesregierung, Graz etc., 1955–1999. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7. Reihe; = *Urk. Burg.*) 87. Itt említtem meg, hogy Kassa városnak a helybeli szücsceh számára 1307-ben kiállított német nyelvű oklevele jóval később keletkezett, mint keltezése mutatja. Valójában valamikor 1448. évi átirása előtt állíthatták ki. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Veda, Bratislavae, 1980–1987. (= *Reg. Slov.*) I. 486. sz.; *Anjou-kori oklevéltár*. I–XV., XVII., XIX–XXI., XXIII–XXVIII., XXXI. Főszerk. Kristó Gyula–Almási Tibor. Bp.–Szeged, 1990–2010. (= *AOkl.*) II. 189. sz.

27 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. IV. 176–178.

28 *MOL Diplomataikai Levéltár* (= *DL*) 1923. Kiadása: *Anjoukori okmánytár*. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. (Magyar Történelmi Emlékek. I.: *Okmánytárak*) I. 475–476. Vö. *Reg. Slov.* II. 358. sz.; *AOkl.* V. 194. sz. – Itt jegyzem meg, hogy Esztergomban ennél régebbi, 1315-ben Sankt Pöltenben kiadott német nyelvű oklevelet is őriznek, de ennek nincsen magyarországi vonatkozása. *Prímási Levéltár* (Esztergom), Arch. Saec. T–22–485: DF 248 737. Kiadása: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Ordine chronologico dispositis, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz et al. Strigonium–Bp., 1874–1999. II. 704–705.

szágbíró közreműködésével rendezték, aki aztán a saját nevében és pecsétje alatt 1323-ban német nyelvű oklevélbe foglalta ezt a megállapodást.²⁹

A német nyelvű oklevelek nyugat-magyarországi térhódításában jelentős része volt az osztrák heiligenkreuzi ciszterci apátságnak. Ez a Bécs közelében, a bécsi erdőben fekvő egyházi intézmény két szálon is kötődött a nyugat-magyarországi régióhoz. Egyfelől itt működött leányapátsága, a borsmonostori (Klostermarienberg) ciszterci monostor, másfelől számos birtokkal rendelkezett ezen a területen. Kiemelendő, hogy Pozsony város környékén, sőt magában a városban is volt birtoka.³⁰ Ezeknek a sajátos kapcsolatoknak az eredménye hamarosan a jogi írásbeliségben is nyilvánvalóvá vált. A borsmonostori apát 1355-ben kiadta az apátság első német nyelvű oklevelét,³¹ Pozsony város írásbelisége pedig ennek a kapcsolatnak is köszönhetően, a későbbiekben szorosan összekapcsolódott a német nyelv használatával.

A városi írásbeliség Magyarországon a 13. század derekán bontakozott ki, és eleinte természetesen latin nyelvű volt.³² A német nyelvű városi oklevéladással szintén a nyugat-magyarországi régióban találkozunk először. Az első német nyelvű városi oklevél 1352-ben Sopronban látott napvilágot.³³ Pozsony néhány évvel lemaradt, hiszen itt 1360-ból ismerjük az első ilyen városi kiadványt.³⁴ A kezdetek ugyanakkor itt jóval korábbra nyúlnak vissza. Az 1360 előtti idők-ből több pozsonyi polgár német nyelvű oklevele maradt fenn, jobbára a heiligenkreuzi apátság levéltárának köszönhetően.³⁵ Egy pozsonyi asszony 1319-ben a maga és elhunyt férje lelki üdvéért a heiligenkreuzi apátságnak adományozta pozsonyi szőlejét. Döntéséről német nyelvű magánoklevelet készített, amelyet Pozsony város és egy magánszemély pecsétjével erősítettek meg, mivel neki magának nem volt saját pecsétje.³⁶ Ez volt az első alkalom, hogy né-

29 Urk. Burg. III. 158. Vö. AOkl. VII. 342. sz.

30 *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Editiones Cistercienses, Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 63., 104–109.

31 DF 201 788. Kiadása: Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Sauerwein etc., Győr–Bp., 1865–1891. III. 166. A kiadást javítva, újból közli szövegét *Mollay K.*: i. m. (24. jz.) 123. Említi *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 223.

32 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 147.; *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. Soproni Szemle 10. (1956) 202–215.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. 2. bőv., jav. kiad. MNM, Bp., 1993. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta) 65., 128–129.; *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961) 119–120.; *Uő*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. In: Székesfehérvár évszázadai. II. Szerk. Kralovánszky Alán. István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1972. 151–155., 158–160.

33 Az oklevelet a bécsi városi levéltárban felfedezte és szövegét fordítással együtt közölte *Házi Jenő*: Sopron város legrégibb német nyelvű oklevele. Soproni Szemle 17. (1963) 169–170. A kiadást javítva, újból közli szövegét *Mollay K.*: i. m. (24. jz.) 122–123.

34 DF 238 789. Vö. *Ortway Tivadar*: Pozsony város története. III. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez. Pozsonyi Első Takarékpénztár, Pozsony, 1894. 364.; Inventár I. 175. sz.

35 1326: *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 109–110., vö. AOkl. X. 104. sz.; 1348: DF 241 332. (Inventár I. 101. sz.); 1359: *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 247–248.

36 *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) 61–62. Vö. Reg. Slov. II. 490. sz.; AOkl. V. 578. sz.

met nyelvű oklevelet városi pecséttel láttak el. Nem Heiligenkreuz, hanem Pozsony város levéltára őrizte viszont meg Hambok Jakab pozsonyi polgár és felesége adóslevelét 1346-ból.³⁷ Magánjogügylet esetében, ha a körülmények úgy kívánták, a pozsonyi kanonoki testület, a káptalan sem idegenkedett a német nyelv használatától. A pozsonyi prépostság gondnoka és káptalanja 1348-ban ezen a nyelven foglalta oklevélbe az osztrák féllal történt megállapodást.³⁸

A 14. század végére mind Sopronban, mind Pozsonyban általánossá vált a német nyelvű városi oklevél. Sőt Pozsony város esetében az 1399-ben kiadott oklevél latin nyelve már kivételesnek tekinthető. Ebben az esetben a tartalom indokolta a nyelvválasztást, ugyanis a város olyan megegyezést foglalt írásba, amely egyházi személyek, a győri püspök és rokonsága, valamint a pozsonyi káptalan között született egy pozsonyi házról.³⁹ A német nyelv használatát tovább erősítette, hogy 1451-ben Pozsony város tanácsa a városi ingatlanforgalommal kapcsolatos írásbeliség egészét a maga hatáskörébe vonta. A rendelkezés szerint városi ingatlanügyekben a helybéli (pozsonyi) káptalan vagy más idegen hatóság pecsétje alatt kiadott oklevelek nem bírtak jogerővel.⁴⁰

A városi írásbeliség jellegzetes termékei voltak a város és a polgárok különféle ügyeit rögzítő városkönyvek.⁴¹ A városkönyv műfaja a 14. század második felében minden bizonnyal a nyugati szomszédos német területek hatására terjedt el Magyarországon.⁴² A legkorábbi városkönyvek latin nyelvűek voltak, de a német nyelv használata előbb-utóbb itt is megjelent és gyakorivá vált. Az élenjáró e téren is Sopron és Pozsony volt, ahol a 14. század végétől, illetve a 15. század elejétől kezdődően németül vezették a vegyes tartalmú, illetve a különféle tematikájú városkönyveket, mint például a végrendeleteket tartalmazó köteteket vagy

37 DF 238 714. Kiadása: *Mollay K.*: i. m. (24. jz.) 121–122. Vö. Inventár I. 93. sz.

38 DL 7544. Kiadása téves dátummal és jelzettel: Urk. Burg. V. 202–203. Az eredeti oklevél 1390. évi átirása: DL 7545. Vö. *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 221.

39 Zsigmondkori Oklevéltár. I–XI. Összeállította Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2009. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.; = ZsO) I. 6076. sz.

40 *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. MTA, Bp., 1894. 134. Vö. *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 232.

41 *Oswald Redlich*: Die Privaturkunden des Mittelalters. Oldenbourg, München, 1911. (Handbuch der mittelalterlichen und neuen Geschichte IV/3.) (Reprint: München, 1969.) 189–192.

42 *Franz Kováts*: Preßburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Eine einleitende Studie zur Herausgabe des Preßburger Grund- und Satzbuches 1439–1517. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 39. (1918) 45–51.; *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 233–234. Szükség lenne a különféle középkori városkönyvek és kiadásaik teljes körű számbavételére. Vö. *Blazovich László*: A forráskiadó Ilpo Tapani Piirainen. Századok 138. (2004) 500–502.; *Uő*: A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek. Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv 1. (2006) 73–83.; *Csukovits Enikő*: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmecbányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. MTA TTI, Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) 202–214.; *Vladimír Rábík*: Pôvod a funkcia knihy účtov slobodného kráľovského mesta Trnavy z rokov (1392/1393) 1394–1530. Slovenská archivistika 43. (2008) 2. sz. 7–8.

a városi telkek, ingatlanok forgalmát nyilvántartó telekkönyveket.⁴³ Latin szöveg kivételesen fordult elő bennük. A pozsonyi végrendeleti könyvben 1487 előtt a 449 bejegyzésből mindössze négy volt latin nyelvű.⁴⁴

A városi szokásjogot, az együttélés szabályait jogkönyvekben rögzítették. Magyarországon a 15. század első felében két jelentős jogkönyv is készült, mindkettő német nyelven: a Szepesi Jogkönyv (Zipser Willkür)⁴⁵ a szepesi városok, a Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht)⁴⁶ pedig a főváros számára.

A német nyelv használatának elterjedése városonként más-más időpontban történt. Sopron és Pozsony példáját fáziskéséssel követte a többi német város. A legrégebbi selmechányai városkönyvben a bejegyzések többsége 1400-tól kezdődően német nyelvű volt.⁴⁷ Csaknem száz esztendő kellett ahhoz, hogy az erdélyi százszok körében megjelenjen az első német nyelvű forrás. 1411-ből fennmaradt Chraus Márton nagyszzebeni polgár német nyelvű elismervénye arról, hogy hány új magyar forinttal tartozik egy bécsi polgárnak az átvett szövetért.⁴⁸ Ez a nyugta

43 Károly Goda–Judit Majorossy: Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Quellenkunde für Ödenburg und Pressburg. Pro Civitate Austriae 13. (2008) 80–100. Vö. Arne Ziegler: Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506. Slovenské Národné Múzeum–Múzeum Kultúry Karpatských Nemcov, Bratislava, 1999. (Acta Carpatho-Germanica 4.) 12–16.; Juraj Šedivý: Die Anfänge der Beurkundung im mittelalterlichen Preßburg (Bratislava). In: Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung. Beiträge zur europäischen Diplomatie des Mittelalters. Hrsg. Karel Hruza–Paul Herold. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2005. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 24.) 81–115.

44 Das Preßburger Protocollum testamentorum 1410 (1427)–1529. I. 1410–1487. Hrsg. Judit Majorossy–Katalin Szende. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2010. (Fontes Rerum Austriacarum 3. Abt.: Fontes Iuris 21/1.) 55., 197., 271., 311. (6., 145., 202., 237. sz.). Mindegyik esetben a hozott latin nyelvű szöveget másolták le.

45 Ilpo Tapani Piirainen–Maria Papsonová: Das Recht der Spiß/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. I–II. Universität Oulu, Oulu, 1992. (Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu 8.) Vö. Demkó Kálmán: A szepesi jog (Zipser Willkür). Keletkezése, viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz. MTA, Bp., 1891. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XV/3.); Vízkelety András: Adalékok a szepességi városok középkori jogtörténetéhez. Jogtörténeti Tanulmányok 3. (1974) 253–265.; Blazovich László: A Szász tükör és a Szepesség joga. In: Eike von Repgow: A Szász tükör. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Pólay Elemér Alapítvány–Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 5.) 43–90.

46 Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. Karl Mollay. Böhlau, Weimar, 1959. Fordítása: Buda város jogkönyve. I–II. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.). Vö. Kubinyi A.: Budapest története i. m. (14. jz.) 80–81; Blazovich L.: A budai jogkönyv i. m. (42. jz.) 73–83.

47 Csukovits E.: i. m. (42. jz.) 214.

48 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller et al. Verein für Siebenbürgische Landeskunde etc., Hermannstadt etc., 1892–1991. (= Urk. Sieb.) III. 514–515. Vö. ZsO III. 1296. sz. Említi Szentpétery I.: i. m. (1. jz.) 244. Az osztrák herceg, ill. Bécs városa már 1401-ben állított ki német nyelvű oklevelet Nagyszzeben számára. Urk. Sieb. III. 262–263. Vö. ZsO II. 1178., 1179. sz. Itt

azonban nem Nagyszebenben, hanem Bécsben íródott, s ott is őrződött meg. Nagyszeben város első német nyelvű kiadványa 1453-ból származik.⁴⁹ A város azért használta kivételesen ezt a nyelvet, mert a címzett Bécs városa volt. A 15. század második felében még kevés Erdélyben a német nyelvű forrás, és ami van, az leginkább céhes vonatkozású.⁵⁰ A latin nyelv használata az oklevelekben, levelekben, városkönyvekben mindenütt visszaszorult, de nem egyforma mértékben. Az északkelet-magyarországi Kassa esetében a nyelvhasználatbeli fordulat, a latinról németre váltás 1460 után, az erdélyi szász városokban pedig csak a 16. században következett be.⁵¹

A fordulat ellenére a középkori városi írásbeliségben a latin nyelv használata korlátozott mértékben mindvégig megmaradt. A városok változatlanul ezen a nyelven érintkeztek a kormányzati és bírói szervekkel. A német városkönyvekben továbbra is előfordultak latin nyelvű bejegyzések és formulák. A német szövegben sokáig latin kelteztést használtak. Eperjesen a 15. század derekán magyar nyelvű jogi szakkifejezéseket is befoglaltak a német szövegbe.⁵² Nem sokkal később ugyanebben a városban a humanizmus (közelebbről a krakkói egyetemen böcsészetből fokozatot szerzett városi jegyző) a latin nyelvet nagyobb szerephez juttatta a városi írásbeliségben.⁵³

Buda és Zágráb, noha más-más módon, a kivételek közé tartozott. A fővárost magyarok és németek lakták. A két közösség egyenlő arányban képviseltette magát a város vezetésében. Albert király 1439-ben olyan rendszert vezetett be, amelyben a tanácsot fele-fele arányban németek és magyarok alkották, a bírót pedig évente váltakozva a németek és a magyarok közül választották.⁵⁴ Mint említettük, a 15. század első felében német nyelven szerkesztették meg a Budai Jogkönyvet, amely a szabad királyi városokban a joggyakorlat zsinórmértékévé vált. Pozsony hasonló intézkedését megelőzve, a Budai Jogkönyv előírta, hogy az

említendő, hogy egy 1336. évi forrás a német nyelv írásbeli használatára utal. Urk. Sieb. I. 479. Vö. *Auner Mihály*: Az erdélyi szászok oklevelei a XV. század kezdetéig. Zikeli, Beszterce, 1912. 51.; *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 232. A forrásról bebizonyosodott, hogy újkori hamisítvány. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Bev., jegyz., közlése: Jakó Zsigmond. I–II. Akadémiai, Bp., 1997–2004. (= EO) II. 903. sz.

49 Urk. Sieb. V. 2847. sz. A város 1454-ben német nyelven tájékoztatja Bécset a török veszélyről. Uo. 2911. sz. A német városrészszel rendelkező Pécs városa szintén németül írt Bécs városának. *Béla Iványi*: Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter. Südost-Forschungen 5. (1940) 363.

50 Urk. Sieb. VI. és VII. passim.

51 *Ondrej R. Halaga*: A kassai városi könyvek (1394–1737). Levéltári Híradó 7. (1957) 534.; *Jakó Zsigmond–Radu Manolescu*: A latin írás története. Európa, Bp., 1987. 92. (A vonatkozó rész Jakó Zsigmond munkája.) Vö. *Auner M.*: i. m. (48. jz.) 51.

52 *Iványi Béla*: Jogtörténeti vonatkozások Eperjes város középkori számadáskönyveiben. In: *Emlékkönyv Fejérváthy László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szeminariumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Franklin, Bp., 1917. 254.; *Uő*: A középkori Eperjes magyarsága i. m. (15. jz.) 89., 171–172.

53 *Iványi B.*: Das Deutschtum der Stadt Eperies i. m. (49. jz.) 378., 389–390., 395.; *Szende, K.*: i. m. (3. jz.) 209.

54 *Kubinyi A.*: Zur Frage der Toleranz i. m. (16. jz.) 204–205.

ingatlanokkal kapcsolatos ügyletekről városi oklevél készüljön, és kimondta, hogy egyéb oklevél e tárgyban nem érvényes. Pozsonnyal ellentétben itt mégsem vált uralkodóvá a német nyelv a városi oklevéladásban. Bizonyára azért nem, mert a városban a németek mellett jelentős magyar nyelvű népesség létezett. A német nyelv használata a budai városi oklevelekben csak a 15. század közepén kezdődött, és a latin nyelv alkalmazása továbbra is jelentős maradt. Az örökjogot tartalmazó okleveleket Buda városa általában latinul, a nem örök érvényű pátentst és a zárt okleveleket pedig gyakran német nyelven adta ki.⁵⁵ A középkor végén a budai német mészáros céh számára is latin nyelvű kiváltságleveleket állítottak ki, noha a mészárosok németül vezették a céhkönyvüket.⁵⁶ Ezt a latin nyelvű örökérvényű kiváltságlevelet aztán Buda városa természetesen latinul írta át a magyar népességű Debrecen számára is.⁵⁷

Zágráb királyi városban négy etnikum élt. Súlyuk valószínűleg egyforma volt, mert a tanácsot 1377 óta ugyanannyi számú szláv, magyar, olasz és német alkotta.⁵⁸ 1377 és 1436 között a nyolc esküdtet és a 20 tanácsnokot beszélt nyelvük szerint sorolták fel. A német, szláv, magyar és olasz nyelvű csoportba azonos számú tag: két-két esküdt, illetve öt-öt tanácsnok tartozott.⁵⁹ Talán épp e soknyelvűség hatására, a nyelv közvetítő szerepének fontossága miatt a városban semmiféle nyelvhasználati fordulat nem következett be. A városi írásbeliség a középkor végéig megőrizte a latin nyelvet.

A központi és helyi kormányzati szervek és bíróságok oklevelei között is akadnak német nyelvűek, noha általánosságban elmondható, hogy számuk eltörpül a latin nyelvű kiadványok mellett. A pozsonyi ispán (*burggraf*) 1320-ban,⁶⁰ Nagymartoni Pál országbíró pedig 1343-ban⁶¹ állított ki egy-egy német nyelvű kiadványt. Az előbbi nyugta, míg az utóbbi ítéletlevél volt. Mindkét oklevél a heiligenkreuzi apátság javára intézkedett, ami magyarázatul szolgál a nyelvválasztásra.

Diplomáciai ügyekben az 1370-es évekből maradtak fenn német nyelvű királyi oklevelek.⁶² Nagy Lajos magyar és lengyel király István bajor herceggel

55 *Uő*: Budapest története i. m. (14. jz.) 83.

56 A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. *Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk. Kenyeres István. BFL–BTM, Bp., 2008. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez) 352–363., 377–380.

57 *Uo.* 393–395.

58 *Klaus-Detlev Grothusen*: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Harrassowitz, Wiesbaden, 1967. (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen I.: Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 37.) 143–146.

59 *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*. IV–VIII. (Libri citationum et sententiarum). Ed. Johannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae, 1897–1902. V. 75., 217., 230., 287., 291., 318., 335., VI. 248., 266.

60 *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 64–65. *Vö. Reg. Slov.* II. 554. sz.; *AOKl.* V. 841. sz.

61 *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 185.; *Urk. Burg.* V. 27–28. *Vö. AOKl.* XXVII. 419. sz.

62 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 190–191.

együtt 1371 nyarán Pozsonyban német nyelvű oklevelet adott ki.⁶³ A következő év őszén ugyanezen a nyelven Sopronban bocsátott ki oklevelet a magyar uralkodó.⁶⁴ Mindkettő tartalma hasonló volt, arról biztosították III. Albert és III. Lipót osztrák hercegeket, hogy hercegségük határait tiszteletben tartják. Mivel Sopron és Pozsony városa ekkorra már járatos volt német nyelvű oklevelek kiállításában, szükség esetén a magyar király igénybe vehette a két város jegyzőjének tudását az oklevelek megszövegezésében.⁶⁵

A diplomáciai kapcsolatokban olykor előfordult, hogy ugyanarról a tárgyról egyidejűleg két különböző nyelvű oklevelet állítottak ki. Az ilyen típusú párhuzamos oklevéladás legkorábbi példái Vilmos, III. Lipót osztrák herceg fia és Hedvig, Nagy Lajos magyar és lengyel király leánya házassági ügyében keletkeztek. Az osztrák herceg 1374-ben, nem sokkal Hedvig születése után latin nyelvű oklevélben tett ajánlatot a magyar uralkodónak a gyermekeik közti frigyre.⁶⁶ Nagy Lajos szintén latin nyelvű oklevélben fogadta el az ajánlatot.⁶⁷ A házassági szerződést 1380. február 12-én Zólyomban a magyar király Erzsébet anyakirálynéval és Erzsébet királynéval együtt külön latin és külön német nyelvű oklevélbe foglalta, és mindkettőt a főpapok és főurak is megerősítették pecsétjeikkel.⁶⁸ Nem sokkal később, 1381. március 20-án kilenc királyi város (Buda, Visegrád, Fehérvár, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat, Pozsony és Sopron) közösen latin és német nyelvű oklevelet adott ki, amely szerint valamennyien esküt tettek, hogy tiszteletben tartják Vilmos osztrák herceg és Hedvig magyar királyné házassági szerződését. A két sokpecsétetes városi oklevelet Bécsújhelyen állították ki.⁶⁹ A magyar uralkodó és a királyi városok számára

63 DF 257 994. (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [= ÖStA HHStA], Urkundenabteilung, Allgemeine Urkundenreihe 1371. júl. 2.). Kiadása: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Szerk. Wenzel Gusztáv. I–III. MTA, Bp., 1874–1876. (Magyar Történelmi Emlékek IV.: Diplomáciai emlékek 1–3.) III. 10–11.

64 DF 257 995. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Allgemeine Urkundenreihe 1372. okt. 16.). Kiadása: Magyar diplomáciai emlékek i. m. (63. jz.) III. 37–38.

65 A két oklevél Szentpétery feltevése szerint nem a magyar királyi kancelláriában készült. *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 190–191.

66 Magyar diplomáciai emlékek i. m. (63. jz.) III. 85–86. (Az adatbázisból hiányzik.)

67 DF 258 365. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 224.). Kiadása: Magyar diplomáciai emlékek i. m. (63. jz.) III. 103–104.

68 A német nyelvű oklevél: DF 258 367. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 238/1.). A latin nyelvű oklevél: DF 258 368. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 238/2.). Vö. *Lővei Pál*: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor–Rácz György. MTA TTI–PPKE BTK, Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta mediaevalia* 3.) 149.: 4. jz.

69 Latin nyelvű oklevél: DF 258 369. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 242/1.). Legújabb kiadása: *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2009. 139–140. (39. sz.). Német nyelvű oklevél: DF 258 370. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 242/2.). Fazekas Istvánnak köszönöm, hogy helyszíni tanulmányozással megerősítette a párhuzamos oklevéladás tényét.

nem jelentett gondot, hogy a latin mellett az érintett fél anyanyelvén is oklevelet fogalmazzanak meg.⁷⁰

Luxemburgi Zsigmond magyar király 1397-ben adta ki hazai ügyben első német nyelvű oklevelét a Nyitra megyei Fejéregyházán (másképpen Újvárott vagy Holicsón). Ebben Vereskői Wolfart Ulrik földbirtokosnak és Nagyszombat királyi város polgárainak a vitáját rendezte az uralkodó.⁷¹ Mivel mindkét érintett fél, a földbirtokos és a város lakossága is német volt, alapvetően nekik volt fontos, hogy az ügyről német nyelvű oklevél készüljön. Zsigmond király, magyar trónját megtartva, később német-római császár és cseh király lett. Kancelláriái egymástól jól elkülönítve működtek, magyar kancelláriái alig adtak ki német nyelvű oklevelet.⁷²

Luxemburgi Zsigmond utóda, Albert magyar, német és cseh király alatt kis-sé gyarapodott a német nyelvű királyi oklevelek száma.⁷³ Ezt követően a többi magyar király is adott ki német nyelvű okleveleket, de a latin nyelvű kiadványok továbbra is dominánsak maradtak.

Hunyadi Mátyás király külügyi levelezésében ugyan a levelek egyötöde német nyelvű volt, de ezek is latin fogalmazat alapján készültek. A kor szokásától eltérően a magyar király azért levelezett a német fejedelmekkel és a svájci köztársasággal anyanyelvükön, hogy politikai céljai érdekében ezzel is megnyerje bizalmukat.⁷⁴ Mátyás királynak a meghódított morva főváros, Brünn számára kiadott oklevelei cseh, latin vagy német nyelven íródtak.⁷⁵ Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy Mátyás németül levelezett házasságon kívül született fia, Corvin János édesanyjával, az osztrák származású Edelpöck Borbálával.⁷⁶

70 Zsigmond király 1402-ben Pozsonyban egyidejűleg latin és német nyelven kiállított oklevelében tette meg IV. Albert osztrák herceget utódává arra az esetre, ha fiúörökös nélkül halna meg. Az országnagyok egy héttel később ugyancsak Pozsonyban nem követték az uralkodót a párhuzamos oklevéladásban, amikor csak latin nyelvű oklevélben vállalták, hogy ebben az esetben az osztrák herceget koronázzák királlyá. *Lővei P.*: i. m. (68. jz.) 149., 156.

71 DL 8249. Kiadása: *Mollay K.*: Német–magyar nyelvi érintkezések i. m. (24. jz.) 124–127. Vö. ZsO I. 4934. sz.

72 *Szilágyi Loránd*: A német birodalom és Magyarország personális uniója 1410–1439. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 159–203.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387–1437. Gondolat, Bp., 1984. 233. Vö. *Kondor Márta*: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. Századok 142. (2008) 413–436.

73 *Mályusz Elemér*: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth. Szerk. Bollók János. ELTE, Bp., 1978. (Klasszika-filológiai tanulmányok 3.)* 287–351.

74 *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király mint levélfíró. In: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I–II. Szerk. Uő. MTA, Bp., 1893–1895. (Újabb kiadásban: Mátyás király levelei. Fraknoi Vilmos munkáját s. a. r., utószó: Mayer Gyula. Nap, Bp., 2008.) LXVI–LXVIII. A levelek között mind-össze egyetlen cseh nyelvű volt, ami a cseh királynak szólt. Uo. 265–266.*

75 *Székelgy György*: Mátyás király és a morva főváros (Diplomatika és nyomdatörténet). Századok 114. (1980) 600–614.

76 *Ritoókné Szalay Ágnes*: Borbála. In: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 28.) 121–133.

Egyedül a tárnokmesteri hivatal esetében lehetett volna azt várni, hogy a német nyelv jelentősebb szerephez jut. A királyi tárnokmester (*magister tavernicorum*) ugyanis szoros kapcsolatban állt a hét szabad királyi várossal (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes és Bártfa), amelyek lakói részben vagy egészben németek voltak. A tárnokmesteri ítélőszék jelentette a szabad királyi városok fellebbviteli fórumát, ahol a tárnokmester polgári ülnökökkel ítélkezett.⁷⁷ Ennek ellenére a tárnokmester, a királyi udvar tisztségviselője inkább latinul adta ki okleveleit.⁷⁸ Latin nyelvű levélben szólította fel a városokat, hogy küldjék el képviselőiket az ítélőszékre.⁷⁹

Ami a birtokigazgatással összefüggő írásbeliséget illeti, ezen a területen a német nyelv akkor jelent meg, ha német volt a földbirtokos. Frangepán Beatrixszal, Corvin János özvegyével 1509-ben kötött házassága révén György brandenburgi örgróf tekintélyes birtokállomány tulajdonosa lett Dél-Magyarországon. Birtokain jelentős volt a német nyelvű írásbeliség.⁸⁰

A német nyelv használata végeredményben túlnyomóan a városi írásbeliséghez kötődött.⁸¹ A bécsi, prágai vagy a krakkói egyetemen tanult, gyakran külföldről érkezett városi jegyzők alakították és formálták ezt az írásbeliséget.⁸² A soproni jegyzők valamennyien a bécsi egyetemen tanultak, és egy kivétellel Ausztriából vagy Bajorországból érkeztek a városba.⁸³ Közülük kiemelkedett Liebhart Egkenfelder, aki a bécsi egyetemi tanulmányai után előbb az osztrák Hainburg, majd Sopron és végül Pozsony város jegyzője lett. Utóbbi helyén jó

77 Ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok 68. (1934) 510–590.; Kubinyi A.: Budapest története i. m. (14. jz.) 85–86., 165–166., 173–174. Vö. Štefánia Mertanová: Ius tavernicale. Stúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.). Veda, Bratislava, 1985. 15–65. Körmeny Kinga: Iura civilia – arbor consanguineitatis carmen historicum. Teleki László kolozsvári könyvtárának kolligátuma. In: Könyves műveltség Erdélyben. Szerk. Bányai Réka. Mentor, Marosvásárhely, 2006. 196–213.

78 Inventár I. 399., 401., 407., 1347., 1379., 1380., 1428., 2517., 2731., 2774., 2775., 3354., 3402., 3772., 3777., 3973., 3997. sz.

79 DF 215 890., 229 063. Vö. Iványi B.: Eperjes levéltára i. m. (15. jz.) II. 698. sz.; Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeáll. Iványi Béla. I. MTA, Bp., 1910. 3114. sz. Egervári László tárnokmester Eperjes és Bártfa városához 1493-ban intézett azonos tartalmú levele. Nyilván ugyanilyen levelet kapott a többi tárnoki város is.

80 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ed. Victor Kenéz–Ladislau Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.) 48., 179., 180., 181., 263. sz.

81 Vö. Schulze, U.: i. m. (25. jz.) 105.

82 Iványi B.: Jogtörténeti vonatkozások Eperjes számadáskönyveiben i. m. (52. jz.) 254.; Középkori cseh oklevelek. Az okleveleket közzétette és történeti jegyzetekkel ellátta Bottló Béla–Fügedi Erik. Szerk. és nyelvészeti jegyzetekkel ellátta Kniezsa István–Király Péter. Akadémiai, Bp., 1952. (Magyarországi szláv nyelvemlékek 1.) 162–163.; Mollay K.: Német–magyar nyelvi érintkezések i. m. (24. jz.) 121.

83 Szende Katalin: A magyarországi középkori német nyelvű források kiadásának elvei és gyakorlata. Fons 7. (2000) 51.

másfél évtizedes szolgálat után a 15. század derekán halt meg. Végredelete szerint 37 kötetből álló könyvtárral rendelkezett. Könyvgyűjtő és könyvmásoló volt. Egyes köteteibe latinul és németül adatokat rögzített önmagáról és Magyarország politikai viszonyairól.⁸⁴ Hagyatékából német nyelvű jogkönyv és az oklevelek megfogalmazását segítő német nyelvű formuláskönyv sem hiányzott.⁸⁵

A cseh nyelvű jogi írásbeliség emlékei a cseh királysággal, közelebbről Morvaországgal szomszédos Északnyugat-Magyarországról valók, ahol szláv nyelvű népek, azaz a szlovákok elődei éltek. Zömmel erre a területre vonatkozik a legnagyobb hazai válogatás is, amely Kniezsa Istvánnak és munkatársainak köszönhetően a Magyar Országos Levéltár anyagából 78 cseh nyelvű oklevélszöveget tett közzé az 1432–1526 közti időszakból.⁸⁶ Jobbára a husziták tartós jelenlétének tulajdonítható, hogy jelentős számú cseh nyelvű oklevél maradt fenn a felvidéki levéltárakban is.⁸⁷ Amikor cseh nyelvű okleveleket mondunk, Kniezsa István szóhasználatát követjük.⁸⁸ A szlovák kutatók inkább szlovakizált cseh vagy szlovák elemekkel teli ó-cseh nyelvről beszélnek.⁸⁹

84 *Szelestei N. László*: Liebhard Eghenvelder pozsonyi írnok kódexe. In: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. OSZK, Bp., 1985. 130–131.; *Uő*: Eghenvelder, Liebhard. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. II. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi, Bp., 2004. 279. A végrendelet szövege: Das Preßburger Protocollum testamentorum i. m. (44. jz.) 241–248. (183. sz.)*.

85 *Item ain deutscher formulary in ainer roten losch hawt verpunden, guete dictamina, und ist meiner hanntgeschrift. – Das Preßburger Protocollum testamentorum i. m. (44. jz.) 242. (183. sz.)*. *Vö. Király J.*: i. m. (40. jz.) 19.

86 *Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 9–136., 160–161.*

87 Az 1426 és 1526 közti időszakból 245 cseh nyelvű oklevelet tettek közé jobbára a felvidéki városi levéltárak anyagából. (A tételek közé felvették és újra kiadták a zsolnai városkönyv cseh nyelvű bejegyzéseit is.) *Václav Chaloupecký*: *Středověké listy ze Slovenska*. Bratislava–Praha, 1937. (Slovenský archiv 1.) 3–172., 188–213.; *Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia*. Na vydanie pripravil Branislav Varsik. Vyd. SAV, Bratislava, 1956. 91–125., 257–262., 389–401.; *Josef Macûrek*: *K otázkce české listiny a české kanceláře na dvoře uherském v 2. pol. 15. století (v letech 1486–1490)*. *Historický časopis* 6. (1958) 560–569., négy oklevélszöveg: 567–569. *Vö. Inventár I–II. passim*. Az említett közlések természetesen nem tartalmazzák valamennyi cseh nyelvű oklevél szövegét. Így a Mednyánszky család beckói levéltárából való 1422. évi oklevelet sem. DF 266 764., 282 986. *Vö. ZsO IX. 1247. sz. Az adatra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok.*

88 *Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 161–163. Vö. Kiss Lajos*: *A szláv népnév és rokonsága*. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai, Bp., 1963. (Nyelvtudományi értekezések 40.) 193–200. A szlovák népnév 1828-ból adatolt. Uo. 195. Heltainál 1575-ben a következő felsorolás olvasható: „Magyarországban, Tótországban, Sklovákországban, Horvátországban, Rácországban”. *Heltai Gáspár*: *Magyar krónika*. Bev. Várjas Béla. Bp., é. n. 7. A adatot Kiss Lajos cédulájából ismerem, melynek másolatát Fehértói Katalin bocsátotta rendelkezésemre.

89 *Július Sopkó*: *Pisári a vznik Žilinskej knihy (Die Schreiber und die Entstehung des Žilinaer Buches)*. In: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. K 600. výročiu vydania výsad pre žilinských Slovákov (Nationale Entwicklung der Städte in der Slowakei bis zum Jahre 1918)*. Zost. Richard Marsina. Osveta, Martin, 1984. 70.

A latin és a német nyelv használatával szemben a cseh nyelvnek nem sok esélye volt. Egyedül Zsolna városának volt jelentősebb cseh nyelvű oklevéladása. Innen való a legrégebbi cseh nyelvű magyarországi oklevél. 1381-ben Mičko zsolnai örökbíró (*advocatus*) adta ki, és a sajátja mellett a város pecsétjével is megerősítette.⁹⁰

Zsolna városában valószínűleg már az 1310 körüli alapítástól kezdve vegyesen éltek németek és szlávok (*Sclavi*). Az utóbbiak száma egyre nagyobb lett. Ennek eredményeként a 14. század második felében elérték, hogy a városi tanácsban ugyanannyi képviselőjük legyen, mint a németeknek. Sőt a városi tanácsban való paritásos képviseletükhöz a német polgárok szándéka ellenére 1381-ben megszerezték Nagy Lajos király jóváhagyását is.⁹¹ További megerősödésüket mutatja, hogy visszaszorult a német nyelv használata.

A változás nyomot hagyott a városi belső írásbeliségen is. Beszédes bizonyítéka ennek Zsolna középkori városkönyve (*Liber civitatis Zilinensis*).⁹² Ebbe 1378-ban bemásolták németül a magdeburgi jogkönyvet, száz évvel később, 1473-ban pedig már ennek cseh fordítását, továbbá valamikor az erdélyi Radna német nyelvű bánya- és városjogát is. Ezekkel együtt a városkönyv az 1378–1524 közti időszakból összesen 118 bejegyzést tartalmaz. Ezek alig egyötöde német, egynegyede latin és több mint a fele cseh nyelvű. Időbeli megoszlásuk alapján jól megfigyelhető, hogy a 15. század első harmadában a német, második harmadában pedig a latin nyelv használata szűnt meg, és ezzel egyeduralkodóvá vált a cseh nyelv.⁹³ Ezzel szemben a város oklevelei ugyanebből az időszakból a latin nyelv használatának nagy fölényét mutatják: a 17 városi kiadványból mindössze két oklevelet írtak németül, egyet pedig csehül.⁹⁴

90 Szövegét közli: *Richard Marsina*: Výsady pre žilinských Slovákov z roku 1381 (Die Privilegien für die Žilinaer Slowaken aus dem Jahre 1381). In: Národnostný vývoj miest na Slovensku i. m. (89. jz.) 37–38.

91 *Václav Chaloupecký*: Privilegium pro Slavis. Kritický rozbor žilinské listiny z roku 1381. Bratislava. Časopis pro výzkum Slovenska a podkarpatské Rusi 10. (1936) 349–364. Az 1381. május 7-én kiadott oklevél szövege: uo. 354. Vö. DF 274 702.

92 DF 266 966. Kiadása: Kniha žilinská. Vyd. Václav Chaloupecký. O právu magdeburském německým jazykem v knize žilinské z roku 1378 pojednává Rudolf Rauscher. Bratislava, 1934. Részleges, csak a német nyelvű részre korlátozódó kiadása: Das Stadtrechtbuch von Silles. Einleitung, Edition und Glossar: Ilpo Tapani Piirainen. De Gruyter, Berlin–New York, 1972. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. N. F. 46.) 35–172. Bár a radnai bánya- és városjog szövege (uo. 155–160) V. István királyra hivatkozik, valójában ma ismert formáját a 14. század második felében nyerhette el. Amennyiben valamilyen előzménye volt, az V. István latin nyelvű oklevele lehetett. *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza i. m. (27. jz.) I. 562–565.; EO I. 307. sz.

93 *Sopkó, J.*: i. m. (89. jz.) 70.

94 Német nyelvű 1421-ből: DL 87 954. (kivonata: ZsO VIII. 911. sz.), illetve 1520-ból: DF 234 970. Cseh nyelvű 1472-ből: DL 17 302., kiadása: Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 24–25. Latin nyelvű oklevelek (1379–1524): DL 42 119. (másolata: DF 274 738.), DL 94 462. (kivonata: ZsO VI. 2581. sz.), DL 94 528. (= DF 278 426.), DL 94 888., DF 234 979., 235 051., 235 103., 260 368., 274 695., 274 730., 274 737., 283 576., 285 696., 286 358. (kivonata: ZsO V. 1302. sz.). A zsolnai városkönyvben szereplő kiadványokat itt nem vettem figyelembe.

Ez a nyilvánvaló ellentét feloldható. Míg Zsolna város belső írásbelisége, ügyvitele az etnikai változásokkal összhangban nyelviileg homogenizálódott, addig a nagyobb nyilvánosságnak szánt, kifelé irányuló városi oklevelek az igényeknek megfelelően megőrizték a latin tradíciót. A német lakosságú Selmechánya városának mégsem írhattak csehül, tehát inkább latinul írtak.⁹⁵

A cseh nyelvű írásbeliség eredetére a zsolnai városkönyv egyértelmű magyarázatot ad. A városkönyv bejegyzései sok írnok keze nyomát őrzik. Közülük kétőnek a nevét is ismerjük. Nem akármilyen munkát végeztek. Miklós a német nyelvű magdeburgi jogkönyvet, Václav pedig ennek cseh nyelvű fordítását másolta a zsolnai városkönyvbe. Mindketten a közeli Morvaországból érkeztek Zsolnára.⁹⁶ Miklósról a szlovák kutatás sokáig azt vélte, hogy Zólyom megyéből származik, noha Ivan Hlaváček cseh történész jó negyed évszázada kimutatta, hogy morva területről került a városba.⁹⁷

Ami a magyar nyelvet illeti, a középkor utolsó évtizedeiből 1526-ig bezárólag ismert mintegy 50 magyar nyelvű forrás, többnyire nyugta, végrendelet és levél arra mutat, hogy a Magyar Királyság többségi nyelve lényegében alig kapott teret a középkori jogi írásbeliségben.⁹⁸ Nincsen közöttük egyetlen Mohács előtti magyar nyelvű városi kiadvány sem.⁹⁹ Ez azért is meglepő, mert a királyságban használt többi anyanyelvvél ellentétben jelentős magyar nyelvű egyházi és világi irodalmi írásbeliség létezett.¹⁰⁰ Legkorábbi emlékét, a jól ismert *Halotti beszéd és könyörgést* a 12. század végén jegyezték le, és a sort folytathatnánk egészen a Karthauzi Névtelen magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjteményéig, a középkor végén készült Érdy-kódexig.¹⁰¹

95 DF 234 979., 235 051., 235 103.

96 Sopkó, J.: i. m. (89. jz.) 70–71.; Michal Bada: A zsolnai számadáskönyv. Forrás a késő középkori és kora újkori város mindennapi életének kutatásához. In: Bártfától Pozsonyig i. m. (42. jz.) 188. A korábbi szlovák felfogást ismételve, Ilpo Tapani Piirainen is Zólyom környékéről származtatja a magdeburgi jogkönyv név szerint ismert másolóját. Das Stadtrechtsbuch von Sillein i. m. (92. jz.) 14.

97 Ivan Hlaváček: Poznámka k diplomatické žilinské knihy. Slovenská archivistika 20. (1985) 2. sz. 114–117.

98 Istványi Géza: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Egyetemi Ny., Bp., 1934. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai 1. Oklevél- és Címertani Tanszék) 105–108. (1–55. sz.). Vö. Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila–Papp Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (Régi Magyar Levelestár 1.) 1–141. (1–64. sz.).

99 Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) 43.

100 Számbavételüket ld. „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) passim.; Gerédy Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Akadémiai, Bp., 1962. (Irodalomtörténeti Könyvtár).

101 László Mezey: Die mittelalterliche Frauenbewegung und die Anfänge der ungarischen Literatur. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica Hungarica 2. (1973) 25–39.; András Vizkelety: Gleichzeitigkeit und Phasenverschiebung in der Entstehung der deutschen und ungarischen Literatur. Jahrbuch der ungarischen Germanistik (1998) 13–17.; Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1984. (Irodalomtudomány és kritika) 239–269.; Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből.

A német és a cseh nyelv esetében nagyon sokat számított, hogy volt lehetőség a szomszédos német, illetve cseh nyelvterületen a 13., illetve a 14. században kialakult gyakorlat átvételére, utánzására, külföldi német vagy cseh jegyzők alkalmazására. A magyar nyelv használói számára ilyen lehetőség nem létezett. A Magyar Királyság sok mindent átvett nyugatról, de ebben az esetben erre egyszerűen nem volt mód.

A magyar nyelvű szóbeliség és az irodalmi írásbeliség viszonylag fejlett volt. A királyi udvar, az országgyűlés, a központi és helyi kormányzati szervek és bíróságok beszélt és tárgyalási nyelve, a különféle alkalmakból és célból leteendő eskük szövege egyes városok és régiók kivételével a magyar volt.¹⁰²

A magyar nyelvű kommunikáció fontossága az érvelésekből sem hiányzott. A 14. század közepén Erzsébet anyakirályné azzal kívánta megakadályozni az olasz származású csanádi püspök áthelyezését Veszprémbe, hogy az nem fogja tudni ellátni a veszprémi püspök királynéi kancellári hivatalát, mivel nem tud magyarul.¹⁰³ A középkor végén az egyházi bíróságokat vezető olasz vikáriusok magyarországi működésével szemben pedig az volt a kifogás, hogy nyelvi hiányosságaik miatt tolmácsokat kell alkalmazni, ami növeli a költségeket.¹⁰⁴

A magyar nyelv talán készen állt arra, hogy beszélt változata és irodalmi alakja mellett megjelenjék a jogi írásbeliségben is. A középkor végi jogi írásbeliség legnagyobb teljesítménye, Werbőczy István *Tripartituma* latin nyelven a magyar jogszokásokat foglalta írásba. Az 1517-ben Bécsben megjelent művet nem sokkal harmadik kiadása után, 1565-ben Weres Balázs Bihar megyei jegyző kivonatatosan, vagy ahogyan a címlap írta: *rövideden* lefordította magyarra, és Debrecenben megjelentette.¹⁰⁵ A teljes magyar fordítás 1611-ben ugyancsak Debrecenben látott napvilágot. Ezt megelőzően horvát és német fordítás is született a *Tripartitumból*.¹⁰⁶ Az 1574-ben megjelent horvát fordításnál Ivan

A kezdetektől a XIV. század elejéig. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. (Csokonai Könyvtár); *Vizkelety A.*: Irodalmak útban a pergamen felé i. m. (3. jz.) 79–96.

102 *Fügedi Erik*: „Verba volant...”. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: *Uő*: Kolduló barátok i. m. (10. jz.) 455.; *Kubinyi A.*: Zur Frage der Toleranz i. m. (16. jz.) 200.; *Uő*: A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra. In: Sopron térben és időben. Sopron kapcsolattrendszereinek változásai. Konferencia Sopron szabad királyi város 725. évéről. Szerk. Turbuly Éva. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2002. 35.; *Bónis György*: Régi magyar esküminták. I. Magyar Nyelv 57. (1961) 278–285.; *Kovács Ferenc*: Régi magyar esküminták. II. Uo. 285–295.; *Kertész Balázs*: Esküszöveg magyar nyelven 1446-ból. In: „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) 247. Sáros megye hatósága 1422-ben azt jelentette, hogy felmentett egy gyanúsított jobbágyot, miután harmadmagával tisztító esküt tett. De azt sem hallgatta el, hogy az egyik eskütárs helyett újat kellett állítani, mert nem ismerte a magyar nyelvet, német volt. ZsO IX. 41. sz. Az adatra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

103 Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano et al. Bp., 1896–1907. II. 114–115.

104 *Bónis György*: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. Levéltári Közlemények 44–45. (1973–1974) 89–93.

105 Régi magyarországi nyomtatványok i. m. (12. jz.) 207–208. (207. sz.).

106 *Csekey István*: Werbőczy és a magyar alkotmányjog. Kolozsvár, 1941. 51–53., 58–59. (4. sz.), 62–64. (8. sz.), 65. (10. sz.), 65–66. (11. sz.).

Pergošić (Iohannes Literatus Pergossich) nemcsak az eredeti művet vette figyelembe, hanem a Weres Balázs-féle magyar fordításra is támaszkodott.¹⁰⁷ A magyar nyelv tehát a középkor végén alkalmas lehetett arra, hogy jogi fordulatokat visszaadjon.

Mindezek ellenére a magyar nyelv nem jelent meg a jogi írásbeliségben. Ennek legfőbb oka az volt, hogy Európa más részeitől eltérően Magyarországon az egyház meghatározó szerepet játszott az okleveles gyakorlatban. A jelentős káptalanok és szerzetesrendi konventek hiteleshelyekként az egész országot behálózva egyfelől a közjegyzőkhöz hasonlóan a magánjogügyletek írásba foglalását végezték, másfelől királyi parancsra vagy hatósági megkeresésre tanúként működtek közre a kormányzati és bírósági eljárásoknál, és arról közhitelű pecsét alatt oklevelet állítottak ki. A mintegy 40 hiteleshely tevékenysége átfogta a magán-, a kormányzati és a bírói szféra egészét. Itt latin nyelven kezdődött az írásbeliség, természetesen, hogy latinul is folytatódott tovább, és így biztosította a latin nyelv széles körű használatát. A hiteleshely a nemesség intézménye volt, leginkább ők tartottak igényt a káptalanok és konventek sajátos munkájára.¹⁰⁸ A magánszemélyeknek érdekében állt, hogy rendelkezéseiket hiteleshely erősítse meg, hogy azok térbeli és időbeli korlátok nélkül érvényesíthetők legyenek.

Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond földesúr 1464-ben Óvárton (a mai Mosonmagyaróváron) kiállított német nyelvű végrendeletében azt vállalta, hogy a felesége javára tett intézkedéseit magyar szokás szerint a káptalan (hiteleshely) előtt is be fogja vallani.¹⁰⁹ Még aznap beváltotta ígétét. Elment a közeli Győrbe, ahol kérésére a győri káptalan a három függőpecséttel megerősített német nyelvű oklevelet latin nyelvű szövegbe foglalva átírta, és ezzel közhitelűvé tette.¹¹⁰

A németnél jóval később, a középkor végén lassan kibontakozó magyar nyelvű magánjogi írásbeliség is használt hasonló formulát. Először Vér András fogalmazta meg magyarul az 1504. évi záloglevelének záradékában, hogy oklevele csak addig érvényes, amíg káptalannál nem tesz róla bevallást („myg kaptolomban tehetek ezekrvl valast”), azaz a váradi káptalannal mint hiteleshellyel írásba nem foglaltatja a jogügyletet.¹¹¹ A hiteleshelyi kiadvánnyal szemben tehát a magyar nyelvű magánoklevél csak átmeneti érvénnyel bírt.

107 Régi magyarországi nyomtatványok i. m. (12. jz.) 354–355. (354. sz.). Vö. *Nyomárkay István: Filológia – a nyelvi kapcsolatok kutatásának tudománya. Magyar hatás a 16. századi horvát jogi terminológiában. Magyar Nyelvőr* 133. (2011) 1–11.

108 *László Solymosi: Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14.–15. Jahrhundert. Archiv für Diplomatik* 55. (2009) 175–190.

109 Unser geschafft sollen und wellen wir der benanten frawn Barbara unser lieber gemahel auch einbekennen in dass cappittel als dann im kunigreich zu hungern gewonhait und herkomen ist. – DL 16 044.

110 DL 16 045.

111 *Istváni G.*: i. m. (98. jz.) 24., 42. Istváni 1564-ből idézi az első olyan magyar nyelvű oklevelet, amely nem említi, hogy az oklevéladó káptalan előtt is be akarja vallani a jogügyletet. Uo. 42. Az 1504. évi záloglevél legújabb kiadása: *Középkori leveleink i. m. (98. jz.)* 21–22. (12. sz.).

De nemcsak világi személyek, hanem egyházi testületek is fordultak ehhez a sajátos intézményhez. Így például Nyitra megyében az elefánti pálosok kérésére a garamszentbenedeki konvent latin keretbe foglalva még ugyanabban az évben átírta a pálosok számára jogot biztosító, 1506-ban cseh nyelven kiadott oklevelet.¹¹² A pálosok újabb kérésére ugyanezt az oklevelet 1513-ban a nyitrai káptalan nemcsak ismét átírta, hanem a cseh nyelvben (*in idiomate Bohemico*) leginkább járatos kántorkanonok közreműködésével még latinra is fordította.¹¹³ Így kapcsolódott egybe a magyarországi okleveles gyakorlat két specifikuma: a latin nyelv dominanciája és a hiteleshely.¹¹⁴

A 14. századtól fennmaradt egyházi és világi formuláskönyvek latin nyelvűek, egyetlen más nyelvű oklevélminta sem található bennük.¹¹⁵ A Magyi János császári és pápai közjegyző 15. századi latin formuláskönyvében található magyar glosszák és egy magyar nyelvű verses jogi szabály („Mert mit egyszer megszerzettél / és tőtől elvétettél / ha igazat akarsz tenned / többszer nem kell hozzád vened”) arra utal, hogy az utódnevelés Magyi János irodájában magyarul folyt.¹¹⁶

Mindezzel szorosan összefüggött az a magyarországi gyakorlat, amely a nyugatival szemben erősen korlátozta az anyanyelv használatának lehetőségeit a jogi írásbeliségben. A hazai jogfelfogás ugyanis nem ismerte el a saját ügyben saját pecsét alatt kiadott írások hitelességét, jogérvényét. A magánszemélyek pecsétjei nem voltak közhitelűek, az ilyen pecsétekkel megerősített oklevelek általános jogérvénnyel nem bírtak, előrkítést tartalmazó okleveleket ilyen pecsétekkel megerősíteni nem lehetett. Ugyanakkor a joggyakorlat az egyházi intézmények pecsétjeit közhitelűnek tartotta. A városok, mezővárosok pecsétje csak szűk körben, az adott településre vonatkozóan bírt érvényességgel. A település határain belül fekvő ingóságokra és ingatlanokra vonatkozó jogügyletek ugyanis döntően a városi hatóságra tartoztak, amely a saját okleveleit tekintette jogérvényesnek.¹¹⁷

112 DL 21 556. Kiadása: Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 75–76. (A keltezés feloldása mindkét oklevél esetében pontatlan.)

113 DL 21 530. Kiadása: Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 76–78. Idekívánkozik, hogy a szepesi társaskáptalan és Szepes megye hatósága a középkor végén ugyanazt a cseh jegyzőt foglalkoztatta, aki munkája során alapvetően a latint használta. Amikor 1516-ban Bártfai Bálint szepesi örkanonok őt ajánlotta Bártfa városának a következő évben megüresedő városi jegyzői állásra, azt is megjegyezte, hogy elégségesen tud németül. Nem hivatkozott latin-tudására, mert az természetes volt. DF 217 548. Idézi Székely Gy.: Városok és nyelvek i. m. (13. jz.) 263.

114 Szentpétery I.: i. m. (1. jz.) 260–261.

115 Vö. Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. KJK, Bp., 1972. 143–161.

116 Kertész Balázs: Magyi János formuláskönyve. In: „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) 249.

117 Szentpétery I.: i. m. (1. jz.) 231–232., 243.; Hajnal I.: Írásbeliség i. m. (21. jz.) 211–212.; Istványi G.: i. m. (98. jz.) 42.; Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 162. Vö. Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum. Critice recensuerunt et Anglice reddiderunt János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Schlacks, Bp., 2005. (Decreta regni mediaevalis Hungariae 5.) 242. (II. p. 13. tit. 4. §), 392. (III. p. 13. tit.).

A hiteleshelyek működése és a magyar joggyakorlat sajátosságai mellett a latin nyelv meghatározó szerepe a többi beszélt nyelvvel szemben azzal is magyarázható, hogy egy többnyelvű királyság esetében a jogi írásbeliség nyelve *nem lehetett* a többségi nyelv, és különösen nem egy számbeli kisebbségnek a nyelve. Szükség volt egy nyelvre, amely a jogi fogalmakat egységesen fejezte ki. A központi kormányzati szervek és bíróságok számára gyakorlati jelentősége is volt a közvetítő nyelv használatának. Nem számolhattak azzal, hogy az egyes településeken milyen nemzetiségű lakosság él, hogy azok nyelvén fogalmazza meg parancsaikat, kéréseiket, követeléseiket, ítéleteiket, és nem foglalkozhattak azzal, hogy Nagyszombat németek, Debrecen zömmel magyarok, Árva megyét pedig többségében szlávok lakták. Ha azt akarták, hogy az információ (törvényszöveg, királyi parancs) mindenkihez eljusson, akkor az értelmiség közös nyelvén kellett azt megfogalmazni. A latinnak a használata azért is magától értetődő volt, mert a középkori értelmiség műveltsége, iskolázottsága a latin nyelv ismeretén alapult. A különböző anyanyelvű, esetenként többnyelvű magyarországi értelmiségben belül nemcsak a középkorban, hanem még jóval azután is megmaradt a latin nyelv, a *lingua Latina* meghatározó, sőt – a városok egy részét kivéve – egyeduralgó helyzete, hiszen a fenti szempontok jelentős részben továbbra is fennálltak.¹¹⁸

Ilyen körülmények között az anyanyelvű jogi írásbeliség kibontakozására a városokban volt lehetőség. Mint láttuk, a feltételek alapvetően a német nyelvnek kedveztek. Ezen a helyzeten valamelyest majd a kettős királyválasztás, az ország három részre szakadása és a reformáció változtat.¹¹⁹ De ez már egy másik történet.

LÁSZLÓ SOLYMOSI

NATIVE TONGUE AND LEGAL LITERACY IN MEDIEVAL HUNGARY

The medieval Kingdom of Hungary had been a multilingual, ethnically heterogeneous country right from the start. It was not only the linguistic diversity of the ecclesiastical society or the royal court that was quite natural, but also the fact that the inhabitants of the country used different native tongues. Whereas there existed as many spoken

118 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 260.; *Kurcz Ágnes*: A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Akadémiai, Bp., 1988. 230. Vö. *Vizkelety András*: Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 94. (1990) 520–528., különösen 525.

119 *Istványi G.*: i. m. (98. jz.), különösen 31–52., 64–73., 77–79., 98–100.; *Papp László*: A hiteles helyek története és működése az újkorban. Bp., 1936. (Palaestra Calasanciana 14.) 33–34.; *Fügedi E.*: „Verba volant...” i. m. (102. jz.) 461–462. Vö. *Kertész Balázs*: Az Országos Széchényi Könyvtár MNY 64. jelzetű nyelvemlékéről (Egy hiteleshelyi eljárás során készített feljegyzés). Levéltári Közlemények 77. (2006) 91–103.; *Kenyeres István*: Magyar nyelvű források a 16–17. századi kamarai levéltárakban. In: Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Szerk. Korompay Klára et al. MNYT, Bp., 2009. (A Nyelvtudományi Társaság kiadványai 229.) 100–108.; *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége (XVI–XVII. század). Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, 2011. passim.

languages as there were native tongues, literacy, after the adoption of Latin Christianity, was dominated by one learned language, namely Latin.

The present study examines the problem of when, to what extent, and with regard to what languages the multilingual nature of the medieval Kingdom of Hungary was reflected in the charters, that is, in legal literacy.

Charters, which were written almost exclusively in Latin in the 11th to 13th centuries, gradually opened themselves to three vulgar languages, German, Czech and Hungarian, from the 14th century on. The author examines the emergence and distribution of German, Czech and Hungarian charters in their proper linguistic, geographical and social background. He answers the question of why, among all the different participants of legal literacy, that is, central and local organs of government, courts of justice, ecclesiastical institutions, and urban communities, it was the latter whose internal charter production, including the writing of town books and of legal books which fixed urban customary law, was most characterised by the use of the mother tongue, and examines what kinds of legal matters the towns tried to reserve for themselves. Conditions were most favourable for the emergence of German charters. The use of German spread gradually eastwards in the towns mostly or partly inhabited by German-speaking people. The writing of Czech charters, on the other hand, was only considerable in the town of Zsolna (today Žilina, Slovakia). It should be emphasised, however, that the use of German and Czech was greatly facilitated by the possibility of adopting practices which had already developed in the neighbouring German and Czech speech areas, and by employing German or Czech notaries. No such possibilities existed for the users of the Hungarian language. Yet the language of hearings and the spoken language used in the royal court, the general assemblies, the central and local organs of government, and the courts of justice, with the exception of certain towns and regions, was Hungarian, the majority language of the Hungarian Kingdom. Yet, although by the end of the middle ages Hungarian had certainly become suitable to be used in legal literacy, this fact was not reflected in this kind of documents.

The study thus overviews those major features, among them the peculiarities of Hungarian legal practice and the institution of the places of authentication, under the influence of which Latin could remain dominant in legal literacy until as late as the 19th century.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Az öltözködés filozófiájáról

Átfutva főúri és nemesi leltárakon, levelezéseken, hozományok, menyegzők, udvari ünnepek leírásain, olvasva testamentumokat, vásárlási jegyzékeket és kárbecslő jegyzőkönyveket a 16–17. századi királyi Magyarországról és az Erdélyi Fejedelemségből, szédítő a ruhadarabok sokasága. Dolmányok, menték, szoknyák, süvegek, ingvállak, főkötők, köntösök, női és férfi fehérruhák, kalapok, prémes palástok változatossága szinte végtelen. Nincs az a szupermarket, ahol olyan áradó gazdagságban vehetnénk számba a bársonyok, selymek, a patyolatok, sálák, a brokátok, a fajlondis, a meissen, nürnbergi, francia és hazai posztóféleségek, az angol, német, cseh karasiák, az olasz, dalmát, török kamukák, a holland gyapjúdamsztok sokaságát, ahol olyan bőségben tárulna elénk a török éjfékete bakacsin meg a perzsa csemele, az angóra kecskeszőr gyapjú, a veronai, a brüggei meg a leideni posztószövetek, a lengyel gyolcs, a francia tafota és a lyoni selyem, mint a 17. századi Magyarországon. Felmérhetetlen az ékköves, zománcos, gyémántos gombok száma, a prémekek, az arany és ezüst hímzőfonalak, selyemszálak s a skófiumok sokasága. S mindemellett seregszemlét tarthatnánk a lőöltözetek: a bársonynyergek, cafragok, lótakarók sokaságában, gyönyörködhetnénk a kárpitok, paplanok, takarók, terítők – ahogy a korban nevezték – a „házöltözetek” tobzódó gazdagságában. Megfigyelhetnénk a magasban lobogó zászlók matériáit és hímzéseit. Elfáradna a szemünk, ha megpróbálnánk számba venni a keresztelőingeket meg a selyem-, nemez- és vászonsátrak mélyén alvók hálóruháit, s a túlvilágra távozók öltözékeit.

Mikor, hol viselték, hogyan használták? Ősgalériák, festmények, sokszorosított grafikák, viseletkódexek akvarelljei, régészeti leletek és vármegyei-városi rendtartások tájékoztatnak róla. Az évszázadok viszontagságait átvészelt darabok a textilművészet páratlan remekei. Összességében a kora újkor sokáig kevésbé vagy tévesen számon tartott világáról beszélnek. De mi az a többlet, amit a textil mondhat az állandósult háborúk évszázadaiban? Mi a más, a különleges, az örömteli, amit a hadügyi forradalom világában, amikor a tűzfegyverekkel könnyedén szétlőtték a sok száz éves városfalakat, csak a viseletek, a textíliák, a hímzések közölhetnek velünk?

Az öltözködés emberi létforma, a kultúra különleges megnyilvánulása, páratlan tudósítás a korszakok nyilvánvaló és betemetett értékeiről. Rejtjeles üze-

net a hosszú háborúkkal terhelt századok mélyéről, az emberekről, gondolataik, értékrendjük öltözködésbe kódolt sokrétű valóságáról. Esszenciális többlet a politikai és a társadalmi struktúra koordinátáján a valóság nehezen megközelíthető rétegeiről. Éntudat és beilleszkedés a nyilvánosságba, a mindennapi élet és az elszállt vágyak, igények, esztétikumok realitása. Tudósítás életkorokról, ünnepekről, hétköznapiokról, s felfedi a rejtett párbeszédet nők és férfiak között. Tájékoztató a kora újkori Európa népeinek egymásról alkotott nézeteiről, a viseletek változatosságáról és alapvető egységéről. A szokásrendek és az áramló divatok hálózataról. Világkoncentráció, információtömeg. Az élet teljessége. Megfejtve, kivetítve és összegezve ez a sokrétű tartalom nevezhető az öltözködés filozófiájának.

Végtelenül sokrétű és tágas ez a világ, alig átfogható. Teljes összetettségében leírni terjedelmes könyvben is nehezen lehet. Ezúttal néhány történeti megfigyelést vázolhatok.¹

Történeti metaforák

Bevallva vagy bevallatlanul, a ruha mindig is izgatta a történetírókat. Régóta kísérleteznek, hogy felfedjék titkait. Már Oláh Miklós esztergomi érsek elidőzött *Athila* című művében a hunok öltözeténél. Zrínyi Miklós horvát bánnak a Rinya folyó mellett vívott csatájáról írva Istvánffy Miklós humanista történetíró pedig kiemelte, hogy a győztes hadvezér arannyal átszőtt gyönyörű hadvezéri köpenyt viselt. Majd egy túlélő szemtanú ellenében azt állította, hogy 1566. szeptember 7-én Zrínyi, mielőtt vitézei maradék seregével kitört a védhetetlenné vált, lángba borult várból, levetette harci öltözetét, a páncélt és a sisakot, és ünnepi ruhát öltött.

Tudományos érdeklődés a viseletek múltja iránt a 18. század végén és a 19. század elején ébredt fel Európa-szerte. Ösztönözte a nyilvánvaló korszakváltás és az újkor nemzeti tudata. A művészek koruk elképzelései szerinti díszruhákban ábrázolták a kirohanó Zrínyit. Stephan Dorffmaister a megdicsőült szentek öltözetében (1788), Johann Peter Kraft vágtagzó fehér paripán, súlyos reprezentatív ruházatban festette meg (1825). Két évvel a szabadságharc előtt Barabás Miklós a színpad követelményeinek megfelelő gazdag díszítésű hosszú mentében ábrázolta a szigetvári Zrínyit.² A ruházat a hősiesség metaforája lett.

1830-ban V. Ferdinánd koronázásán a főrendek már az új divat szerint, díszmagyarban jelentek meg,³ mert a reformkor a múlt legfőbb hagyományát, az

1 Írásom kibővített változata a Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos–Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2011. kötetben azonos címmel megjelent tanulmánynak (849–862).

2 Gazdag képi anyaggal: *Tüskés Gábor: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai*. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*. Szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor. Zrínyi, Bp., 2007. (Hősgaléria) 219–268.

3 *Tompas Lilla: A díszmagyar. A magyar díszöltözet története*. Magyar Mercurius, Bp., 2005.

önálló magyar államiséget megvalósítva kívánta az ország modernizációját végbeinni. A professzionális történetírás romantikus irányzatát követő historikusok a magyar történeti viselet rekonstrukciójában többnyire még nélkülözték az eredeti forrásokat, fantáziájukra hagyatkoztak vagy a 18. századi huszárság egyenruhájának felhasználásával alkották meg a múltbeli nemzeti önképüket.

A 19. század közepén viszont már nyilvánvaló lett, hogy a régi magyarok öltözetéről mesék és elképzelések helyett hiteles források tájékoztathatnak. Megjelent Kőváry László történetíró tévedésektől sem mentes, de irányt mutató könyve a fejedelmi Erdélyről, a *Viseletek és szokások*.⁴ Megnyíltak a levéltárak rozsdás zárjai és a családi levelezések, inventáriumok, hozományjegyzékek, testamentumok, emlékiratok, vármegyei statútumok tömegéből vég nélkül zúdult a történetírók asztalaira a párták, ingvállak, szoknyák, palástok, menték, süvegek, kalapok, zsinóros nadrágok sokasága. Egy váratlan körülmény pedig azonnal átlásfoglaló rendszerezést kívánt.

1863-ban elhagyta a nyomdát báró Apor Péter addig kézíratos másolatokban terjedt műve. A *Metamorphosis Transylvaniae* szerzője végtelenesen vélekedett a magyarok öltözködéséről. A császárhű, katolikus Apor a „németek bejövételét”, vagyis az 1687. évet jelölte meg fordulópontnak a magyarok öltözködési szokásaiban. Erdély azóta lett koldus, de öltözködésben fennhízázóvá vált. Elhagyta magyar öltözetét, német szokásokat, idegen divatot, „nájmódit” kezdett követni. A jó magyarsággal, remek stílusban és humorral megírt munka a kor bestsellere lett. Szórakoztató példákkal illusztrálta, hogy az öltözködést a 18. században a politika és a nagyizálás határozta meg, s mintegy előre jelezte az elszegényedő magyar nemesség mentalitását, amit majd Mikszáth Kálmán egy évszázad múltán megbocsátó mosollyal fest le a *Gavallérok* lapjain. „Most – írta Apor – sok asszony, leány, akiknek férjek vagy attyok házában nincsen egy falat kenyerek, mégis cifra az mente, gyolcs az rokolya, drága a párta...”⁵ Az öltözet mint a nemzeti önkép metaforája politikai és mentalitásbeli tartalmakkal telítődött.

Apor műve erősen hatott a történetírókra, de eltérő irányban. Egyrészt ösztönözte a historizmust, vagyis azt, hogy az önmagát Európa-szerte történelmi kosztümökben ünneplő polgári korszak Magyarországon a szatmári béke előtti időt tekintsék a magyar viselet fénykorának. Másrészt sarkallta a tudományok igényes művelőit, hogy a viseletet is elfogulatlan vizsgálat tárgyának tekintsék, csodálat helyett hitelesen határozzák meg, milyen volt a magyarok öltözködése.

A hiteles magyar viselet Thaly Kálmán tollán kapott sajátos megfogalmazást. Ezt a „kuruc kornak” nevezett időszak viseletével azonosította. Nézeteit több élmény formálta. Tizenéves korában, az 1850-es években kisdíákok és seniorok egyaránt magyaros viseletben, nagy taréjú sarkantyúsan jártak iskolába,

4 Kőváry László: A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. Ráth–Stein, Pest–Kolozsvár, 1860.

5 Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* azaz Erdélynek változása. 1736. Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Magyar Helikon, Bp., 1972. 29.

így tiltakoztak a Bach-korszak abszolutizmusa ellen. Majd 1867-ben az ifjú történetírót elkápráztatta a koronázási menet, s a nemesi bandériumok színpompája. Tudni vélte, hogy „a főrendeknek nemcsak díszmagyarban, hanem heraldikailag is kifogástalan öltözetben volt illő megjelenni”. Közülük néhányan a híres amb-rasi gyűjteményben is tanulmányozták a régi magyar viseletet.⁶ Ez azonban Thalyt nem zavarta, mint ahogy az általa kiadott inventáriumok, régi ruhákról is tájékoztató jelentős levelezések és emlékiratok sem befolyásolták.⁷ Úgy vélte, hogy a múltból a „fajunkat annyira jellemző keleti fényűzés” emlékei tárulnak elénk, és létrehozta a kacagányos, fényes ékes, drágaköves gombos „kuruc” viseletet. „A kurucz világgal a legszebb magyar öltözékek divata még egyszer fölmerült, a harczias nemzeti pompa újra fölvirágzott.” S a viselet lényegét a „magyar fajunk keleti jellegé”-ből következő pompakedvelésben látta.⁸ Aggályok nélkül ábrázolta jellegzetes, kurucnak kisajátított ruhákban kedves hőseit. Szélsőséges példa *A kuruc* című, a *Nemzeti Képes Újság*ban megjelent verse: „Büszke vagyok, nyalka vagyok, / A két szemem tüzes, ragyog / Mint dolmányom gránát-gombja, / Kacagányom köves csatja – / Mikor a nap villogtatja. // Farkasbőr a kacagányom, / Kurta kurucz a dolmányom, – // A nadrágom piros skarlát, / Deli-csizmát hordok, sárgát.”⁹ Emiatt betiltani a lapot, még 1863 feszült légkörében is, legalább annyira értelmetlen volt, mint amilyen gyerekes maga a vers. Előfordult, hogy Thaly vitatható forrással igazolta a viseletleírását. *A II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága* című könyvében azt írja, hogy a 12 éves gyermek díszöltözetben jelent meg a neuhausi jezsuita kollégiumban. „Ragyogó, keleties pompájú öltözete” – írja Thaly – nagy csodálatot keltett. Fogadásán és a templomban „leggazdagabb díszmagyar ruhájában jelent meg. [...] A jezsuita-atyák elragadtatással bámulták a gyönyörű, daliás fiút s festői öltözetének aranygombjait, lánczait, fekete kócsagtollas »magyarká«-ja forgóját, a mindezekon villogó gyémántokat és drágaköveket.”¹⁰ A következő évben Thaly kiadásában a kutatók

6 Sinkó Katalin: „A história a mi erős várunk”. A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Bp., 1993. 142–143.

7 Thaly Kálmán: Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenczféle ingóságok jegyzékei. Történelmi Tár (1879) 171–179; *Uő*: A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és a Patakra vitt ingó értékeinek lajstromai. Történelmi Tár (1886) 769–789.; Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékeztetreméltó iratai. 1705–1711. Közli Thaly Kálmán. MTA, Bp., 1882. (Archivum Rákóczipanum 8.) 307–372. Conscriptio Universarum rerum mobilium ad Comitem Nicolaum Bercsényi; Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékeztetes írásai. II. Közli Thaly Kálmán. Eggenberger, Bp., 1873. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 24.); *Thaly Kálmán*: Ötvösművészeti és skofium-hímzési adatok 1709- és 1710-ből Archaeologiai Értesítő 12. (1878) 161–168.; *Uő*: A régi magyar hímző-művészetről. Archaeologiai Értesítő 13. (1879) 344–350.

8 *Thaly Kálmán*: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Ráth, Bp., 1885. 13–15.

9 *Uő*: A kurucz. Nemzeti Képes Újság 1863. ápr. 5. (12. sz.) Betiltott példány. Feltárta Kis Domokos Dániel.

10 *Uő*: II. Rákóczi Ferencz fejedelem ifjúsága. 1676–1701. Történelmi tanulmány. 2. jav., bőv. kiad. Stampfel, Pozsony, 1882. 114.

asztalára került egy úgynevezett ismeretlen jezsuita tudósítás a gyermek Rákóczi megérkezéséről: „Oly öltözeteket hozott magával, melyek aranyozott ezüstgombjainak mindegyikében drágakövek villognak. [...] A templomba belépven, ragyogó mente lánczán ötvennél több gyémánt tündökölt, melynek középsője oly nagy, mint az ember kis ujjának izülete, s magyarkájának (kis kalpag) tollas forgójában más tizenkét gyémánt mindegyike egy-egy arany értékű; mente és dolmánygombjai tiszta aranyból állók.”¹¹ Megérkezését Rákóczi eleve másként írja le a *Confessio peccatoris* lapjain, miközben a jezsuita tudósítás eredetije máig nem került elő. „Magyarka” nevű ruhadarabot pedig a 17. század nem ismert. Először „magyaros férfikabát” értelemben 1823-ban fordul elő: „Jár világos vadgalamszín mellértés Magyarkában.”¹² Talán nincs még egy történetíró, aki annyira azonosult volna az általa vizsgált kor elképzelt öltözetével, mint Thaly Kálmán, aki magát is „kuruc” történeti viseletben festette le. A kiadott forrásköteteivel nagy szolgálatot tett a történetírásnak, de azzal, hogy a Rákóczi-szabadságharc egyik legfőbb jellemzőjét a forrásoktól függetlenül a fényűzésben írta le, úgy, hogy az nem más, mint a magyarok ősi és időtlen keleti pompaszertetének megnyilvánulása, a valóság megismerése helyett a társadalom józan történeti érzékét torz irányba vitte, és vétett a tudomány valóságfeltáró követelménye ellen.¹³

Pedig ebben az időben már kialakultak a viseletek tárgyszerű vizsgálati módszerei. A viseletek első, eredeti változatosságukat már jelző gyűjteményét Ipolyi Arnold hozta létre. Még mint szentpéteri segédlelkész, majd zohori és törökszentmiklósi plébános a Dunántúlon, a Felvidéken és az Alföldön helységről helysére járva falusi házak, templomok, kastélyok padlásairól még a rongyos zsákokat is átkutatva gyűjtötte a régi darabokat, egykori textíliákat és hímzéseket is. A pozitivista szemléletnek megfelelően ezeket történetileg és társadalmilag meghatározottként, népi és nemesi viseletek darabjaiként és kézműiparunk alkotásaiként értelmezte. Most fogjuk – írta – „fonása és szövése, hímzése és kötése érdekes és ornamentális alakzatait méltányolni [...] ott találjuk őket sok helyütt népünk főkötőin, ingvállain.” A nagyváradi püspöksége évében, 1886-ban

11 Thököly Imre naplói i. m. (7. jz.) 321–323.

12 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. VIII. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerk. Vámszer Márta. Akadémiai–Kriterion, Bp.–Bukarest, 1996. 68.

13 Jellemző Bercsényi Miklós főgenerális és a holland követ Hammel Bruyninx párbeszéde, amelyet lelőhely megjelölése nélkül közöl: „a hollandi követ még valamit lealkudni akarna, a heves Bercsényi fölpattanva gúnyosan mondá: »nem alkuszunk tovább, hollandus uram, mert mi szabadságot nem sajtot keresünk!« Mire a hollandi hidegvérrel felelé: »ha szabadságot kerestek, ne értéktelen rézpénzzel fizessétek hadaitokat, hanem vágjátok le a sok arany-, ezüstgombot, lánczot mentéitekről, veressétek pénzzé s azzal fizessétek a katonát, – majd jobb kedvvel harcol! Lám, Hollandia nem ezüst- hanem ólomgombos kabátokban vívta ki szabadságharcát.« S a hollandi szavaiban sok igazság rejtett. De hiába magyar fajunk keleti jellege a pompakedvelést nem vetkőzte le.” Thaly K.: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok i. m. (8. jz.) 15. Mint két világfelfogás ütköztetét idézi: *Mályusz Elemér: A Rákóczi-kor társadalma*. In: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára I–II. Szerk. Lukinich Imre. Franklin a Magyar Nemzeti Szövetség megbízásából, Bp., [1935]. II. 44–46.

megrendezett kiállításán bemutatott anyag azt sugallta, hogy a szoknyák, kötények, ingvállak díszítéseiben, a magyar úri hímzés motívumaiban olasz, török, német, sőt még távolabbi népek és országok mintái találkoztak, s megtalálható sok minden belőlük a falvak különböző nemzetiségű lakosságának 18–19. századi hímzéseiben is.¹⁴ Módszerben, látásmódban Ipolyi alapvető változást hozott a viseletek történeti értelmezésében. Elvetette a felszínes magyarkodást, miként Rómer Flóris, aki hevesen bírálta az „álpolgárosodást”,¹⁵ ő is hangsúlyozta, hogy a művileg összeállított magyaros ruháknak semmi köze a történeti valósághoz. Méltatlan a tudományhoz, ha 19. századi viseleteket vetítenek vissza a régi évszázadok embereire, vagy későbbi divatcsinálmányokról mondják, hogy eredetiek.

Radvánszky Béla ismerte Apor Péter művét, a pozitívizmus vonzáskörében élt, de két évtizedes gyűjtőmunkára őse, Radvánszky János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem egykori udvari tanácsosa ösztönözhette. Kezébe került például Károlyi Sándor levele, amelyben régi öltözetet kért kölcsön Radvánszky Jánostól, hogy méltón jelenhessék meg Koháry István temetésén. Radvánszky csupán páncélinget és karvasat küldhetett, miközben keserű szavakkal ostromozta a „poros hajú”, „hajzacskóval” vesződő ifjakat, akiknek válla „csak egy lódingot sem bírhat el”. Radvánszky Béla felismerte, hogy a viseletek divatja a korral változik, és a teljes anyag összegyűjtését és rendszerezését tűzte ki célul. Háromkötetes forrásgyűjteménye (1879) és tanulmányai (1896) felölelik a családi élet teljességét. Jelentős részben a 16–18. századi öltözetek darabjait vette számba a bölcsőtől a koporsóig.¹⁶ Roppant nagy anyagát a kor ismeretszintjének megfelelően írta le, sőt úttörő módon a kelmék árait is feljegyezte. Felbecsülhetetlen értéket adott a kutatók kezébe súlyos kérdésekkel együtt. Kiderült, hogy a kizárólag magyarnak vélt viseletek valójában sokszor külföldi mintákat, gyakran spanyol divatot követtek.¹⁷

A régi ruhák tömegéről feltárt hatalmas tényanyag jelentőségét erősen megnövelte Magyarországon, miként Európa más országaiban is, a kibontakozó historizmus: a múltat megörökítő festmények, szobrok, épületek sokasága és a divatba jött történelmi színdarabok is megkövetelték a korhű megjelenést. Elter-

14 *Ipolyi Arnold*: A magyar iparélet történeti fejlődése. In: *Uő*: Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok. Közrebocsátja Bunyitay Vince. Franklin, Bp., 1887. (Ipolyi Arnold kisebb munkái III.) 69. Vö.: *Gervers-Molnár Veronika*: Ipolyi Arnold hímzés-gyűjteménye. A magyarországi hímzés történetének vázlata. In: Ipolyi Arnold Emlékkönyv. Szerk. Cséfalvay Pál–Ugrin Emese. Szent István Társulat, Bp., 1989. 164–196.

15 *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban. I–II. Akadémiai, Bp., 1973. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.) II. 366–368.; *Uő*: Egy pozitívista történész a bencés rendben. Rómer Flóris (1815–1889). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. II. 290–308.

16 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. Hornyánszky, Bp., 1879–1896. (Az I. kötet új kiadása: Magyar Helikon, Bp., 1986. A II–III. kötet reprintje: Bp., 1986.)

17 Ruházat. In: *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) 39–110. Vö.: *H. Kolba Judit–László Emőke–Vadászi Erzsébet*: Radvánszky Béla és műve a kutatások mai tükrében. Uo. 251–338.

jedtek a felvonulások, történeti öltözetekben. Főleg a régi céhfelvonulások hagyományait kívánták folytatni a németektől átvenni szándékozott történelmi me-
netekkel, de bár Rómer Flóris is felismerte bennük a lehetőséget, hogy a
társadalom szélesebb köreiben fejleszthetnék a történelmi érzéket, csak hogy az
erős polgárság hiánya miatt ezek nem valósultak meg.¹⁸ Ezzel szemben a világki-
állítások és a nemzeti ünnepek az uralkodói intrádákra hivatkozva a népek tör-
ténelmi kulturális találkozásának számítottak. Különös jelentősége volt, hogy a
19. század utolsó évtizedeiben már erősen militarizálódó Európában az egyes
országok nemcsak a történelem különböző évszázadaiban elért teljesítményeik-
ről adtak számot, hanem történelmi kosztümökben önmaguk múltbeli megjelené-
séről, együttéléséről is. Mennyiben sikerült egyensúlyt tartani a történelmi felvo-
nulások civil és katonai jellege között? Érdekes kutatási feladat.

1896-ban a millenniumot megünneplő kiállításon az előzetes heves viták,
majd a megjelentek öltözékei és a kritikák egyértelműen jelezték a történetiség
igényét, egyben a történelmi érzék és a történelmi ismeret zavarait. Somogy vár-
megye nem az egyetlen, ahol a bandériumot egyrészt „a kurucz világ daliás, far-
kasbőr kacagányos” viseletébe javasolták öltöztetni, a népet pedig az 1848–1849.
gerillaharcosait idéző „sípújjú inges, bő gatyás, vagy zsinóros nadrágos” ruházat-
ban vélték képviseltetni. A díszmenetben a vármegyei bandériumok, a törvény-
hatóságok és a Magyar Királyság egykori tartományainak képviselői történelmi
kosztümökben, többnyire vagyonokba került, „modern díszmagyarban”, egykorú
zászlókkal vonultak a Vármezőre a Várba, s a palota erkélyén a királyi család
„magyaros ruhában” fogadta a menetet. Sok résztvevő öntudatát növelte a törté-
nelmi öltözet, az iskolázatlan tömeget pedig elkápráztatta. De a kritikák már je-
lezték, hogy mennyire bizonytalan a társadalmi és a politikai egyensúly. Gárdo-
nyi Géza, aki ekkoriban rekonstruálta az *Egri csillagok* ruhatárát, naplójában
émelyítőnek, zavarosnak írta le a megnyitót: „Árpád ivadékai részint prémes
magyarban, részben nyáriban. Keverve cylinder és frakk. Főképp a kereskedők
voltak díszmagyarban, meg a grófok, mágnások.” Régi zászlójának felvonultatá-
sa miatt pedig Szerbia tiltakozó jegyzékkel élt, kifejezve ezzel az Osztrák-
Magyar Monarchia törékenységet.¹⁹

1906 őszén II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai hazatérő hamvait
talán minden addiginál költségesebb történelmi öltözetekben fogadta a hivatalos
Magyarország. A korhű ruhákat is a látványterv elkészítésével megbízott
Szendrey János honvédelmi miniszteri tanácsos tervezte meg. Hiányoztak azon-
ban a „nemzeti viselet” tablójáról az alkotók, a szabók, hímzők, kereskedők és
az olasz, török, lengyel, francia, spanyol divathatások.

18 Sinkó K.: i. m. (6. jz.) 142.

19 Bősze Sándor: Somogy vármegye és a millenniumi ünnepségek (1896). In: Ünnepek – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. Szerk. Pásztor Csilla. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2002. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 34.) 131–141.; Sinkó K.: i. m. (6. jz.) 142–143.

Szendrey 1903-ban tartotta akadémiai székfoglalóját a magyar viseletek történeti fejlődéséről.²⁰ Ugyanebben az esztendőben jelent meg Erdélyi Pál kiadásában több történeti ének Rákóczi korából. Ezek a katonadalok, bujdosóénekek a ruházattal jellemeznek. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* strófaiban a viseleteket leírva történelmet mond el az ismeretlen szerző. „Midőn mi uraink ez országba jöttek / Sok szegénylegénynek becsületet tettek, / Arany, ezüst, prémest akkor nem szemlélték, / szőröst, hátibőröst közeiben ültettek. // De hogy az báránybőr már párducává vált, / Az hátibőrnek is becsületi leszállt.” Vagyis a „hátibőrt”, a köntöst, subát helyettesítő durván szabott, vállra vetett szőrement farkasbőrt, birkabőrt viselő katonák nélkülöznek, s „a cifra ifjak”, a „prémeselek” világa jött el. Olyanoké, akik a vers szerint tettek helyett magukat csak „az ruhában fitogtatni” szeretik.²¹ Itt az öltözet, a prémes mente és a rongyos dolmány a történelmi korszakok és a társadalmi feszültségek metaforája lett.

A szellemtörténet a nemesi öltözködésben felfedezte a reneszánsz és barokk mentalitás hatását, s bár ezzel áttörte a romantika zárt határait, a szellem-történeti jellegű történetírást a viselet mint a tudományos elemzés tárgya kevésbé foglalkoztatta. Ipolyiék hagyományait a külföldi eredményekkel ötvözve és Radvánszky hatalmas anyagát is feldolgozva a művészettörténet, az iparművészet-történet és a néprajz művelői folytatták, s utat nyitottak a textiltörténetre, a régi kereskedelmi kapcsolatokra. A népművészet fogalma a 19. század végén tűnt fel, és rohamosan kiszélesedett a viseletvizsgálat társadalmi területe. A népviseletek formakincsében leszállt reneszánsz motívumokat s szimbólumokat fedeztek fel, és feltárássra, értelmezésre vártak a társadalmi és a nemzetközi kulturális kölcsönhatások. E rokon tudományok eredményeit a történettudomány a művelődéstörténetbe kezdte beépíteni.²² Közben élt tovább, immáron sokadik

20 Szendrei János: A magyar viselet történeti fejlődése. MTA, Bp., 1905.; *Uő*: Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a 17. században. *Archaeologiai Értesítő Ú. F.* 27. (1907) 193–205.; *Uő*: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a 17. században. *Archaeologiai Értesítő Ú. F.* 28. (1908) 97–122. Életrajzát ismerteti az újabb irodalommal együtt: *Kincses Katalin Mária*: Minden különösebb ceremónia nélkül. A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazaszállítása. In: *Uő*: Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján. Argumentum, Bp., 2003. 161–164.

21 Kurucz költészet. S. a. r., bev. Erdélyi Pál. Franklin, Bp., 1903. 120–124.; *Kelemen Lajos*: Két férfi ruházatkép a XVII. századból. *Erdélyi Múzeum* 16. (1899) 253–254.; *Uő*: A sövényfalvi ev. ref. egyház hímezései a XVII. és XVIII. századból. *Erdély népei* 4. (1901) 13–14.; *Takáts Sándor*: Régi magyar asszonyok. Élet, Bp., 1914. (Révai Magyar Klasszikusai); *Uő*: Rajzok a török világból. I–III. MTA, Bp., 1915.

22 *Csermelyi Sándor*: Magyar hímezések kiállításának leíró lajstroma. Iparművészeti Múzeum, Bp., 1918.; *Györfly István*: Magyar népi hímezések. I. A cifraszűr. Bp., 1930.; Magyar viselettörténeti kiállítás. Leíró-lajstrom. Összeáll. Höllrigl József. Iparművészeti Múzeum, Bp., 1938.; *Palotay Gertrud*: Oszmán-török elemek a magyar hímezésben. Magyar Történeti Múzeum, Bp., 1940. (*Bibliotheca Humanitatis Historica* 6.); *Uő*: Régi erdélyi hímezésminta-rajzok. EME, Kolozsvár, 1941. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 131.). Ide kapcsolható még a Györfly István-tanítvány kísérlete: Ünneplő. Új magyar díszruha sorozat. Tüdös Klára szövegével és tervei nyomán. Officina, Bp., [1938]. A történetírásból: *Takáts Sándor*: Magyar nagyasszonyok. I–II. Genius, Bp.,

felmelegítésben a romantikus felfogás, amely szerint a régi ruházat nem más, mint a katonás pompakedvelő magyar alkat, az érzelmek vagy a politikai demonstráció metaforája. Sürgető történeti értelmezést kívántak volna az Európából beáramló textilfajták, a szabások, díszítések, a kapcsolatok az úri és a népi hímzések formakincsei között, s a kárpitok, a francia műhelyek és manufaktúrák művészi darabjai a magyarországi és erdélyi kastélyok, illetve a budai királyi vár falain. Erre azonban a háború alatt már nem jutott idő. Ahogy közeledett a front, mentették vagy nyugatra menekítették történelmünk e legsérülékenyebb kincseit, s ki tudja, hogy mit és mennyit nyelt el belőlük a világégés.

Civilizációs tényező

Új látásmód Hajnal István felfogásával érvényesült az öltözködés történetében. 1949-ben a *Válasz* hasábjain kifejtette, hogy „az emberi fejlődést főleg a képzett kézi munka emelte minden régi kultúra fölé”, s hangsúlyozta, hogy a kézművesek a nyersanyagok, a különböző minőségű posztók, selymek, szövetek, fonalfajták százaival dolgoztak. Eszerint a viseletekben fontos, szinte meghatározó része volt a textíliákat, a ruhadarabokat előállítók, a közvetítő kereskedők, a szövők, takácsok, szűcsök, hímzőmesterek, általában a kézművesek népes táborának. Vagyis társadalomalakító, civilizációs tényezőként mutatta be az öltözetek előállításait. Ily módon az öltözködést mint a termelés, a gazdaság, a munkaszervezet fontos meghatározóját és eredményét emelte be a társadalomtörténet sáncaiba. Konceptiója lehetővé tette, hogy a textíliák műhelyei, a ruházatokat előállítók a kereskedők széles köreivel együtt beilleszthetők legyenek a kora újkori fejlődés „protoindusztériális” korszakába. Csakhogy Hajnal István írásában a tudománypolitika hivatalos ideológiájának eleven tagadását vélte felfedezni, így módszerének és kutatási irányának közvetlen folytatása elmaradt.²³

1926.; *Mályusz E.*: i. m. (13. jz.); *Höllrigl József*: Magyar és törökös viseletformák a XVI–XVII. században. In: Magyar művelődéstörténet. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. III. 359–385.

23 *Hajnal István*: Az első gépek. In: *Uő*: Technika, művelődés. Tanulmányok. Vál., s. a. r., bev., jegyz., összekötő szöveg: Glatz Ferenc. História–MTA TTI, Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 2.) 460., 472. (A tanulmány eredeti megjelenése: *Válasz* 9. [1949] 357–371.) A kézművesség szerepét, a gépek feltalálását is új szemléletbe illesztő tanulmány jelentőségére jellemző, hogy nagy hatással volt Bibó Istvánra. Sárközi Márta kijelentette: „elolvastam a nagyszerű tanulmányt és mindjárt tudtam, hogy botrány lesz belőle.” Ez a tanulmány volt egyik oka a *Népszabadságban* megjelent, *Válasz a lejtőn* című élesen elítélő cikknek. Vö.: *Lakatos László*: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Új Mandátum, Bp., 1996. (Nagyítás). A fejlődés protoindusztériális szakaszáról: *Franklin F. Mendels*: Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. *Journal of Economic History* 32. (1972) 241–261. és nagy irodalommal: *Leslie Albert Clarkson*: The Pre-Industrial Economy in England, 1500–1750. Batsford, London, 1971. (Studies in economic and social history); *Uő*: Proto-Industrialization: The First Phase of Industrialization? Macmillan, London, 1985. Vö. tanulmányainkkal: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok 106. (1972) 609–642. és

A tudomány öntörvényű fejlődését azonban nem lehetett megállítani. Új dokumentumok kerültek elő, különösen a textíliák régészeti leletei keltettek nagy feltűnést.²⁴ *Patyolat és posztó* című munkájában a textilmérnök Endrei Walter tisztázta a különböző szövetek, posztófajták neveit, elkészítési technikáit, felhasználási módjait. Szellemes módon a hatóságoknak a haramiákat köröző leveleiben, az öltözetleírásokban egy társadalmon kívüli csoport ruházkodásának forrását is megtalálta.²⁵

Egy váratlan esemény jóvoltából pedig kiderült, hogy a társadalomtudományok művelői eddig sem szemlélték hiába a ruhadarabok, kelmék történeti szupermarketjének örületesen gazdag kínálatát. A British Library kéziratárából két, összesen másfél száz vízfestményt tartalmazó album került elő Erdély 17–18. századfordulón élt lakóiról.²⁶ A kidolgozottabb album *The true and exact Dresses and Fashions of all the Nations in Transylvania* címmel és az egyes képek angol aláírásaival hetven ábrán mutatja be jellegzetes öltözetükben az Erdélyi Fejedelemség társadalmát: magyart, szászt, székelyt, románt, zsidót, örményt, rácot és cigányt, férfiakat és nőket, nemest és hegyi pásztort, iskolamestert és tanácsurat, ifjút és öreget. Az erdélyi album rengeteg kérdésre kívánt választ. Hogyan viszonyul a különböző más viseletalbumokhoz? Ábrázolásai mennyiben fejezik ki a magyarországi lakosság önmaga múltjáról alkotott képét? És a valóságos erdélyi viszonyokat? Hogyan jött létre, mi célt szolgált angol szöveggel? S miért érdekelhették Angliát az erdélyi viseletek?

Az album felfedezője áttekintette az öltözködés jelentőségét a korabeli magyar irodalomban, s bőséges példákkal bizonyította, hogy a kora újkori Magyarországon az öltözködés kérdései átszöttek a prózai szövegeket és a verseket, s a költők gyakran a viselettel jellemezték az egyén erkölcsi minőségét.²⁷

A történeti elemzés megállapította, hogy az öltözetek képegyüttese egybeváág az Erdély nyitottságát, európai jelenlétét bizonyító forrásokkal. A társadalmi mobilitás eleven, „az uralkodó elit magyar főurait” igényes életmódbeli környezet jellemzi, az iskolamester, a diák, a pap, a kereskedő, a polgár képei nyitott társadalomról tudósítanak. Anglia pedig a nemzetközi hatalmi átrendeződés kö-

Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében. Történelmi Szemle 22. (1979) 109–126. Az öltözködéssel kapcsolatban: *Hans Medick: A megbecsülés kultúrája. A ruhák és színeik* Laichingenben 1750 és 1820 között. Korall 10. (2002. dec.) 19–39.

24 *V. Ember Mária: XVI. és XVII. századi ruhadarabok a sárospataki templom kriptájából.* Folia Archeologica 19. (1968) 151–183.; *Cennerné Wilhelmb Gizella: 16–19. századi grafikus viseletso-rozatok – Közép Európa nemzetiségei életének és társadalmi helyzetének képes forrásai.* Folia Historica 1. (1972) 23–40.; *Uő: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok.* In: Magyarországi rene-szánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Akadémiai, Bp., 1975. 279–312.; *Fülemile Ágnes: Viseletábrázolások a 15–17. századi grafikában.* Ars Hungarica 17. (1989) 115–132.

25 *Endrei Walter: Patyolat és posztó.* Magvető, Bp., 1989. (Mikrotörténelem). Ismerteti: *R. Várkonyi Ágnes: A második lépés.* BUKSZ 3. (1991) 426–433.

26 Az albumokat 1980-ban Jankovics József találta meg.

27 *Jankovics József: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”.* In: Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Európa, Bp., 1990. 5–21.

vetkeztében, meg kulturális és gazdasági érdekei miatt is támogatta az ország alkotmányát védő politikát. Az album „az állami önállóságáért protestáló fejedelemség és az európai hatalmi egyensúly megvalósítását kereső angol politika találkozásának különös szépségű dokumentuma. Akár diplomáciai ajándék is lehetett.”²⁸

Művészettörténeti szempontból nagy ívű tanulmány vette számba a különböző külföldi viseletalbumokat. Ismertette a műfaj humanista előzményeit, és bizonyította, hogy a magyarok viseleteit már a korai, 16. századi francia, belga viseletalbumok is számon tartották. Az erdélyi viseletek európai ismertetését minden bizonnyal a szászok kezdeményezték. A tanulmány keletkezési kora és művészi minősége alapján jelölte ki a viseletalbumok sorában a londoni album kimagasló helyét a nemzetközi palettán. A londoni album „az anyagok, a díszítés mód, a színek és a formák megválasztásának olyan különleges gazdagságát”, Erdély népei együttese kultúrájának, ízlésvilágának olyan változatosságát adja, hogy ehhez hasonló kevés lehet. Az album oly módon is kiemelkedik a többi viseletalbum sorából, hogy közli az öltözet viselőjének életkorát és azt is, hogy a ruházat ünnepi, alkalmi vagy hétköznapi.²⁹

Az 1990-es évek elején még messze volt az idő, ami mára már sajnálatosan elérkezett, hogy a történeti munkákkal nem foglalkozik a sajtó. A *Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözéke* az akkor szokásoshoz képest is feltűnően nagy sajtóvisszhangot keltett. Akár virtuális viselettörténeti konferenciának is beillő elemzések születtek.³⁰ A hozzászólók nyilvánvalóvá tették, hogy a viseletek története interdiszciplináris módszert kíván, és meghatározó tudósítás az ország mentalitásáról. Vázolták az öltözködés olcsó népszerűsítésében rejlő veszélyeket, és a kötet példáján hangsúlyozták, hogy a témához csak a legnagyobb objektivitással, nyíltsággal és széles körű szakismeretekkel szabad közeledni. A londoni viseletalbum tárgyyszerű képet ad a 17. századi Erdély egész Európában páratlanul színes, bonyolult, feszült, de jól működő társadalmi, vallási, etnikai szerkezetéről.³¹ Kifejezésre jutott, hogy a viseletkötet párbeszéd a múlt és az akkor, az 1990-es évek elején ígéretes jelen között. Bár az egyik végkövetkeztetés kicsit túlzó, de van benne igazság: „a különböző társadalmi típusokat, nemzeteket bemutató képek mintegy a mai szocio- és divat-fotó ötvözeteként foghatók fel”.³² Nagyon is indokolt óhajként hangzott el: „Kíváncsinos lenne, hogy e viseletkódex idegen nyelveken – s nemcsak angolul, németül, franciául, hanem romá-

28 R. Várkonyi Ágnes: Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. Uo. 23–55.

29 Galavics Géza: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. Uo. 57–131.

30 Többek között: Bitskey István: „Czifra az mente, gyoics a rokolya” (Régi erdélyi viseletek). Erdélyi Tükör 3. (1991) 1. sz. 23–25.; Fülemile Ágnes: Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözéke. BUKSZ 4. (1992) 184–189.; Petneki Áron: „Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözet”. Egy XVII. századi viseletalbum. Új Művészet 2. (1991) 11. sz. 75–78.; Rózsa György: Háromszáz éves divatbeszámoló. Népszabadság 1990. dec. 21.; Vargha Balázs: Fáraók, papok, vitézek. Élet és Irodalom 1991. aug. 16. 10.

31 Rózsa Gy.: i. m. (30. jz.)

32 P. Szabó Ernő: Erdélyi viseletek könyve. Új Magyarország 1991. máj. 7.

nul – is megjelenjék, s a régióval kapcsolatos dilemmákban élő tanúként bizonyítsa: Erdély kultúrája több nép közös kincse, elválaszthatatlan szellemi öröksége.”³³ Sajnos ez a javaslat azóta sem valósulhatott meg.

Világosan kifejezésre jut, hogy mit veszítettünk Fernand Braudel híres munkájában is. A nagy nemzetközi érdeklődést keltő *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* (1979) külön fejezetekben tárgyalta az európai öltözködést és a divatot. Az 1985-ben magyar fordításban is megjelent munka több szempontból is áttekinti a francia, angol, spanyol, lengyel, itáliai, török, dán öltözködést, sőt még a kínai és a japán viseletek változatlanságával is foglalkozik. Részletesen időzik a 16–17. századi divatok átalakulásánál, de Magyarországot hiába keressük a gazdag leírások és szellemesen előadott példák között. Ez annál fájdalmasabb, mert a szerző a viseletek alapján is megállapítja: „Európa egy nagy család.”

Eljátszhatunk a gondolattal, hogy a sok nyelvre átültetett mű olvasói mit gondolhatnak rólunk. Ruhátlanul álltunk évszázadokon át Európa peremén, vagy nem rendelkezünk méltó öltözetekkel, hogy megjelenjünk a világ színpadán? S ami még fájdalmasabb. Nincs mit kételkednünk Braudelnek a rá jellemző „teoretikus bátorsággal” vázolt megállapításában: az öltözködés „mélységében mutat be valamely adott társadalmat, gazdasági életet, civilizációt”.³⁴ Nálunk mindez hiányozna? Korántsem! Csak nem törődünk vele, hogy történetírásunk jelentőségének megfelelően jusson el a nemzetközi fórumokra. Pedig Braudel, aki a magyar történeszekről megállapította, hogy „tájékozottság, ötlet és tudás dolgában a világ élvonalában vannak”,³⁵ nagy örömét lelte volna az akkor már gazdag magyarországi viselettörténeti anyagban.

Az áttörés több területen is megtörtént. Az öltözködés mint az interdiszciplináris kutatások tárgya jelent meg *A magyar reneszánsz udvari kultúra* (1987) című kötetben. Norbert Elias új szempontú kutatásai kimutatták, hogy a 16. században alapvető követelmény lett az udvari élet önálló ritmusához alkalmazott illendő viselet. Elhangzott, hogy a magyar főúri és nemesi udvarok házassági szokásrendje szerint negyven-hatvan arannyal hímzett férfinget is szétosztottak a jelenlévők között, s a nyugat-európai udvarok díszfelvonulásaiból nem hiányozhattak a magyar ruhás lovasok.³⁶

33 Bitskey I.: i. m. (30. jz.).

34 Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Bp., 1985. 313–336. Teoretikus bátorságáról: Vekerdí László: Braudel „Tőké”-je. Valóság 23. (1980) 11. sz. 42–52.

35 Fernand Braudellel Fernand Braudelről. H. Balázs Éva beszélgetése a világhírű történésszel. Népszabadság 1982. aug. 27. 7.

36 Klaniczay Gábor: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Gondolat, Bp., 1987. 17–51; Galavics Géza: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet. Uo. 228–248.; Ambrus Katalin: A 16–17. század főúri életmódjának tükröződése két udvari drámában: *Szép magyar comoedia*, *Constantinus és Victoria*. Uo. 313–323.; Petekí Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. Uo. 281–290.; Szabó Péter: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. Uo. 324–335.

Szerves részei lettek Magyarország kora újkori textiltörténetének a Kárpát-medence különböző népeinek páratlanul gazdag és változatos viseletei.³⁷ Az öltözködés összetevőinek számtalan részletét tárták fel a szakadatlanul előkerülő újabb források, valamint a szellemi és az anyagi kultúrát egységben szemlélő vizsgálatok. A *Costumbilder aus Siebenbürgen* képei az erdélyi lakosság típusain kívül az erdélyi fejedelmek és a szász királybírák öltözetéről is áttekintést nyújtottak.³⁸

Milyen kulturális és civilizációs környezet kifejezői a régi magyar viseletek? Választ erre az alapvető kérdésre a speciális szakvizsgálatok adtak. Ezek felölelik az anyagok minőségétől, a nyugati és a keleti világra egyaránt kiterjedő származási helyétől kezdve a technikák, a számlák, a szabásminták, az elkészítők, a viselési alkalmak számbavételén át a gombolásmódok változataiig és a színek szimbolikáig terjedő kérdéseket egyaránt felfejtő, különleges ismereteket kívánó elemzéseket.³⁹ Összefoglaló, korszerű szintézisüket az Esterházy-kincstár textíliáinak az Iparművészeti Múzeumban rendezett 2011. évi kiállítása, illetve annak katalógusa készítette el.⁴⁰ Nyilvánvaló lett, hogy a régi öltözetekben, akár egy menyasszonyi ládában is, kultúrák randevúztak a Duna-tájon.

37 A hatalmas anyagból: Pécsiné Ács Sarolta: Kalocsa népművészete. Városi Tanács, Kalocsa, 1970.; Fél Edit–Hofer Tamás: A kalotaszentkirályi kelengye. Néprajzi Értesítő 51. (1969) 15–36.; Nagy Jenő: A kalotaszegi magyar népi öltözet. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1957. (Népművészeti Füzetek); Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza: Kalotaszegi magyar népviselet. 1949–1950. Kriterion, Bukarest, 1977.

38 F. Dózsa Katalin: A magyar nemesi viselet mint udvari díszruha. In: Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében 2001. március 8–május 1. Szerk. Fazekas István–Ujváry Gábor. Collegium Hungaricum, Bp.–Wien, 2001. 23–28.; A régi Erdély népeinek képeskönyve. Kézírtas viseletkódex az Apafiak korából. Szerk. Bencsik Gábor. Magyar Mercurius, Bp., 2009.; Tompos Lilla: A budapesti *Costumbilder aus Siebenbürgen* kódex viselettörténeti áttekintése. In: A régi Erdély népeinek képeskönyve i. m. 28–38.

39 László Emőke: Hímzőművészet. In: Régiségek könyve. Szerk. Voit Pál. Gondolat, Bp., 1983. 307–327.; Uő: Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból. *Ars Decorativa* 12. (1992) 61–106.; Uő: Skófiummal hímzett nyeregtakarók és pisztolytok a 17. századból. *Uo.* 16. (1997) 13–34.; Pásztor Emese: „Tafota, melyre az virágokat írták”. *Uo.* 35–54.; Uő: Oszmán-török textilmunkák a királyság és az Erdélyi Fejedelemség nemesi udvarházaiban. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky János. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Bp., 2005. 204–208.; Uő: Bulyavászon. In: Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Éri István. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, Bp., 2004. 121–126.; Tompos Lilla: Legenda és valóság. Esterházy László páncélingje. *Ars Decorativa* 14. (1994) 7–26.; Uő: Az Esterházyak számadásai és textilszámlái a XVII. századból. MNM, Bp., 2000. (Bibliotheca Humanitatis Historica 16.); Uő: A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: Restaurálási tanulmányok i. m. 167–174.; Uő: Presence of Spanish Fashion in the Dress Habits of the Hungarian Nobility in the 16th and 17th Centuries. In: *Actes du colloque Vestir a la española*. Madrid, 2010.; Járó Márta: Fémfonal variációk és a készítésükhöz használt anyagok egyszerű meghatározása történeti textíliák kezelése előtt. In: Restaurálási tanulmányok i. m. 71–78.

40 *Thesaurus Domus Esterházyanae II. Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Szerk. Pásztor Emese. Iparművészeti Múzeum, Bp., 2010.

A kis jégkorszak, a divatkirály

1955-ben a svéd gazdaságtörténész Gustaf Utterström professzor a kora újkor egyik legnagyobb nemzetközi történészvitáját robbantotta ki. Olyan szaktekintélyekkel szemben, mint Fernand Braudel és Eric Hobsbawm fejtett ki új véleményt a kora újkor évszázadait döntően befolyásoló tényezőről.⁴¹ Eszerint nem a háborúk, nem a pénzmozgás, nem az árak és a bérek alakulása,⁴² s nem is a társadalmi feszültségek, a javak szélsőséges elosztása vagy az uralkodók hatalma határozta meg eredendően a korszak folyamán minden országban gyakran észlelhető közös jelenségeket, hanem a globális klímaváltozás. Nem a spanyol divat diktálta az öltözködés változását, hanem a kis jégkorszak követelménye teremtette meg a spanyolnak nevezett viseletet.

Két évszázadon át, 1550–1740 között az éghajlat különösen hidegre fordult. A lehülés nem szakadatlan folyamatként érvényesült, hanem szakaszosan. Előfordult, hogy a hosszú, kemény telek és a hideg, csapadékos rövid nyarak idejére melegebb évek is következtek. De mint következetes tendencia érvényesült az általános lehülés, a kiugróan zord időjárás. 1985-ben Utterström nyugodtan hunyhatta le a szemét, mert harminc évvel azelőtt kifejtett felismerése általánosan elfogadott, tudományosan bizonyított vélemény lett: a „kis jégkorszak” fogalma bevonult a történetírásba. Véleményét Emmanuel Le Roy Ladurie, Hubert Lamb, Christian Pfister, majd az 1986-ban a berni nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson megalakult és gyorsan kibontakozó történeti ökológiai irányzat keretében felvirágzó klímakutatók messzemenően igazolták.⁴³ Tagadni többé nem lehet a makacs tényeket: a nyarak rövidek és csapadékosak lettek, korán jöttek az őszi ködök, gyakran talpig befagytak a folyók, és hónapokra jégpáncél feszült a tavakra. Hatalmas havazások bénították meg az életet, a

41 *Gustaf Utterström*: Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History. *Scandinavian Economic History Review* 3. (1955) 3–47.; *Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Colin, Paris, 1949.; *Eric Hobsbawm*: The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. Past and Present 5. (1954) 33–35.

42 Az idevágó kutatásokat, az ár- és bértörténetről, pénzrontásról zajló heves vitákat részletesen áttekinti *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Akadémiai, Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.) 26., megállapítván: „Az érvek [...] ismétlődnek, gyakran félelmetes káosz és kiüttlanság benyomását keltve az olvasóban.”

43 *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Histoire et climat. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 14. (1959) 3–34.; *Hubert Lamb*: Climatic Change within Historical Time as Seen in Circulation Maps and Diagrams. *Annals of the New York Academy of Science* 95. (1961) 1. sz. 24–27.; *Christian Pfister*: Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. I–II. 2. Aufl. Haupt, Bern–Stuttgart, 1985. (Academia Helvetica 6.). A történeti ökológiáról: *R. Várkonyi Ágnes–Kósa László*: A legfiatalabb tudomány. In: Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kósa László. Orpheusz, Bp., 1993. 7–23. A kis jégkorszakról részletes bibliográfiát közöl: *Rácz Lajos*: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2001. A vitákat áttekinti a bírálatokkal együtt: *Wolfgang Behringer*: Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung. Beck, München, 2007.; *Uő*: A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Corvina, Bp., 2010. 115–120.

gleccserek lehúzódtak a völgyekbe, és falvakat, termőterületeket temettek el. Előfordult, hogy megfagyott a bor és a tinta, széthasadtak a fák, a madarak dermedten hullottak a földre. Mára vitathatatlan, hogy a kora újkor évszázadaiban az éghajlatot egyértelműen a lehűlés jellemezte.⁴⁴ Az éghajlat társadalmi viselkedést alakító hatását már a pozitivizmus egyik meghatározó irányzatát képviselő Hippolyte Taine hangsúlyozta. Most viszont Fernand Braudel nemcsak hogy elfogadta az általános lehűlés elméletét, hanem leszögezte, további kutatásokra van szükség: „Kevés ennyire fontos probléma akad. Az éghajlatváltozásban egy, az embereken kívüli akarat érvényesül, s legmindennapibb magyarázatainkban is helyet követel magának. Maguk a változások pedig ma minden kétségen felül állnak.”⁴⁵

Hogyan válaszolt a társadalom a kis jégkorszak kihívásaira? Félreérthetetlenül és következetesen. Felmérésére széles körű vizsgálatok folynak. Az anyagi kultúra és a szellemi élet legkülönbözőbb területeit átfogó véleményeket Wolfgang Behringer foglalta össze. A klímaváltozás átalakította az élelmezést, megváltoztatta a mindennapi szokásokat, hatása nyomon követhető a művészetekben és az irodalomban. Sőt kimutatták, hogy a nápolyi bankok befektetéseit, ügyfeleik betéteinek hovafordítását is befolyásolta az időjárás. Az öltözködést pedig döntően meghatározta.⁴⁶

Eddig úgy vélték, hogy a középkor végi öltözködést, amelyet Huizinga pazarnak és nevetségesen túlzónak írt le mélyen kivágott ruháival,⁴⁷ a 16. századra a „spanyol divat” váltotta fel. Mégpedig úgy, hogy a sötét, merev öltözetet, a magas kalapot, nyakgallért, a vattával, lószőrrel kitömött, zárt ruházatot a Habsburg világalom, V. Károly császár hatalma, az ellenreformáció szelleme diktálta. Valójában Európa felsőbb társadalmi rétegeinek ruházatkódását a hidegre fordult időjárás alakította át. Divatot a kis jégkorszak teremtett. Elterjedtek a vastag szövetek. A társadalom gyapjúba öltözött. A kontinens piacait a 17. század közepére elfoglalta az angol posztó. Londonban a parlament nem a válság miatt adott engedélyt a kereskedőtársaságok korlátlan gyapjúposztó-kivitelére, ahogy korábban vélték, hanem azért, hogy kielégítsék az elképesztően megugrott keresletet. Elindult a tágabb és szűkebb értelemben vett alsóneműk diadalútja. Megjelent a kötött gyapjúharisnya. Oroszországból és az Újvilágból az állati bőrök sokaságát szállították folyamatosan Európába, és addig elképzelhetetlen mértékben fellendült a nemesprém-kereskedelem. Kialakul a réteges öltözködés. Követelményből szokás lesz a felül zártabb ruha. Uralkodó színné, divat-

44 Jean M. Grove: *The Little Ice Age*. Methuen, London–New York, 1988.

45 Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III.* Akadémiai–Osiris, Bp., 1996. I. 292.

46 Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit”. Hrsg. Wolfgang Behringer–Hartmut Lehmann–Christian Pfister. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2004. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212.); Behringer, W.: *A klíma kultúrtörténete i. m.* (43. jz.) 164–191.

47 Johan Huizinga: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* Magyar Helikon, Bp., 1976. 188.

színné vált a fekete. Általános lett a magas gallér, a prémbélés, a kesztyű. Elterjedt a kalap: posztóból vagy a különleges minőségűt hódprémnemezből készítették.⁴⁸ Prágában Hans von Aachen, II. Rudolf császár és magyar király udvari festője uralkodóját és fivéreit fekete ruhában, magas gallérokkal, prémek együttesében is megfestette. S a tizenöt éves magyarországi háború kezdetének allegóriáján a magyar vitézt téli mentében, prémes kucsmában ábrázolta.⁴⁹

A három hatalom alatt élő Magyarországon a 16–17. század folyamán sűrűn megfordultak spanyol katonák és tisztek, diplomáták, haditudósítók és államférfiak. V. Károly császár másfél évszázadon át rendkívül népszerű volt a magyar főurak körében, II. Fülöp és utódai a spanyol trónon pedig döntően befolyásolták a Habsburg magyar királyok bécsi udvari szokásait.⁵⁰ Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter bíboros-érsek diplomáciáját erős spanyol orientáció jellemezte, I. Lipót magyar király és német-római császár családtagjaitól is megkívánta a spanyol viseletet.⁵¹

Spanyol jelzővel minősített ruhadarabok gyakran előfordulnak a főúri és a nemesi leltárakban: „egy spanyol köntös, fekete atlatzból csinált”, „feketés virágos bársony spanyol köntös”. Az erdélyi magyar nemesasszonyok a 16–17. században részben „az aktuális spanyol divatot viselték”, Bethlen Péter pedig peregrinációra indulva „több rend spanyol divatú zekét is vett”.⁵² Spanyol divatban örökölte meg az ismeretlen festő Esterházy Miklós nádor anyósát, Császár Orsolyát: magas kalapban, dupla nyakgallérral, vállán hermelinprémes kis fekete subával.⁵³ Batthyány Ádám naplójában feljegyezte a bécsi udvari farsang forgatagában a „spaniol forma” jelmezt.⁵⁴ Bercsényi Miklós ruhatárában is előfordul a spanyol ruha, a spanyol nadrág. A bécsi Burgban az udvari arisztokrácia a

48 Clarkson, L. A.: Proto-Industrialization i. m. (23. jz.); G. D. Ramsay: The English Woollen Industry, 1500–1750. Macmillan, London, 1982. 2. A hódprémnemez kalapról: Timothy Brook: Vermeer kalapja. A tizenhetedik század és a globalizáció hajnala. Európa, Bp., 2009. (Európa Tudományos Diákkönyvtár) 62–63.

49 Hans von Aachen (1552–1615), Court Artist in Europe. Ed. Thomas Fusenig–Alice Taatgen–Heinrich Becker. Deutscher Kunstverlag, Berlin–München, 2010. 130–133., 148., 186–188., 238.

50 R. Várkonyi Ágnes: V. Károly Magyarországon. In: *Uő: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok.* Akadémiai, Bp., 1994. 9 skk.; Korpás Zoltán: V. Károly és Magyarország 1526–1538. Századvég, Bp., 2008.

51 István Hiller: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1992. (Esterházy-Studien).

52 Radvánszky B.: i. m. (16. jz.) II. 106. Thurzó Zsuzsanna és Wesselényi Istvánné hozománya 1603, 1609; Tompos L.: A budapesti Costumebilder i. m. (38. jz.) 33.; *Uő: Az Esterházy-kincstár öltözékei.* In: *Az Esterházy-kincstár textíliái* i. m. (40. jz.) 15., 25.

53 http://www.esterhazy.at/hu/burg-forchtenstein/Ursulacsaszarde_Lanzser.htm (Utolsó letöltés: 2011. jan. 14.)

54 „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám saját kezű bűnlajstroma és „némely fontos kicsiség”. Közread. Szilasi László. JATE, Szeged, 1989. (Peregrinatio Hungarorum 3.) 5. Idézi Várkonyi Gábor: Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Balassi, Bp., 2005. 133.

mindennapokban akarva-akaratlanul az uralkodó és családja spanyol öltözetét követte, de mégsem állítható, hogy a feltűnően sok spanyol jelzővel ellátott ruhadarab a magyar politikai elit ruhatarában csupán a méltó udvarbeli megjelenéshez kapcsolódna. A ruhatar összetételével a klímához alkalmazkodott, mint mindenütt Európában.

A Kárpát-medencében is hosszan tartott a tél, hónapokra beálltak a folyók, és gyakran csak áprilisban engedett a fagy. Gyakran a nyarak sem emlékeztettek a régiekre. 1684. Nagyboldogasszony napján, vagyis augusztus 15-én havazott.⁵⁵

Már Bornemisza Péter észrevette, hogy nagyobb a keletje a nyestsubának és a bársonybundának, mint korábban, bár ő még ezt is csupán a divat jelenségei közé sorolta: „Régen egy vármegyében két nyest subát hallottam, míg békességben és bőségben volt Magyarország, most nem nemes az, akinek nincs nyest subája és feleségének bársony kusucskája [bundája].”⁵⁶ A különböző családi inventáriumokban szembetűnően sok a prémekekkel bélelt hálóköntös, mente és suba. Gróf Esterházy Istvánt hiúszzőrmével, Esterházy Miklós nádorispánt nagy, fekete prémmel bélelt mentében festették meg.⁵⁷ Az ifjú Thurzó Imre ruhatarából: nyusztal bélelt, hiúzmállal bélelt, nyesttel bélelt, tengeri macskával bélelt és fekete bársony, nyesttel bélelt öreg vagyis nagy mentéket jegyeztek fel.⁵⁸ Mások pompára nyusztal, rókatorokkal, hiúzzal bélelt fekete bársony hosszú mentét viseltek. Thököly ünnepi viseletre rókával bélelt angliai posztómentét csináltatott. „Az bundát ím, most hozák el, elküldtem” – írta Barkóczy Krisztina 1710 szeptemberében férjének, Károlyi Sándornak.⁵⁹

A hosszú, hideg éjszakák emlékét őrzik a „hálófőkötők” és „hálósüvegek”, a prémes „hálósubák”, „hálóköntösök” és a prémekekkel bélelt paplanok. Thurzó György nádor és felesége, Czobor Erzsébet „nyesttel bélelt atlaszpaplanokkal takaróztak”.⁶⁰ II. Apafi Mihály fejedelemnek „aranyfonal gombos, nyestes háló mentéje” is volt. A Buda ostromára 1684 nyarán csapataival felvonuló Esterházy Pál nádor leltára szerint „téli háló subát”, „téli bélelt süveget” és a különben nagyon gyakori réz ágymelegítőt vitt magával. Gróf Bercsényi Miklós házi holmija között sokféle prémet, meleg köntösöket, paplanokat és dunyhát is összeírtak.⁶¹

55 Rácz Lajos: Környezeti változások a koraújkori Magyarországon. In: Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei a történeti és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Hantken, Bp., 2009. 157–165.; R. Várkonyi Ágnes: Buda visszavívása 1686. Móra, Bp., 1984. 155.

56 Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. In: *Uő*: Válogatott írások. Összeáll., jegyz. Nemeskürty István. Magvető, Bp., 1955. (Magyar Könyvtár) 250.

57 Esterházy Privatstiftung (Eisenstadt) No. B 343.; Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok ltsz. 36.; Tompos L.: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 19., 22., 26.

58 Radvánszky B.: i. m. (16. jz.) II. 228 A „tengeri macska” beazonosítása bizonytalan, talán a foka „tengeri borjú” nevének helyi változata.

59 Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. 1698–1711. Közreadják: Fogarassy Zoltán–Kovács Ágnes. DE TI, Debrecen, 2011. 340.

60 Lengyel Tünde: Thurzó György nádor biccei udvara. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 133.

61 Rácz L.: Környezeti változások i. m. (55. jz.) 157–165.; R. Várkonyi Á.: Buda visszavívása i. m. (55. jz.) 155.; Radvánszky B.: i. m. (16. jz.) I. 39.

Hogyan nézhettek ki a prémmel bélelt subák? Ha a főúri festmények nem tájékoztathatnak pontosan, lapozzuk fel a londoni viseletkódexben a magyar nemes, a barcasági protestáns lelkész, a magyar református tiszteletes, a református magyar diák, a brassói polgármester képeit. A *Costumbilder aus Siebenbürgen* a fejedelmeket és a szász királybírakat csaknem kivétel nélkül nehéz, drága prémekkel bélelt palástokban ábrázolja.⁶² Több mint elgondolkodtató, hogy Elias Wideman híres portrégyűjteményének az 1651-ben kiadott III. kötetében a száz magyar államférfi, főméltóság és katona igen nagy számban prémes mentében, hermelinpalástban és prémsüvegben jelent meg.⁶³

Női hozományjegyzékekből találokra kiragadva a nagy tömegű téli holmi közül: „egy veres bársony kis suba nyusztal bélelt”; „fekete kamuka palást elei nyesttel a többi fekete nyúlprémmel bélelt”. Thurzó Borbála hét darab nyesttel bélelt subát vitt a házasságba. Thököly Éva hozományában öt süveg, egy kalapos süveg, hét nyusztal bélelt suba, hét pár kesztyű található. A hermelinnel bélelt kis subában megfestett Császár Orsolya téli kesztyűt tart a kezében, miként néhány évtized múltán Kemény Simon felesége, az ünnepi öltözetben megörökített gyerekasszony, báró Wesselényi Borbála is.⁶⁴

Felmerült, hogy a téli kesztyű csupán státusszimbólum, miként az óra és a virginál. Kevésbé valószínű, hiszen a kesztyűsöket a szebeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi céhek 1376. évi szabályzatában már nyilvántartják, a szatmári szabócéhben az új mester felvétele alkalmával a két főcéhmesternek „egy-egy bokor szemes kesztyűt tartozik adni” (1525),⁶⁵ s a 17. században már bőségesen előfordul a gyapjú- és báránybőr kesztyű. Zrínyi Ilona gazdag ruhatárából sem hiányzott két prémmel bélelt fekete palást: „fekete veres petyméttel bélelt palást”, „egy fekete palást 7 sorban ezüst csipkével prémezett és petyméttel”.⁶⁶ Prémezésben a szűcsöket szigorú követelmények szorították minőségi munkára. A beszercei szűcscéh szabályzata már 1500 körül előírta, hogy aki mester akar lenni, annak három darabot kell elkészítenie: „először egy asszonyi prémet, amit szépen díszítve szoktak hordani, másodszor egy »négyrészt«, amit fiatal lányok szoktak viselni, harmadszor pedig szabjon ki egy díszes férfiszőrmét, melynek a melle egy darabból legyen”.⁶⁷ Jellemző a prémbélés értékére Széchy Kata 1633-ban papírra vetett végrendelete. Huszonhét évi házasság után azt hánytorgatta fel férjének, Prépostváry Zsigmondnak, hogy az ő első házastársának prémekkel bélelt mentéit felvitte Prágába, szőrmébéléseit kivágatta és jó pénzért eladta.⁶⁸

62 *Tompos L.*: A budapesti *Costumbilder* i. m. (38. jz.).

63 *Elias Wideman*: *Icones Illustrium Heroum Hungariae*. Wien, 1652. Szerk. W. Salgó Ágnes. Helikon–OSZK, Bp., 2004. (Magyar Helikon) (Reprint kiadás).

64 Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Kiállítási katalógus. Szerk. Buzási Enikő. MNG, Bp., 1988. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványa 1988/2.) 118.

65 A céhes élet Erdélyben. Vál. Kovách Géza–Binder Pál. Kriterion, Bukarest, 1981. 81.; *V. Ember Mária*: A kesztyű készítése és viselete Magyarországon. *Folia Historica* 2. (1973) 7–22.

66 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) II. 385.

67 A céhes élet Erdélyben i. m. (65. jz.) 67.

68 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL) P 1961 A bethleni Bethlen család levéltára, Ve-
gyes iratok 9. cs. 23. f. 1633. július 27. Idézi: *Horn Ildikó*: Nemes asszonyok végrendekezési szoká-

Viszonylag gyakori a fekete szín, a fekete köntös, suba, szoknya. Feltehetően Dersffy Orsolya ruhatárából való az a fekete bársonyszoknya, amelyet ezüst és aranyozott skófiummal díszítettek. Balassa Ilona két fekete szoknyát, egy fekete virágos bársony spanyol köntöst, fekete kamuka, hosszú, nyesttel bélelt subát, két fekete virágos bársony „nemezt” kapott hozományba. Az öltözet rétegeességére utalnak az alsó hosszú és a felső rövidebb szoknyák, továbbá az ingek. Egyszerre tanúsítják a réteges és a kulturált öltözködést a sok vászon- és patyolating, valamint a férfi inventáriumokban többek között az alsóneműk, a „tisza”, vagyis a testi fehéreneműk. A higiéniai viszonyokra utal gróf Illésházy Katalin, a későbbi gróf Batthyány Pálné inventáriumában a minden bizonnyal otthoni fürdésnél használt „fürdő ruha”, Csáky Krisztina holmija között a fürdőing.⁶⁹

Luxus vagy reprezentáció

Nehéz mindennapi viseletként elképzelni Károlyi Kata, Bánffy Istvánné fekete bársony téli süvegét. Az 1595-ben keltezett hozományjegyzék szerint a belül petymegmállal bélelt, kívül nyusztal fedett süvegen elől három ember képét ábrázoló függő, egy „öreg”, vagyis nagy zafír, négyfelől négy rubint kő, alattuk három nagy gyöngyszem díszítette. Körben 16 nagy boglár, abból 8 zománcos, a többi zománc nélküli gyöngyös, továbbá 25 apró arany zománcos boglár emelte a süveg fényét.⁷⁰ Drágakövekkel, gyöngyökkel ékesített fekete süvegek, főkötők bőven találhatók a női ruhajegyzékekben. A szerényebb köznemeseknél is. Falussy Krisztina tíz díszes főkötőt vitt a házasságba, közöttük: „egy öregh gyöngyös fejkötő azon négy rubintos boglyar”.⁷¹ A férfiviseleteken is sok az ékszer. Gyöngyökkel díszített, drágaköves gombos menték, aranyos forgók sokaságáról olvashatunk az inventáriumokban. Vég nélkül idézhetnénk az ékkövekkel, gyöngyökkel, boglárokkal ékesített drága anyagokból, ezüst- vagy aranszálakkal átszőtt kelmékből készült ruhadarabokat. Értékük magas. A gróf Kollonits Lipótnak átadott Rákóczi-javak 1688-ban felvett jegyzékében egy „fekete bársony gyöngyökkel és rubintos boglárokkal rakott palást” árát 2000 forintban állapították meg.⁷²

Egyre hevesebben ostromozták a fényűzést és a pompát. Bírálat, tiltás, gúny és dörgedelem kórusban hangzik végig a kora újkor hosszú századain. Bornemi-

sai az Erdélyi Fejedelemségben. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. MTA TTI, Bp., 2007. 337–338.

69 Az Esterházy-kincstár textíliái i. m. (40. jz.) 133.; *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) I. 338., II. 138–139.; Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. S. a. r., jegyz., előszó: Koltay András. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források) 88.

70 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) I. 107., 249., II. 87.

71 *Gecsényi Lajos*: Egy köznemesi család a 17. században (A Falussyak). In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 2008. 321.

72 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) II. 384.

sza Péter, az író egyenesen az ország romlásával hozta összefüggésbe a magyar nemesasszonyok hívságos öltözködését.⁷³ A tizenöt éves háború idején Magyarai István, Nádasdy Ferenc evangélikus udvari lelkésze pedig egyenesen Magyarországon pusztulásának egyik okát látta a társadalom egészét jellemző hívságos viselkedésben: „Az polgári rend az nemes öltözetre, az nemesség az urakéra, az urak az fejedelmekére űznek annyira, hogy majd alig tehess immár választást közöttük.” Szükségét érezte, hogy teoretikusan is megfogalmazza, miért viselünk ruhát. Megengedi, hogy a meztelenség elfedése, a hideg és a meleg elleni védelem céljai után „a testnek ékességét” is szolgálja a viselet, de „nem kényességre, bujaságra és cifraságra” való. A katolikus egyházi rendet sem kíméli: „senki nem tudja mondani, hogy Szent Péter gyöngyös vagy selyem-, bársonyruhában járt volna.”⁷⁴ Zrínyi Miklós horvát bán együtt ostorozta a főúri udvarokat és a fényűzést majmoló ifjúságot. Bírálata *Az Török Áfium ellen való orvosság* című röpiratából sokat idézték: Mit tanulnak fiaink, ha elszegődnek egy magyar úr udvarába: „pompáskodni, egy mentét arannyal meg prémezni, egy kantárt pillangókkal felcizfrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pípeskedni [...]”.⁷⁵

Statútumok tömege bizonyítja, hogy a városi lakosság sem különb. Polgárok a nemeseket, kézművesek a tehetős kereskedőket utánozták, és Lőcsén a szolgáltatók „annyira pöffeszkednek, hogy semmi különbség nincs köztük és egy becsületes polgár gyermeke között”. Hiába hoznak olyan drákói rendelkezést azonban, hogy aki az első figyelmeztetésre nem engedelmeskedik, arról a hóhér tépi le a nyílt utcán az illetlenül pompás ruhát. Hatástalan a soproni tanács 1654-ben kiadott rendelete is: „a ruházkodás terén megnyilvánuló szenvedélyes nagyozolás ne gyökeresedjék meg”. Kassa város statútuma szerint a fényűző drága ruházat „legfőképpen az asszonyemberek között annyira eláradott, hogy alig ösmerködhetik már meg, ki az asszony, ki a szolgáltató”. Szombathely a különben háborús terhekkel sújtott 1708. évben rendeli el, hogy aki nem nemes, hanem polgár, annak se felesége, se gyermeke, se cselédje „ne viseljen városi renden kívül való ruházatot, nevezet szerint selyem ruhát, aranyos ezüstös zsinórt, csipkét, prémet [...] nyári kesztyűt, piros pantoflit, rókamál bélést”.⁷⁶

A jelenség általános egész Európában. Az uralkodói udvarokban elterjedtek az arannyal, ezüsttel átszőtt kelmékből készült, ékszerekkel ékesített díszruhák és a különleges hajviseletek. Aki fogalmat kíván alkotni Versailles fényűzéséről, ahol „egy ékköves, aranyhímzéses esküvői ruha többbe került, mint egy kisebb birtok”, az üsse fel Racine műveit vagy Saint-Simon emlékiratait.⁷⁷ Akit

73 Bornemisza P.: i. m. (56. jz.) 250.

74 Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. S. a. r. Katona Tamás. Magyar Helikon, Bp., 1979. (Bibliotheca Historica) 49., 83–84.

75 Zrínyi Miklós: Az Török Áfium ellen való orvosság. In: Zrínyi Miklós prózai munkái. S. a. r., jegyz. Kulcsár Péter. Akadémiai, Bp., 2004. (Zrínyi Miklós Összes Művei) 211.

76 Valamennyit idézi Zimányi Vera: Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. MTA TTI, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 14–17.

77 Saint-Simon herceg emlékiratai. Vál., ford., utószó, jegyz. Réz Pál. Európa, Bp., 1975.

pedig a nők leküzdhetetlen ruhaigényei érdekelnék, az olvasson bele Samuel Pepys naplójába. Leírja Pepys, hogy a nagy londoni pestis idején, amikor az egyik kalapos a járvány áldozata lett, üzletét azonnal megrohanták az asszonyok, rávetették magukat a kalapokra, tolongtak a tükör előtt, és feledve minden tilalmat, vitték a fertőzött zsákmányt.⁷⁸

Szamosközy István sem az egyetlen historikus, aki leírva Mihály vajda bevonulását Gyulafehérvárra, bírálta az erőhatalom túlóltözöttségét. „Aranyszálakkal átszőtt, fehér selyempalástba és ugyanilyen anyagból készített ruhába volt öltözve. Palástjának szegélyén elől, széles csíkban, több sorban hímzett arany sólymok – családi címerének madarai –, amelyek mintha csőrükkel csipkedték volna egymást. Övén arannyal bevont és piros ékkövekkel kirakott kard függött. Magyar süveggel fedett fejét a beleári daru fekete bóbitájából készült, gazdag tollbokréta ékesítette. Bokáig vörössárga kordovánbőrből, úgynevezett karmazsinból készült saru fedte a lábát, lába szárát egészen térdig borító sarukötője – ugyancsak sárga selyemből – sorban rávarrott gyöngyöktől csillogott. Ilyen büszke, még ünnepi játékhoz vagy menyegzőhöz is túl díszes öltözetben lépdelt méltóságteljesen, ezzel a pompával adta meg mintegy a végtisztességet a sírjába temetett Erdélynek.”⁷⁹

Újabban a történetírók a fényűzés, túlóltözés jelenségét általánosan a „luxus” fogalmával fejezik ki, és a textíliák olcsóságával, a divat öntörvényével s az emberek örök tetszeni vágyásával magyarázzák. Összességében azonban mélyrehatóbb elemzésre van szükség, megkülönböztetve az ünnepi és hétköznapi viseletet, s még a hadseregnél is a társadalmi helyzet, beosztás, rang szerinti eltéréseket. Magyarországon az aranzsálakkal átszőtt kelmékre, drágaköves gombos mentékre még az sem kielégítő magyarázat, hogy a korszakot – szemben azzal a felfogással, mely azt a „magyar romlás századának” minősíti – az állandósult háborúk ellenére viszonylagos jómód jellemezte.⁸⁰ Ellentétben a „kuruc” vitézek mentéjén a napot visszatükröző gránát- és aranyos gombok luxussal, melyről Thaly Kálmán írt, a valóság az, hogy az egyenruhákra szaru- és ólomgombokat varrtak, és mivel ez utóbbiakat Lengyelországból drága pénzen kellett vásárolni, üveggombokkal kísérleteztek.⁸¹ A kereskedelem nyugatról, délről a kor minden fajtájú, minőségű textilféleségét behozta az országba, és „török portéka” gyűjtőnév alatt Kelet minden drága és olcsó kelméje kínáltatta magát a városok piacain. Jellemző, hogy 1706 nyarán a nagyszombati béketárgyalásokon a Habsburg uralkodó és a magyar konföderáció között közvetítő holland diplomaták feleségei posztót, bársonyt és prémet hoztak magukkal eladásra. Löczner János bécsi

78 Samuel Pepys naplója. Vál. Szobotka Tibor. Gondolat, Bp., 1961. (Aurora 19.).

79 Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1563). Vál., bev., jegyz. Sinkovics István. 2. kiad. Magyar Helikon, Bp., 1977. (Bibliotheca Historica) 259.

80 Zimányi V.: Néhány szempont i. m. (76. jz.) 16–17.

81 Bánkúti Imre: Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 1980. (Folia Rákóciana 4.) 52. Lónyay Ferenc levele Rákóczinak, Dobsza, 1706. december 22. A levél Thaly másolatában is megvan: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár Fol. Hung. 1389. Fasc. 5. fol. 140.

kereskedőtől a válságos 1709 nyarán Rákóczi állama posztót vásárol, Károlyi Sándor feleségét pedig 1710 őszén is a finomabb textíliák beszerzése foglalkoztatta.⁸²

Pedig a viseletkódexek nem a luxust tükrözik. A különböző státusúak, foglalkozásúak öltözete a képeken egyértelműen helyzetüknek megfelelő. Egyedül a szász királybírák, tanácsosok hordanak a képek szerint a magyar nemesekéhez hasonló viseletet. A ruházkodásnak a Hajnal István által hangsúlyozott hazai civilizációs alapjairól ugyan nincs átfogó feldolgozás, de számos részletet ismerünk. Az arany- és ezüstszállal átszőtt szövetek és nemesfém fonalak, skófiumok, a finom ötvösmunkák, amint az újabb természettudományos vizsgálatokból kiderült, francia, itáliai, német manufaktúrák termékei voltak, bécsi és török kereskedők forgalmazták őket.⁸³ Az alsó rendek növekvő ruházkodási igényeire vall, hogy I. Rákóczi György fejedelem kedvezményekkel ellátva morva posztócsinálót telepített Puchóra, hogy Apafi Mihály fejedelemsége idején növekedt az olcsó abaposztó behozatala, továbbá a textíliákat termelő paraszti ipar, a katonaságot ellátó manufaktúra-kezdemenyezések, miközben a szabók a vásárokat ruházati készárukkal látták el.⁸⁴ A városok pedig tiltották ugyan a luxust, mégis örültek a külföldről beáramló textíliáknak, mert amint Kassa kereskedőcéhe az 1632. évi szabályzatában rögzítette: „a városnak javára van”.⁸⁵

Hasonlóan a valóság kettős arculata tűnik élénk, ha a fényűzést tiltó uralkodói rendeleteket vesszük számba. A 16. század óta a központi hatalom a különböző, ruházkodást szabályozó rendeletekkel (Kleiderordnungen) kezdetben valószínűleg a társadalmi rend stabilitását szolgálta, bár az udvar küszöbén a luxus tilalma már akkor is érvényét veszítette. A harmincéves háború után, főleg a század végére Európa-szerte érvényesül a francia divat, a francia selymek elárasztják a bécsi piacokat is. Az 1659-ben kiadott, majd a következő úgynevezett luxuspátensek, különösen I. Lipót császár 1671. szeptember 28-i keltezéssel kiadott rendelete (Luxuspatent), amelyet az 1686. évi követett, a birodalom egész területén megszabták, hogy a különböző társadalmi rendbe tartozók milyen ruhát viselhetnek. Szigorúan tiltották a francia, holland, itáliai selymek, csipkék,

82 Összefoglalóan, részletezve a sokféle textilféleség helyi piacait és elsőként vetve össze a beáramló anyagokat Radvánszky inventáriumaiával: *Gecsenyi Lajos*: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter–Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 1998. 185–203.; Székési gróf Bercsenyi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. I–IV. Közli Thaly Kálmán. MTA, Bp., 1875–1879. (Archivum Rákócziánium 4–7.) I. 727–728. Bercsenyi Miklós levele Rákóczinak, 1705. november 3.; Bercsenyi leveleskönyvei és iratai i. m. (7. jz.) 50.

83 *Járó Márta*: Fémfonalak az Esterházy-gyűjtemény textíliáin. In: *Az Esterházy-kincstár textíliái* i. m. (40. jz.) 56–65.

84 Irodalomjegyzékkel: *Pach Zsigmond Pál*: „Platea chapo ucza vocata”. A hazai posztóipar 16. századi történetéből. *Századok* 132. (1998) 793–827.; Morva posztócsinálók letelepítése Puchón. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4. (1897) 536–538.; *Bánkúti Imre*: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái. 1703–1711. Akadémiai, Bp., 1991. 162. skk.

85 *Gecsenyi L.*: „Török áruk” és „görög kereskedők” i. m. (82. jz.) 191.

arannyal és ezüsttel átszőtt kelmék, bordűrök, drága angol szövetek behozatalát. Ezekben már kifejezetten a Hof-Commerz-Collegium hatása, a birodalom merkantilista gazdaságpolitikája érvényesült, amellyel saját selyem- és posztómanufaktúráit védte, illetve monopóliumainak adott előnyt. Kevés eredménnyel. Az udvari ceremóniák megkövetelték a fényes, pompás megjelenést, Bécs élénk textiltiaca pedig Magyarországot is ellátta.⁸⁶

A magyar főrendek s a tehetős nemések viselete természetszerűen a történeti körülményeknek megfelelően változott, s részben az európai normák, részben pedig a hazai sajátosságok határozták meg. Hollandiában már több mint egy évszázada működik ekkor az állambank. Magyarországon bank nem létezik. A Habsburg Birodalom csak 1706-ban tudott az 1703. évi kudarc után működőképes bankot létrehozni. A Kárpát-medencében teaurálni, megtakarítani földbirtokban, ingóságokban, főleg pedig nemesfémekben, ékszerekben lehetett. Az ékszer nemcsak értékálló és gyorsan mobilizálható, hanem történetesen, rabságba esve életmentő lehet a gyűrű, az aranyforgó, a drágaköves gomb is. Az ékszer, a nemesfém stabil valuta. Ha készpénz nincs elegendő, ékszerrel birtokot is vásárolhatnak. Vay Ádám udvari főkapitány és felesége, Zay Anna a lengyelországi emigrációban az asszony szoknyájának aranyszálaiból élt: „Arra az extremitásra jutottam, nem aranyom, nem tallérom, egy dukátom, egy susztákom sincs. Két aranyos matéria szoknyája van a feleségemnek, nem adhattya el, ezennel kiégeti, azzal élnek, míg élhetnek gyermekivel.”⁸⁷

A ruhatar összetételét az alkalmak követelményei alakították ki. Voltak a mindennapokra egyszerű „házi öltözetek” és családi, egyházi alkalmakra ünnepi ruhák. A díszruhák különleges országos, udvari eseményekre és az élet nagy fordulataira készültek. Országgyűlés, királykoronázás, császárválasztás, hadiszemle, béketárgyalás, udvari ünnep, főispáni beiktatás s még a vármegyeegyházak is a főúri, a nemesi társadalom hivatalos megjelenésének színterei. Kiemelkedő események a városok és küldötteik számára is. Szokásrend, elvárás, sőt szülői vagy feletesi utasítás egyaránt megkívánja a rangnak, az alkalomnak megfelelő öltözetet.

A ruha összetett reprezentáció. Ősidők óta többlettartalmakat hordoz öltözetével az egyén, ahogy a közösség előtt megjelenik. A ruházat követelményei korszakról korszakra változtak, de viselőik mindig is kifejezték velük az egyéniségüket és a közösséget, ahová tartoztak, amelyet képviseltek. Tekintély, hivatal, gazdagság, a család neve, az alkalom, az országos méltóság, a hatalom egyaránt

86 *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. I–II. Ueberreuter, Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699) I. 460–463. Jellemző Kahlacz János kereskedő számlája és elszámolása Radvánszky Eufruszina textil- és rövidáru-vásárlásáról. MOL E 148 Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta Fasc. 82. No 3. Rákóczi László többször vásárolt vagy vásároltatott Bécsben. Rákóczi László naplója. A Naplót feltárta, közlést teszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó. Magvető, Bp., 1990. (Magyar Hírmondó) passim.

87 Vay Ádám II. Rákóczi Ferencnek. Gdansk, 1713. Közli *Esze Tamás*: Vay Ádám (1657–1719). In: A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka. 1969. május 24–25. Szerk. Molnár Máttyás. Vaja, 1969. 30.

megkövetelte, hogy azt az öltözékekkel is kifejezzék. Báthory István lengyel király, követve Erasmus javaslatát, uralkodásának kezdetén egyszerűen öltözött, s erre akarta rábírní a fényűző megjelenéssel tündöklő udvari nemeseit is. Végül győzött a reprezentáció követelménye: az uralkodó megjelenésével is nyilvánítsa ki az országa fogalmába foglalt értékeket, annak régiségét, nagyságát, erejét, eszményeit.⁸⁸

A főúri ifjak kitaposott utakon indulhattak, hogy magas tisztségekbe, főméltósági státusokba jussanak. Megvolt annak is a tapasztalatokkal kialakított módja, hogy a köznemesi származékok felemelkedjenek az előkelő famíliák közé. Tehetség, jó házasság, vállalkozói érzék, katolikus vallás mind hozzájárult a társadalmi mobilitásban kifejeződő előmenetelhez, de a jólöltözöttség eleve elengedhetetlen volt. Tisztában lehetett ezzel Szirmay András, aki az odera-frankfurti egyetemen huszonnégy évesen hadmérnöki képzést nyert. Ötszáz forintnyi készpénzörökségének közel egyharmadát ruhára és fegyverre költötte: ezüstgombos, karmazsin színű dolmányt, zsinórozott posztónadrágot, drága süveget és selyemövet csináltatott.⁸⁹

A királyi Magyarországon érvényesülési lehetőséget leginkább a bécsi Burg, az uralkodó környezete vagy az új székváros, Pozsony intézményei, illetve valamely országos főúri udvar, Erdélyben a fejedelmi udvar biztosíthatott.⁹⁰ Akár az uralkodók hatalmi központjaként szerveződtek, akár az egyházi és világi főméltóságok rangját fejezték ki, akár az erdélyi fejedelem körül jöttek létre az udvarok, eleve megkövetelték a reprezentatív megjelenést.

„Járjunk jól öltözötten, társadalmi helyzetünknek és korunknak megfelelően” – intette az élete tavaszán induló ifjút Giovanni della Casa a 16. század közepén. Minden udvarban elviselhetetlenül fényűző az öltözködés és az állandó versengés, írta ugyanakkor Ludovico Domenichi, s egy évszázadon át az udvart dicsérő és bíráló írások visszatérő témája a növekvő pompa, a felfokozott fényűzés s az udvari arisztokrácia öltözködése.⁹¹ A két vélemény évszázados érvényű lett, úgy, hogy lényegében pozitív vagy negatív értelemben a hatalomról volt szó.

A bécsi udvarban a viselet követelményét a Habsburg Birodalom nagyszabású udvari kultúrája szabta meg. Fényben és pompában más udvarokra is jellemző

88 *Horn Ildikó*: Báthory István uralkodói portréja. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L'Harmattan–Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2008. 375.

89 *R. Várkonyi Ágnes*: Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII–XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 7. (1981) 18–19.

90 *Pálffy Géza*: Mi maradt az önálló magyar királyi udvARBól Mohács után? In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 45–59.; *S. Lauter Éva*: Pozsony városa új szerepben. Uo. 144–171.; *Szabó Péter*: A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. Uo. 314–330.; *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 69. (1998) 99–113.

91 *Giovanni della Casa*: *Galateo overo de Costumi* (Galateo, avagy az illemtől). Venezia, 1558. In: *Az udvari élet művészete Itáliában. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Vigh Éva. Balassi, Bp., 2004. 171–172.; *Ludovico Domenichi*: *Dialogo della Corte* (Párbeszéd az udvarról). Venezia, 1557. Uo. 148–150.; *Norbert Elias*: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1983. (Suhrkamp–Taschenbuch 423.).

módon a féktelenség, az uralkodó abszolút hatalmának kifejezésében határokat nem ismerő nagyvonalúság és a tervekben és elszámolásokban kifejeződő pénzügyi fegyelem jellemezte. Rendtartása a dinasztia évszázados gyakorlatában kristályosodott ki (Zeremonienprotocoll, Protocollum aulicum in ceremonialibus). Reprezentációban két nagyhatalommal versenyzett. Párizs mintával, Isztambul keleti pompája legyőzendő kihívással szolgált. Az udvari arisztokrácia, miként egész életvitelében, öltözködésével is a legnagyobb fényűzést fejtette ki. A diplomataknak ruhatáruk összeállítására meghatározott összeget utalt a kincstár, hogy uralkodójuk hatalmát méltó módon jelenítsék meg az idegen udvarban.⁹² Az udvari élet fényűzése az ünnepélyek, követfogadások, operák, színházak, esküvők és vadászatok velejárója volt. A politikai és a katonai elit, s a feleségek, az udvarhölgyek Versailles-ra figyeltek vagy az itáliai városállamok fejedelmi udvarait próbálták követni. Mindez az udvarban megforduló vagy szolgáló magyarokat sem hagyta érintetlenül.⁹³

A Hofburg termeiben forgó magyar főúri rend ifjú és idősebb tagjainak öltözködése politikai befektetésnek is felfogható. Több követelménynek is eleget kellett tenniük. Megjelenésükkel mint a királyság régi címeinek viselői és főméltóságai, tisztségviselői országukat európai színvonalon kellett hogy képviseljék. Birodalmi gyűléseken, udvari ünnepségeken is elvárták az uralkodók, hogy a Magyar Királyság színeiben emeljék méltóságuk fényét. Annál is inkább megkívánta a protokoll a magyar díszviseletet, mert az uralkodók a királyválasztások vagy az országgyűlések megnyitása alkalmával gyakran jelentek meg magyar ruhában. III. Ferdinándnak „jól állt a magyar mente”, jegyezte fel naplójában Batthyány Ádám.⁹⁴ Díszruha nélkül a magyar főméltóságok nem jelenhettek meg az udvarban. Esterházy Pált hercegi címe is kötelezte. Nem nélkülözhatték a reprezentatív viseletet saját rezidenciájukban sem.

Miként az ausztriai, a cseh, a stájer udvarokban, az udvari rendtartás, a reprezentáció a magyar egyházi és világi magyar főméltóságok esetében is hatalmuk szimbolikus kifejezését szolgálta. Személyzet, őrség, familiárisok, szolgálattelvők méltó ruházata részben az úr családi kincstárát terhelte. A nyugat-magyarországi főurak és az erdélyi fejedelmek ruhatárát szabók és az arra rendelt inasok, szolgálk gondozták, az öltöztetésben bejárók vettek részt.⁹⁵

92 „zu irer ausstaffierung” Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) II.71–140 p. 13–14. Geheimbe Instruction vor [für] ainem naü [neu] angehenden Hoff Camer Räth. 1658.

93 Hubert Ch. *Ehalt*: Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1980. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 14.) 114–132.; R. *Várkonyi Ágnes*: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 60–86.; Frank Huss: Der Wiener Kaiserhof. Eine Kulturgeschichte von Leopold I. bis Leopold II. Katz, Gernsbach, 2008. 20., 243. skk.

94 Pálffy G.: i. m. (54. jz.) 54.; „Vitéz-e avagy ájtatos?” i. m. (54. jz.). Vö.: *Várkonyi G.*: Arisztokrata társasági élet i. m. (54. jz.) 419.

95 *Koltai András*: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon. In: *Magyar udvari rendtartás* i. m. (69. jz.) 7–57. passim. Nem tudjuk, hogy a posztójárandóságukat milyen rendszerességgel kapták meg. Batthyány Ádám különösen megbecsült familiárisa például tízéves szolgálata alatt csak kétszer kapott posztót. *Uő*: Beke Zsigmond deák élete és műveltsége. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 534.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején a Magyar Konföderáció ceremonális rendjének rögzítésével is megbízott titkár, Beniczky Gáspár jegyezte fel naplójában az ónodi országgyűlés bevonulásáról: „ebben a magyar világban nem sokszor látott pompával őfelsége beérkezett [...] egy szép pompás török pej paripán, királyszínű bársony köntösben, fekete kolcsak tollasan jött”. A bírálatokra, hogy a fejedelmi udvar fényűző és népes, Rákóczi világosan megfelelt: „A király személyét képviselem ebben az országban és erdélyi fejedelem vagyok [...] az ország fiatalságát nevelni akarom, művelt erkölcsökre akarom szoktatni s azért nem érem be kevesebb szolgálattal [...]”.⁹⁶ A rend és az akkoriban elvárt szertartásosság, látványosság érvényesült. Az öltözetek a Királyság és Erdély hagyományait és az európai szokásrendet követték. Különbözött a tábori és az udvari viselet, a díszöltözet a reprezentációt szolgálta országgyűlések, követfogadások alkalmával. Találkozásaikra a fejedelemmel a főurak díszruhát öltöttek, nemegyszer egymással is versengve. Udvari szabóját Rákóczi maga utasította, hogy az udvar népének „méltóságunkhoz képest rendes és csinos köntösöket készíttessen”. Tiltotta környezetében a rongyos, elhanyagolt ruhát, a megjelenésben rendet, ízlést és tisztaságot követelt. Nem más ez, mint a kor minden európai udvarában megfigyelhető reprezentációs követelmény. Az újabb kutatások végleg az álmok világába utalták a 19. században kialakult hiedelmet a fényes, drágaköves gombos, jól vasalt, egységes „kuruc” viseletről. Hatalmas erőfeszítések történtek, hogy a hadsereget egyenruhába öltöztessék. Évente több tízezer vég külföldi posztó behozatalával, vállalkozók és kereskedők közreműködésével, a hazai céhes és parasztiparra is támaszkodva, Rákóczi iparfejlesztő tevékenységének segítségével rendszerezetten biztosították az udvari hadak kék, vörös és zöld posztóruháját, a reguláris ezredek ellátását, és elő tudták állítani a Nemes Ifjak Társasága látványos egyenruháját. Azt már nem sikerült megállapítani, hogy volt-e különbség az idegen, főleg német zsoldosok és a magyarok egyenruhája között, de az bizonyos, hogy mindannyian fekete süveget kaptak, s a gránátoszázad katonái „az európai divatnak megfelelően medvebőrös gránátos süveget viseltek”.⁹⁷ Nagyobb posztómegrendelésekről még 1710 végén is tudósítanak a források, ennek ellenére gyakoriak a főleg a mezei ezredek ruhátlanságáról szóló panaszok. Az okokra jellemző Rákóczi levele Hadadi György ezereskapitányának, aki ezredének panaszait tárta eléje. Ebben a hadak „mündérozásáról” úgy rendelkezett, hogy a katonaság ne „a rácz rongyos háti-bőrét, és német hasogatott köntösét”, azaz a zsákmányt akarja megnyerni, hanem az ellenség legyőzéséért hadakozzék. „Tekinse akárki az Európában hadakozó királyokat és fejedelmeket, vizsgálja hadaknak tartását: feltalálja bizonyára, hogy

96 II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk., bev. Köpeczi Béla. Bibliotheca, Bp., 1958. (Aurora 10.) 166–167. Rákóczi Bonnac márkához. Szerencs, 1708. április 25.

97 *Ságvári György: Kuruc regularizálás (1704–1706)*. In: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról*. Szerk. Czigány István. Zrínyi, Bp., 2002. 204–205. A nagy volume-
nekre, többek között köntösök, köpenyek, gubák, tarsolyok, sőt páncélingek csináltatására: *Bánkuti I.*: i. m. (81. jz.) 31–39. Lónyay Ferenc elszámolása, 1705. július 30.

sohol jobb sorsa nincsen, mint ezen hazában lévő mezei-hadaknak az melynek ha köntöse rongyos, lába mezítelen: nem nekünk, de torkának tulajdonítsa, – de ennek megtöltését mitőlünk ne várja.”⁹⁸

Identitás, szimbólum, kultusz

Gyermekkoruktól tudatában voltak az öltözködés követelményének a nemes-ség férfijai és asszonyai. Jellemző báró Orlay Miklós nagyszombati tanuló levele szüleihez: „egy kérésem volna, az ünnepekre való szép ruhát [...] valami bársombúl, tudom hogy Ngtoknak vagyon anni bársonya, – egy mentícskínek és dolmának valót, süveget, csizmát [...] nadrágocskát”. S az indok: „hogya sem legyek alábbvaló többénél; mert ha csak úgy leszek: éneke amiravaló alkal-matosságom nem leszen, hogy én az több úrfiakkal együtt valami társaságot tarthassam.”⁹⁹

A naivan őszinte levél összesítve fejezi ki a reneszánsz óta kibontakozó identitás bonyolult rétegeit: az egyéni, a személyes és a kollektív identitásokat. A ruházat egyszerre fogalmazza meg az egyén egyediségét, egyszeri, megismétel-hetetlen létét, továbbá személyes identitását, a közösségbe tartozás elismertsé-gét, hírnevét, végül pedig a kollektív identitást, a kisebb vagy nagyobb csoport, ország, nemzet, világ követelményének megfelelő önképét, a szüleitől bársony-dolmányt kérő diák esetében a „többi úrfi” társasága, a „mi” kifejezésének köve-telményét.¹⁰⁰

Hogyan tükrözi az identitás bonyolult követelményét a férfi- és a női öltö-zet? Kölcsönös elvárásaikat és esztétikai igényeiket? A jegyesek ruhaajándéka szimbolikus üzenet, és ügyelnek rá, hogy menyegzői öltözetükkel milyen benyo-mást keltenek a közösségben. Az ifjú Bethlen Miklós menyasszonyának, Kun Ilonának 1667 őszén és 1668 tavaszán küldött levelei jól kifejezik ezt a sokféle elvárást: „Az ajándékokat szívem kedvesen vettem, adja isten Lelkem, szép csendes szívvel sokáig viselhessünk egymás ruházatjára gondot, nem ártott vol-na, ha az ing mellé egybet is küldtél volna [...]. Szerető hű mátkád Édesem.” – „Édes egyetlenegy Gyönyörűségem! Az minémű kesztyűt kérsz vala, Zágorba küldtem Édesem; adja isten egészséggel viseld; ha isten módot ad benne, se-lyemből csináltatok egy bokrot; de megkívánom édes Görlicém, tudósíts, meddig olvastad a Bibliát, mennyit írsz, hány hímet varrottál, hány orsó-fonalat fon-

98 II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. I–III. Közli Thaly Kálmán. Eggenberger, Pest–Bp., 1873–1874. (Archivum Rákócianum 1–3.) I. 516–517.

99 *Thaly Kálmán*: A b. Orlay és gróf Serényi család zabláthi levéltárából. Történelmi Tár (1898) 227.

100 *Jan Assman*: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultú-rákban. Atlantisz, Bp., 1999. 130–131.

tál.”¹⁰¹ Az esküvőre pedig „jó idején készülj, sok szem eleibe mégy, mi ketten leszünk egynehány száz embernek csudája, mindennemű magadviselését úgy alkalmaztasd, hogy a legirigyebb nyelvek is keveset szólhassanak. [...] Az hajadat, amint Asszonyom Anyámnak is sokszor mondtam, ha elég hosszú próbáljátok meg, valamint valahogy. Az Öreg urat is rá kell bírni, hogy a mostani szokás szerint csinálják fel akkorra, ne mondhassák, hogy oly parasztok vagyunk vagy vagyok.”¹⁰²

Esterházy Pál meggyvörös, egyetemesen szimbolikus színű esküvői dolmányát aranyozott ezüst és ezüstdrótból, skófiumból és nemesfém szalagból kialakított paszomántmunka díszítette. Hasonló díszítésű ruhája volt Teleki Mihály erdélyi kancellár feleségének, és XI. Károly svéd királyt is ilyen öltözetben koronázták. Mennyire fontos a szülők számára is, hogy gyermekük milyen ruhában megy az oltár elé, arra jellemző Barkóczy Krisztina 1710 válságos nyarán férjének írt levele. Pestises időben, az ellenség támadásától tartva leányuk, Klára esküvői ruhája kellékei gondjával terheli országos bajok között hadviselő urát, Károlyi Sándor generálist.

Megkerülhetetlen kérdés, hogy milyen egyéni és közösségi identitást fejeznek ki a magyar főurak és nemesek ruhái.

Az Esterházy-kincstár díszruhái anyagának származási helye Velencétől kezdve Spanyolországon, Franciaországon, Anglián és Lengyelországon át Isztambulig és a Távol-Keletig szinte az egész akkori világ. A Kárpát-medence gyűjtőhelye a korabeli textilmanufaktúrák termékeinek. Esterházy László páncélingének selyemszöveve olasz, szabása és hímzése magyar. Esterházy István dolmányának bársonya francia, szabása magyar. Pál herceg egyik mentéjének selyemszöveve olasz, bélése francia, szabása magyar. Egy másik mentéjének viszont a szöveve francia és a bélése olasz, csipkéje spanyol, szabása magyar. Az egyik legszebb szoknya Esterházy Orsolya ruhatárából olasz bársonyból magyar szabással és magyar hímzéssel díszelve.

A textíliák közül a Báthory-címeres bársonyterítőn a hímzések egyes motívumai a magyar úri hímzéseké, mások török hímzésre jellemzőek, a szórt virágminta egyik variációja a nyugat-európai címeres terítőkre jellemző, és valószínűleg török mester hímezte perzsa fonállal. S a kultúrák ölelkezése a Kárpát-medencében ezzel még nem teljes. A lótakarók közül a 17. századi dísznyereg magyar munka, olasz szövetből, nyeregszárnyain cseh oroszánok, magyar úrihímzés virágaival övezve, szegélyhímzését olasz mintakönyvek ihlették. Egy másik különleges darab, a ló egész testét beborító luxuskivitelű, egyedülálló takaró (jancsik) a szultáni palota műhelyében készült, perzsa virágrajzokkal díszített ritkaság.

Amikor 1694-ben II. Rákóczi Ferenc német hercegnő feleségével letelepedett birtokain, udvarát magyarokból és külföldiekből vegyesen szervezte meg,

101 Bethlen Miklós levelei (1657–1698). Összegyűjtötte, s. a. r., bev., jegyz. Jankovics József. Akadémiai, Bp., 1987. (Régi Magyar Próza Emlékek 6.) 200., 207–208.

102 Uo. 209–210.

környezetében nincs egységes magyar viselet, maga is „német köntöst” hordott. A svéd portréfestő, David Richter, feltehetően az 1690-es évek végi állapotot rekonstruálva, a fejedelmi házaspárt európai udvari öltözetben ábrázolta, a hercegi rangot kifejező hermelinbéléses palástban. Érdekes, hogy amint Rákóczi a *Confessio peccatoris* című művében hangsúlyozza, gróf Bercsényi Miklós örömmel ismerte fel, hogy a „német köntös alatt igaz magyar szív dobog”. Maga az Ung vármegyei főispán is bőven hordhatott „idegen” ruhát. 1701-ben lefoglalt ingóságai összeírásában többek között spanyol ruhát, spanyol nadrágokat és tíz német főkötőt jegyeztek fel.¹⁰³ A ruhák anyaga jórészt külföldi, a szabadságharc idején a posztót Sziléziából, Angliából, Hollandiából, az abaposztót török földről hozzák be.

Kétségtelen, hogy a díszruhák anyaguk, minőségük, színvonaluk szerint az ország európai jelenlétének bizonyosságai. Szabásuk, díszítésük azonban többnyire magyar, Magyarországon készült. Kérdés tehát, hogyan magyar ez a páratlan textilműkincs? Magyar és magyarországi mesterek alkották meg. Sajnos nagyon keveset tudunk róluk. Szabók, karpírók, gyöngyfűzők, gombkötők, szűcsök, süvegese, kalaposok, nyergese, szíjgyártók, ötvösök és kereskedők sokaságának adott munkát, megélhetést ez az öltözködési kultúra. További következtetésre juthatunk, ha tudjuk, hogy a főurak szabókat is tartottak udvarukban, s Esterházy Pál herceg szabói külső bedolgozókkal is munkálkodtak.¹⁰⁴ Magyar szabás-minták után és hazai díszítéssel, hagyományos, esetenként helyi hímzés-formavilággal dolgoztak. Megteremtették az öltözetek saját magyar nyelvű terminológiáját: „síp új”, „török új”, „leffentyű”, „szárgomb”, „gombszár” stb. Feldolgozásra vár a színek teljes szimbolikája, itt csak a magyar nyelv gyönyörű szavakkal gyarapodó arzenáljából idézhetünk: lazaecszín, testszín, citromszín, királyszín, publikánszín, mézszín, tengerszín-forma, szegfűszínű, szederszínű és így tovább. Tudnunk kellene, hogy az olyanfajta utasításokban, mint például „a dolmán alá kék atlatcot tetessen”, a színek kombináció milyen ízlése, hagyománya, divati elvárása jut kifejezésre.

A kérdések kérdése, hogy ezeknél a külföldi szövetekből készült, Európa olyan nemzetközi jellegű udvarában, mint a Habsburg császárok és magyar királyok bécsi udvara, méltó megjelenést biztosító öltözeteknél a hazai szabás, az anyanyelvi megnevezés, a többnyire magyar hímzéssel, hazai mesterek munkájával honosított jelleg hogyan a magyar identitás kifejezője? A viselet reprezentál, s a Habsburg uralkodók elvárták, hogy az uralmuk alatt élő országok politikai elitje méltóságukat környezetükben a maga nationáléja látványos megjelenítésével fejezze ki. Az 1714. évi pozsonyi királyné-koronázás alkalmával a Szent Márton-székesegyházba tartó díszmenetben III. Károly, a Habsburg örökös tartományok ura, német-római császár, cseh és magyar király német ruhában lovagolt

103 „sub vestitu Germanorum Hungari et vere patriae filii gerere cor”. II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhításai című munkája. MTA, Bp., 1876. 67.; Bercsényi leveleskönyvei és iratai i. m. (7. jz.) 311., 312., 325.

104 *Tompas L.*: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 14.

fekete paripáján, és előtte a szolgák, a magyar, német, spanyol urak és ifjak, utána pedig a királyné kísérete és udvarhölgyei országaik és nemzetiségük díszruháit viselték.¹⁰⁵ Hosszú lenne felfejteni, hogy változatos öltözetével a látványos menet hányféle identitást fejezett ki az egyéniektől a Habsburg Birodalom soknemzetiségű jellegén át az általános európai követelményig.

Viszont az egyéni, személyes és a birodalmi identitáson kívül az egyre inkább Európában gondolkodó kora újkorban a hatalmi reprezentáció ennél többet követel.

A 17. század közepén már nyilvánvaló, hogy a század változásai, a forradalomnak nevezett hadügyi, kereskedelmi és kommunikációs fejlemények lassan az öltözködésben is érvényesültek. Leginkább szembevetendő mindez a hadseregek öltözködésében. Gundulić az *Osmanában* a chocimi csatát (1621) leírva a lengyel sereget még a ruhák, selymek, ékkövek, prémek színpompás tobzódásával jellemezte.¹⁰⁶ A feltartóztathatatlan és élénk kereskedelem, az információrobbanás az állandósult háborúkkal együtt abba az irányba is hatott, hogy a különböző országok katonái az integráló folyamatokkal szemben és a racionális meggondolásokon túl viseletükkel is kifejezzék identitásukat. De a harmincéves háborúval visszafordíthatatlanná lett a katonai egyenruhák elterjedése. A hadvezérek páncélszörműjei között sok volt a hasonlóság, de az alsóbb tisztikar és a közkatonák is meghatározott színű, jellegzetes szabású egyenruhát viseltek. Öltözetükben hatalmi testület tagjai és végrehajtói. Amikor az 1655. évi országgyűlésen Pozsonyban a nádor és a város őrsege összeverekedett a spanyol követ embereivel, és az egyik magyar katona meghalt, a spanyoloknak más ruhára kellett cserélniük öltözetüket, hogy pusztá megjelenésükkel ne ingereljék a többieket.¹⁰⁷ A kora újkor háborúi, mint gazdasági vállalkozások, a hadsereg ruházkodását a katonai szükséglet szintjén kellett hogy kielégítsék. Tömegipari minőségében változtatták meg a hadsereg ruházkodásának ellátását.

A 17. század végén Bethlen Mihály, az erdélyi fejedelmi kancellár fia, apja utasítására végigjárva Európa gyűjteményeit, naplójában külön kiemelte egyik élményét. Az uppsalai királyi gyűjteményben külön almáriumban volt kiállítva Gusztáv Adolf svéd király köntöse, nadrágja, „melyben Rigánál meglőtték, bórdolmánya, nadrága, inge, amellyben meglőtték, a gallérán igen véresek most is”.¹⁰⁸ A kultusz születésének pillanatát sikerült megörökítenie. Jegyzeteiből az is

105 *Uő*: A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: Restaurálási tanulmányok i. m. (39. jz.) 167–174.; Barkóczy Krisztina levelei i. m. (59. jz.) 302. Barkóczy Krisztina Károlyi Sándornak. Olcsva, 1710. június 28.; *Kalmár János*: Királyné-koronázás Pozsonyban 1714-ben. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 219.

106 *Lőkös István*: A török veszély a 16–17. századi horvát epikában. In: *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 355–375.

107 *G. Etényi Nóra*: A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban. Tudósítások az 1655-ös országgyűlésről. In: *Idővel paloták...* i. m. (54. jz.) 177.

108 Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). S. a. r., utószó: Jankovics József. Magyar Helikon, Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 69. Útjának a múzeumok genezisére vonatkozó összefüggését

kiderül, hogy a királyi és a fejedelmi udvarokban a múzeumok genezisének tekinthető régiségyűjteményekben régi textíliákat, ruhadarabokat, uralkodói öltözeteket őriztek (római öltözetek, vademberek öltözeit, a japán király sisakja, Margaréta királyné köntöse).

A ruha nem csak védelem az időjárás viszontagságai ellen, nem csak reprezentáció, a személyiség és a közösség önmegfogalmazása, nem csupán materiális érték. Annál jóval több. Személyes emlék, az eltávozott továbbélése, viseletével átruházza az örökösre tulajdonságait is. A viseleteket kísérő kultuszok minden kultúrában évszázadokon át követhetők. A legkülönbözőbb társadalmakban erősen él a tudat, a ruhadarabokkal eszmei értékeket örökítenek át. Egyszerűbben megfogalmazva az öltözeteknek is megvan a maguk kultuszt teremtő hagyománya.

Általános gyakorlat, hogy a testamentumokban a birtokokon kívül, az ingóságok, ékszerek, berendezések között ruháiról is rendelkezik a távozni készülő. Ritkaság, hogy az egész ruhatárat egyetlen örökösre hagyják, mint Nyáry Mihály, aki minden fő- és közruháját „egy kapcáig” az öt hűségesen és gondosan ápoló komornyikjára hagyta (1592). Vagy a fősvény hírében álló dúsgazdag Dobó Ferenc a vagyont érő teljes ruhatára, kárpitjai, házi textíliái örökösének Balassi Bálint fiát, Jánost tette meg. A testamentumtévők többnyire darabonként rendelkeznek öltözeiteikről, gondosan számba véve még a gombokat is: „hagyok egy hiúz lábbal bélelt veres skarlat subát, az köpönyegen, mely arany gombok vagynak fejtsék le róla s varrják a subára, mert ahhoz való”. Gondolnak az utódokra: „az én kis unokámnak [...] Annának hagyok egy fekete bársony szoknyát”. Károlyi Zsuzsanna végakarataiban pedig kifejezi ruhái, többek között a gyöngyös aranyos szoknya, a tiszta arany prémes, nyesttel bélelt fekete bársony kis suba szellemi értékét: „szerelmes urától”, Bethlen Gábor fejedelemtől kapta, mert sem atyjától, sem anyjától rá nem maradt semmi. Gyakori, hogy a szolgálókra, szolgálókra hagynak értékes ruhákat, mint például a „paraszt leány, Anicska”, aki vörös és zöld szoknyát és fehéreneműt örökölt asszonyától. Gáspár inas pedig egy kisebbfajta nemesi ruhatárat kapott: „Az inasomnak Gáspárnak – rendelkezett Baracska István 1635-ben – zöld vállban vágott mentét, kék tafotával béleltet, ahhoz viselt szederjes dolmányomat, annak felette egy síp ujjú veres skarlatin mentét, róka mállal béleltet, és egy csonka ujjú béleletlen veres mentét azt is neki hagyom.”¹⁰⁹ Az aranycsipkés ing, a nyesttel bélelt suba, a skarlat szoknya több mint materiális érték.

Bethlen Miklós erdélyi kancellár *Önéletírása* lapjain örököltette meg családjuk ereklyeként őrzött ruhaemlékét. Édesanyja híven őrizte Gyulai Pál ingét. Ezt a Báthory Zsigmond fejedelemsége idején Padovában orvosi és jogi képzettséget szerzett kancelláriai titkár akkor viselte, amikor megölték. „Az én szegény anyám a levelesládában tartotta az inget is, melyben megölték volt. Én is láttam

hangsúlyozza: R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6. (2003) 15–40.

109 *Radvánszky B.*: i. m. (16. jz.) III. 147., 176., 190., 207–208, 253., 266.

Tordán a híd végén a mi Túri famíliánk temető kápolnájában, ha el nem veszett, egy faragott kő ennek summáját bizonyítja, de kiváltképpen a járai levelek.”¹¹⁰ Ugyanígy őrizték a családok 1848–1849 után az elesett, kivégzett fiúk, apák, testvérek vérfoltos ingét, golyóütötte dolmányát.

Forrásaink csak a 18. században jelzik a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén azt a törekvést, hogy kincstárba vagy múzeumba gyűjtsék össze az ország és a világ anyagi és szellemi értékeit. A régi főúri családok udvaraiban ugyan a 17. században már feltűntek a raritások, régiségek gyűjteményei, de a jelentős értékek, mint a Zrínyi család, Nádasdy Ferenc, Thököly Imre műkincsgyűjteményei, a Rákóczi család kincsei elkobzások és a mostoha idők áldozatai lettek. Azért is felmérhetetlenül jelentős, hogy az Esterházy család gyűjteménye megmaradt.

Esterházy Pál herceg 1685. évi testamentuma szerint tudatosan döntött úgy, hogy történelmi személyiségek ruháit megőrizték: ezeket „pro raritate [...] azoknak az Nagy embereknek az emlékezetire”.¹¹¹ Nem zárható ki, hogy Esterházy külföldi példák alapján döntött így. Viszont lehetséges Zrínyi Miklós horvát bán közvetett hatása is. Gyermekkorában családjuk barátja volt, ifjúkorában pedig példaképének tisztelte.

Alig hihető, hogy ne olvasta volna a *Szigeti veszedelemben* a kirohanás előtti jelenet szuggesztív leírását. A vitézek is elhanyagolják a páncélt, a pajzsot, Zrínyi pedig „Egy dolmánt, egy mentét csak választ magának, / Az mely legszebb vala mind közte azoknak / Ebbe szokta mutatni magát az Udvarnak, / Ebbe menyegzőnek és triumfusoknak // Egy kóchak tollat is szegezze sisakián, / Száz aranyat két felé tett dolmányában.”¹¹² A költő Zrínyi a kirohanó kapitány öltözetét Istvánffy leírásához képest többlettartalommal telítette: a várkapitány ruhája nem akármilyen díszruha, hanem udvari díszöltözet, menyegzői ruha, a győzelem viselete. Szövegkörnyezetét tekintve a szakralizált győzelemé. Erkölcsi főlényt, az egyén autonómiáját, a minden körülmények között legyőzhetetlen lelki szabadságát fejezte ki a halál pillanatában.

Féltett darabja volt a családi kincstárnak egy arannyal átszőtt selyemmente: a hagyomány szerint Mátyás király viselte. Egy másik ruhadarabról úgy tudták, hogy Oláh Miklós gyerekkori mentéje volt. Megmaradt az utolsó választott magyar király, I. Lipót császár mentéje és dolmánya is.¹¹³ Megőrizték a család több tagjának ünnepi és díszöltözetét és az Esterházy-udvarok különböző textíliáit. Az 1652-ben a vezekényi csatában elesett Esterházy László páncélinge pedig mint a török elleni harcban életét áldozó hős rekvizituma, mint nemzeti erekllye került a kincstárba.¹¹⁴

110 Bethlen Miklós önéletrája. I–II. S. a. r. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1955. (Magyar Századok) I. 107.

111 Idézi *Tompas L.*: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 10.

112 XV. 13., 14.

113 Részben bizonyos, részben kérdéses, hogy valóban a mondott személyek ruhadarabjainak tekinthetők-e. *Szilágyi András*: Előszó. In: Az Esterházy-kincstár textíliái i. m. (40. jz.) 7–8.

114 Idézi: *Tompas L.*: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. (52. jz.) 10.

Idővel a család teljes horderejében felismerte a gazdag textilanyag műkincs-jellegét és hogy az az országos történet európai jelentőségű dokumentuma. Az Iparművészeti Múzeumban helyezték el, majd ahogy közeledett a front, a biztonságosabbnak ígérkező várbeli palotájukba vitték.

Műkincseink története pusztulások és megkerülések, szétszóródások és megmenekülések változatos története. Ebben valószínűleg világelsők vagyunk. Az Esterházy-palotát bombatalálat érte, Mátyás király mentéjét, Pál herceg csipkével borított esküvői ruháját, László páncélingét a sok drága arannyal átszőtt köntössel, lótakaróval együtt áthatolhatatlan romhalmaz védte.

Diákkorom felejthetetlen emléke a porig bombázott Budapest, sokat kószáltunk a Vár rommezején, és nem is sejtettük, hogy az összeomlott paloták alatt kincsek rejlenek. Négy évet töltöttek a textíliák a romok alatt. Szimbolikus jelentése is van, hogy a huszonegy 16–17. századi öltözékegyüttes a különböző textíliákkal együtt túlélte a török megszállta területeket visszafoglaló háborúkat, a szabadságharcot, a divatok viharzó változásait, a frontot Budán és a szovjet megszállást.

Ezek a műkincsek, ezek a finom és sérülékeny műalkotások nemcsak megkerültek, hanem „sok balszerencse közt és oly sok vizzály után”, a magas szakmai és művészi színvonalú restaurálás jóvoltából régi ragyogásukban tudósítanak az európaiság és magyarság egységét kifejező öltözködési kultúráról. Ma az Esterházy-kincstár textíliái, viseletgyűjteménye Európa hasonló gyűjteményei között minőségében a negyedik, jellegét tekintve pedig Közép- és Kelet-Európában egyedülálló műkincsegyüttes.¹¹⁵ A bennük rejlő történelem üzenete, hogy a súlyos korszak is képes volt az európai jelenlétre, továbbépítette kultúráját, s megadta megjelenésében mindazt, ami a hétköznapiaké és ami az ünnepé.

ÁGNES R. VÁRKONYI

ON THE PHILOSOPHY OF DRESSING

Dressing as a form of human existence is examined by science as an exceptionally rich and complex manifestation of culture. On the graph constituted by civilisation, politics and social structure, it is analysed as a phenomenon which offers information on such hardly accessible layers of reality as personality and communal expectations, the claims of the body, aesthetics, fashion, orders of custom, information, identity, economic preconditions, luxury and representation, the diversity and basic unity of dresses, and of their sacrality and capacity of myth creation in early modern Europe. In the approach of the present study, the philosophy of dressing is expressed by the sum of these manifold aspects.

The analysis is based on a wide range of sources: alongside the rich written documentation, it uses archeological material, pictorial representations, but also the carefully restored and expertly arranged decorative garments of the Esterházy treasury

115 Uo. 9.

from the 16th–17th centuries, which had survived the war under the ruins of the palace bombed to the ground.

Presenting the debate which once opposed Gustaf Utterström to Fernand Braudel and Eric Hobsbawm, who opined that alongside several other changes which took place in the early modern period, the so-called little ice age determined the characteristics of dressing as well, it comes to the conclusion that in the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania Spanish fashion appeared in consequence of the necessity of adapting to the weather, together with such features of dressing as female and male furred black cloaks and equally furred sleeping dresses and gowns.

The study states that Hungary constituted a rich market for various English cloths, Venetian and French silk and velvet, and brocade embroidered with gold and silver. Ornamental garments, while meeting the expectations of rank and of the courtly culture of Vienna, also served the purpose of treasuring, since there existed no bank either in Hungary or the Habsburg Empire in general. A rich garment thus meant the accumulation of considerable material and spiritual wealth.

The author also takes sides in the old dispute of Hungarian historiography with regard to Hungarian national costume. She comes to the conclusion that whereas the lower ranks of society were largely supplied by domestic cloth production and by tailors' guilds producing for the market, the material from which the garments for the nobility, the urban elite and the aristocracy were made was mainly imported from abroad. Almost all the various textiles of the contemporary world, from Spain to Poland, Italy and Constantinople, could be found in the Carpathian basin. The Hungarian character of the costume was the result of the cut, of the decoration, of the colours applied, and of the inclination to synthetis and abstraction which manifested itself in the embroidery.

**Wesselényi Ferenc, Lippay György
és Balassa Imre vitája a Pest megyei
főispánságról***

A kora újkorral foglalkozó történészek számára jól ismert tény, hogy Pest megye főispáni tisztségét a mindenkori nádorok töltötték be 1659-től, amit az ebben az évben alkotott 76. törvénycikkely szentesített. Az országgyűlés e rendelkezést csaknem 200 év elteltével, 1848-ban hatálytalanította.¹

A nádori és főispáni hivatalok összekapcsolása a magyar közjogi viszonyok között számos tekintetben szokatlan helyzetet eredményezett, és hosszú távon befolyásolta a megyei közélet alakulását. Elsőként kell megemlíteni, hogy a fent említett 1659. évi törvénynek köszönhetően ez lett az egyetlen főispáni hivatal, amelyet a király nem tölthetett be tetszése szerint, mivel a nádori méltóság viselőit a rendi országgyűléseken választották meg.²

A diéta résztvevői nem sejtették, hogy Wesselényi Ferencet követően csak nyugat-magyarországi arisztokratacsaládok tagjait (egy Esterházy, egy Batthyány és két Pálffy), illetve három Habsburg főherceget (Sándor Lipót, József és István) választanak majd nádorrá. Minthogy birtokaik és hivatali feladataik őket legtöbbször Magyarország és a Habsburg Monarchia más területeire szólították Buda felszabadulása után is, a Pest megyei nemesség szabadon, a főispánon keresztül megmutatkozó uralkodói befolyástól mentesen szervezhette életét. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy itt ismereteink szerint 1742 előtt a helytartók és nádorok még főispáni adminisztrátort sem neveztek ki képviselőikre.³

A nádori hivatal és Pest megye történetét kutató történészek azonban máig adósak e különleges közjogi helyzet kialakulásának feltárásával, ezért az aláb-

* A tanulmány az OTKA K 82078. sz. pályázatának támogatásával készült.

1 Corpus Juris Hungarici. CD-ROM. Szerk. Pomogyi László. KJK-Kerszöv, Bp., 2000. (= CJH CD) 1848:28. tc.

2 A királyok természetesen a nádori hivatal üresedése esetén a helytartókat szabadon jelölhették ki, akik egyúttal Pest megye főispánjai is lettek.

3 Kiss Anita: Pest-Pilis-Solt vármegye tisztkara 1715–1750. <http://www.pestmlev.hu/data/files/166225944.pdf> (A letöltés ideje: 2010. aug. 29.) 3. és Hajnik Imre: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. MTA, Bp., 1888. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII. 10.) 69.

biakban a kulisszák mögé tekintünk, és egy pillantást vetünk az 1659. évi 76. törvény elfogadásának folyamatára.⁴

Az Árpád-korban gyökerező hagyományok szerint Pest megyének nem voltak ispánjai. Ezen a helyzeten előbb Hédervári Lőrinc nádor próbált meg változtatni 1446-ban,⁵ de törekvése kudarcot vallott a rendek határozott országgyűlési fellépése miatt. Újabb ispán kinevezésére 1487-ben került sor, de ez a rendelkezés is a helyi nemesség tiltakozását váltotta ki,⁶ amelynek eredményeként az 1492. évi országgyűlésen az alábbi törvénycikket alkották meg: „Továbbá, valamint eddigelé sem voltak Pest és Pilis vármegyéknek ispánjaik, minthogy Budához közel fekszenek, úgy jövőre sem szükséges, hogy ispánjaik legyenek.”⁷ II. Ulászló király más törvényei is, az 1495. évi 20. és 24. cikkelyek megerősítették az itteni rendek azon kiváltságát, hogy felettük csupán szolgabírák ítélkeznek. Az 1498. évi 44. törvény ismét határozottan kijelentette, hogy az országban csupán Pest és Pilis megye rendelkezik azzal a különleges státusszal, hogy ott ispánok nincsenek.⁸ Ezek azok a jogszabályok, amelyek még másfél száz éven keresztül meghatározták Pest megye helyzetét, a közigazgatás itteni irányítóinak mozgásterét. E jogszabályok képezik majd a 17. század közepén élő megyei nemesség számára a viszonyítási pontot, amelyhez mindig tartani akarták magukat, és amelynek betartatását biztosítani akarták.

A Pest megyei közigazgatás struktúrája a Buda elestét követő évtizedekben lassan változott. 1597-ben e törvényhatóság alispánjaként Hartyáni János neve bukkan fel a forrásokban.⁹ A tizenöt éves háború idején a nemesi önkormányzat működése szünetelt, és az csupán a 17. század második évtizedében állt helyre, feltehetően ekkor már Pilis megyével kiegészülten. Pest eleinte Nógráddal közö-

4 A 19. és 20. század fordulóján Galgóczy Károly (*Galgóczy Károly: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I–II. Bp., 1876–1877.*) és Borovszky Samu (*Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I–II. Szerk. Borovszky Samu. Országos Monografia Társaság, Bp., 1910.* [Magyarország vármegyéi és városai]) jelentetett meg a törvényhatóság történelméről, gazdasági, földrajzi és néprajzi viszonyairól monográfiát, de munkáikban nem szenteltek teret a főispáni hivatal betöltésének. Hajnik Imre az örökös főispánság történetét feldolgozó munkájában érintőlegesen foglalkozott a kérdéssel, de leírása rendkívül tömör és olykor tárgyi hibákat tartalmaz. Ld. *Hajnik I.: i. m. (3. jz.) 68.* A 20. század végén előbb Horváth Lajos tollából jelent meg egy rövid kötet Pest-Pilis-Solt megye egyesüléséről (*Horváth Lajos: Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig. Pest Megyei Levéltár, Bp., 1995.* [Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.] 143. skk.), amely munka csupán röviden érintette a kérdést. Legutóbb Szakály Ferenc írt szűkszavúan Pest megye főispáni hivataláról (ld. *Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Főszerk. Zsoldos Attila. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Bp., 2001. 441. skk.*).

5 *Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938. 187–188.; Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája i. m. (4. jz.) 44. skk.*

6 *Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája i. m. (4. jz.) 159.*

7 CJH CD 1492:100. tc.

8 Uo. 1495:20. és 24. tc., valamint 1498:44. tc.

9 *Szakály F.: i. m. (4. jz.) 399.*

sen,¹⁰ majd később önállóan választotta alispánjait. Pest megyében régi kiváltságainak megfelelően 1656-ig nem voltak főispánok, majd ekkor gyarmati gróf Balassa III. Imre neve mellett feltűnik Pest-Pilis-Solt megye főispáni címe. A helyi nemesség – a feltételezések szerint – Wesselényi Ferenc nádor buzdítására tiltakozott a kinevezés ellen, és három évig tartó küzdelem után az országgyűlés a bevezetőben említett törvényben a mindenkori nádort jelölte ki a megye főispánjává.¹¹ A rendelkezésünkre álló eddigi információk tehát meglehetősen hiányosak. E folyamat egyes fázisainak számos – különösen Balassa Imre hivatalba lépését és az 1659. évi 76. törvénycikkely megalkotását érintő – részletét pontosítjuk az alábbiakban a források eddiginél szélesebb körének bevonásával.

Balassa Imre pályája 1655-ig

Pest megye első főispánja a nagy múltú balassagyarmati és kékkői Balassa (Balassi) famíliából származott, amely a 16. században már Magyarországon is elismert osztrák bárói méltósággal rendelkezett.¹² Családjából elsőként ő maga 1653-ban,¹³ majd tizenegy évvel később, 1664-ben másod-unokatestvére, II. Bálint emelkedett a grófi méltóságra.¹⁴

Balassa Imre rendkívül tekintélyes magánvagyonnal rendelkezett, mint-hogy családja legidősebb ágának egyedüli férfitagja volt.¹⁵ Birtokainak korántsem teljes jegyzékében megtaláljuk a divényi és kékkői uradalomrész mellett a Pest megyei Kókát és Ságot,¹⁶ a Trencsén megyei vágbesztercei birtokokat, Rimaszombat felét, Gyöngyös 17 telkét, a csallóközi eberhardi uradalom egy részét. Balassa Imre ingó és ingatlan vagyonából számottevő készpénzjövdelemre tett szert. A 61 faluból vagy porcióból álló divényi uradalom 1671-ben

¹⁰ Uo. 439.

¹¹ Uo. 440. skk.

¹² *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. História-MTA TTI, Bp., 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27.)* 173.

¹³ Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL) A 35 Magyar Kancelláriai Levéltár, Conceptus expeditionum 1653. No. 1. Az oklevél regesztáját kiadta Iványi Béla. *Iványi Béla: Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban.* [Veszprém], 1943. (Körmendi füzetek) (Különlenyomat a Magyar Családtörténeti Szemle 1942. évfolyamának 9., 10., 11., 12. és 1943. évfolyamának 1. számából.) 18.

¹⁴ A Balassa család levéltára. Repertórium. Összeáll. Kállay István–Pataky Lajosné. MOL, Bp., 1972. (Levéltári leltárak 55.) 3. A grófi diploma szövegét megőrizték a Magyar Országos Levéltárban őrzött Királyi könyvek. MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii 13. k. p. 104–109.

¹⁵ A Balassa család levéltára i. m. (14. jz.) 4–5.

¹⁶ MOL E 148 Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta Fasc. 1085. No. 50. p. 2. Balassa Imre további Pest megyei birtokainak jegyzékét (Parócza, Szentgyörgy, Szentegyed praediumok, valamint a Solti szék területén elhelyezkedő Szentiván pusztja) ld. MOL P 1767 Családok, személyek, 1945 előtti nem kormányzati szervek iratai, A Balassa család levéltára, Családtagok iratai 3. cs. 12. t. Balassa III. Imre és felesége iratai fol. 199v.

4406 forint,¹⁷ ugyanekkor a vágbesztercei falvak 1763,¹⁸ Rimaszombat egymaga 500, Gyöngyös pedig 120 forint évenkénti cenzust fizetett földesurának.¹⁹ A Magyar Kamara értékbecslői 1670 körül a divényi birtoktest értékét 33 540 forintra taksálták.²⁰

Balassa Imre ifjúkoráról rendkívül csekély ismeretekkel rendelkezünk. Születési idejével kapcsolatban is feltevésekre hagyatkozhatunk. Édesapja, II. Imre 1620-ban, Bethlen Gábor hadjárata idején Bécsbe költözött, és 1621 novemberében kért segílyt ottani tartózkodása költségeinek fedezéséhez.²¹ Édesanyja, Bosnyák Judit (1616/1617–1680) Bosnyák Tamás (1572/1580–1634) füleki várkapitány gyermekeként látott napvilágot.²² Balassa III. Imre születését tehát biológiai okok miatt sem tehetjük 1629/1630-nál korábbra, ezért ezt tekinthetjük a születés *terminus post quem*-ének. Az apa 1633-ban vagy 1634-ben hunyt el, ezért ez a feltételezhető *terminus ante quem*.²³ Balassa Imre igyekezett meglehetősen fiatalon rendelkezni birtokairól még az úgynevezett „teljeskorúság”, azaz a 24. életév betöltése előtt. 1648 februárjában például édesanyját kizárta az eberhardi, divényi, kékkői, vágbesztercei és gyarmati uradalomból.²⁴

Az arisztokraták többségéhez hasonlóan Balassa Imre is nagy figyelmet fordított családi kapcsolatainak építésére. Ezért Judit (†1684) nevű hűgát 1648 januárjában Koháry I. Istvánhoz (1616–1664) adta feleségül.²⁵ A fiatal földesúr másik leánytestvére, Emerencia Esterházy Zsigmondhoz (†1690), Pálnak, a későbbi nádornak első fokú unokatestvéréhez ment nőül. Maga Balassa Imre sem kevésbé tudatosan választott házastársat magának, ugyanis 1648 második felében házasságot kötött Lippay György esztergomi érsek testvérének, a Magyar

17 MOL E 156 Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et conscriptiones Fasc. 6. No. 58. p. 188.

18 Uo. Fasc. 7. No. 23a. p. 61–70.

19 Uo. Fasc. 6. No. 98. p. 1.

20 Uo. Fasc. 102. No. 1. p. 1.

21 Österreichisches Staatsarchiv, Bécs (= ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= AVA FHKA HKA HFU) r. N. 121. 1621. nov. fol. 30r–31v. (MOL Filmtár W 1822.)

22 Mikó Árpád–Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei. Művészettörténeti Értesítő 51. (2002) 164.

23 Balassa III. Imre apjának, II. Imrének 1633. május 11-én még levelet írt nándori Bene Mihály Nógrád megyei szolgabíró, felesége, Bosnyák Judit 1634-ben azonban már özvegynek titulálja magát. Előbbi levelet ld. MOL P 1767 3. cs. 11. t. Balassa II. Imre és felesége, Bosnyák Judit iratai fol. 19v. Az utóbbit ld. uo. 20r.

24 Bosnyák Judit a nyitrai káptalan előtt tett tiltakozásában (1649. január 5.) fia tettét 1648. Septuagesima vasárnapjára (február 9.) datálta. Ld. uo. fol. 69r. A birtokosok 18 éves korukban már rendelkezhettek birtokaikról, bevallást tehettek róluk. A jogképesség elérésének különböző fokozataira vonatkozóan ld.: Werbőczy István Hármaskönyve. Szerk. Márkus Dezső–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Franklin, Bp., 1897. (Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895) (Reprint: Pécs, 1989.) 195. (I. rész 113. cím).

25 A szécsényi seregcsék jegyzőkönyve (1656–1661). S. a. r., az adattárat összeállította: Szabó András Péter. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2010. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.) 335.

Kamara elnökének, Lippay Gáspárnak²⁶ (†1652) Borbála (1634/1635–1659) nevű lányával, amely frigyből hét gyermek született.²⁷ A vőlegény a házassági szerződésben rendkívül magas összegű, mintegy 40 000 forint értékű jegyajándék adására kötelezte magát. Mivel a megjelölt összeg nem állt rendelkezésére, ezért birtokai egy jelentős részét elzálogosította hitvese javára.²⁸ Balassa Imre apósa családjának készpénzforrásait kihasználva sorra váltotta vissza elzálogosított birtokait, mint például a Nyitra megyei Surányban fekvő javakat.²⁹

A fiatal arisztokrata katonai pályafutásának első állomását – jelenlegi ismereteink szerint – a nógrádi vár képezte, amelynek élére 1650. február 22-én került,³⁰ de tevékenységéről meglehetősen elszórt adatokkal rendelkezünk. Nógrád parancsnokaként a vár fenntartásához szükséges anyagi erőforrások biztosítására komoly hangsúlyt helyezett, ezért a korabeli gyakorlatnak megfelelően 1650-ben bérbe vette Püsky János (1597–1657) kalocsai érsektől és a váci egyházmegye adminisztrátorától ez utóbbi püspökség tizedét évi 6000 forintos összegért. A területről várható jövedelem teljes nagyságát ekkor 10–12 000 forintra becsülték.³¹ Balassa eleinte sokallta a bérleti díjat, de feltehetően apósa tanácsára mégis elfogadta a főpap ajánlatát.³²

Balassa Imre mindemellett aktívan kivette a részét a törökellenes harcokban. Rendszeresen vezetett engedély nélkül portyákat hódoltsági területre, amelyről Forgách Ádám bányavidéki végvidéki főkapitány³³ 1651. december 28-án és 29-én jelentést tett az Udvari Haditanács számára.³⁴ A vizsgálat lefoly-

26 Lippay Gáspár 1630 körül királyi kamarási címet szerzett, majd 1631 és 1635 között Rákóczi Pál országbíró munkáját ítélőmesterként segítette. 1636-tól tanácsosi, majd 1646-tól 1652-ben bekövetkezett haláláig elnöki tisztséget töltött be a Magyar Kamaránál. Ld. *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények 39. (1968) 251. és 253. Újabbán: *Mikó Á.–Pálffy G.*: i. m. (22. jz.) 161–162.

27 A Lippay Borbála életrajzi adataira vonatkozó elszórt adatokat ld.: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= ELTE EK Kt.) G 148. p. 24. és 31.

28 MOL P 1341 A Batthyány család levéltára, Az Illésházy család iratai Lad. 18. Fasc. 5. No. 2. fol. 12v–13v. (1648. augusztus 18.) A szerződés szerint Lippay Borbálát nem lehetett elűzni a divényi, kékkői, gyarmati és Hont megyei jószágokból Balassa Imre halála esetén, kizárólag abban az esetben, ha a rokonság hiánytalanul kifizette neki a 40 000 forintot.

29 Uo. Lad. 18. Fasc. 5. No. 2. fol. 13v–14r. (1648. december 18.) és uo. fol. 14r–v. (1649. december 31.)

30 *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (XVI–XVII. század). In: *Veszprém a török korban*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 154.

31 *Szarka Gyula*: A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában 1526–1686. A bevezető tanulmányt írta és a kéziratot gondozta Molnár Antal. Vác Város Levéltára, Vác, 2008. (Váci Történelmi Tár 5.) 333.

32 MOL P 1767 3. cs. 12. t. fol. 107r. (Lippay Gáspár levele Balassa Imrének. Pozsony, 1650. augusztus 9.)

33 Forgách 1644 és 1663 között töltötte be a dunáninneni végvidéki és kerületi főkapitány posztját. Ld. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Történelmi Szemle 39. (1997) 271.

34 ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegsratsprotokolle (= KA HKR Prot.) Exp. 303. k. (1652) fol. 18v.

tatása céljából a nógrádi várkapitányt 1652. február 5-ére idézték be hadbíróság elé.³⁵ Apósa azonban ígéretet tett arra, hogy Lippay Györggyel együtt elsimítja az ügyet.³⁶ Lippay Gáspár 1652. március 5-én, Lippay György esztergomi érsek pedig egy hónappal később nyújtotta be kérelmét a Haditanácshoz, amelyben bocsánatot kértek fiatal pártfogoltjuk számára.³⁷ A közbenjárás nem maradt eredménytelen, minthogy III. Ferdinánd az eljárást 1652. május 6-án felfüggesztette, és beosztásában megerősítette Balassa Imrét.³⁸ A nógrádi kapitány azonban alkalmasint engedély nélkül távozott szolgálati helyéről, amelyet szintén írásban kellett megtiltani számára.³⁹ Balassa Imrét végül 1652. október 8-án apósa támogatása mellett helyezték át gyarmati főkapitánnyá.⁴⁰

A problémák ellenére III. Ferdinánd 1653. január 3-án Balassa Imrét – uno-kaöccsét, II. Bálintot tizenegy évvel megelőzve – grófi méltóságra emelte kato-

35 Uo. 303. k. (1652) fol. 25r.

36 MOL P 11 A Balassa család levéltára, A család által lajstromozott iratok Ser. 13. Fasc. AW. No. 982. fol. 141r. (Lippay Gáspár levele Balassa Imrének. Bécs, 1652. február 22.) „Mii Istennek hála békével érkezünk érsek urunkkal ő nagyságával együtt Bécsben, noha az én niavaliám miatt kicsiny alkalmatlanságot kellett szenvednem. Ide érkezvén azért az nap Puchaim uram meglátogatta érsek urunkat ő nagyságát, kinek recommendálván az kegyelmed Forgách urammal való dolgát ő kegyelme azt atta tanácsul, hogy mivel az ilyen dolgokat az scultes [értsd: soltész] avagy az hadi bíró szokta itt az udvarban proponálni, tehát informálnánk voltaképpen róla azon skultest. Kegyelmed azért edes fiam uram küldje föl mingiart egy lovassátul az processust az melliet Forgách uram Újvárbán Kegyelmed ellen tétetett és kezéhez [is] iktatta az pariaját, mind az documentumokkal és írásokkal együtt, az mellick ezen Kegyelmed dolgát illetnék, hofi itt azokból elegendő informatiokat adhassunk az hova szükséges léssen. Immár nem tudom, ha késik tovább Kegyelmed Posenban, avagy nem, mivel ideiet nem tudom, hogy mikor vetetik elő az Kegyelmed allapattiat és az Őfölsége resolutioja is mikor léssen, egyébaránt ide föl való Kegyelmed jövetelét nem igen itélném szükségesnek, mivel hiszem Istent, hogy itt Kegyelmed nélkül is jó karban hosszuk az dolgot. Én csak szintén az asszony terminusához való képest intendáltam azt, hogy Kegyelmed Surányban ne siessen, ne mondhassék az hogy csak fogás volt az a dilatio termini, addigh pedig migh ez egy felé el nem valik jobbnak itéllük az úrral Ő Nagyságával hogy Kegyelmed föl ne jöjjön. Mindezekben azért légyen az Kegyelmed jó akarattia csak Kegyelmed igen sietséggel küldgie az processust föl.”

37 ÖStA KA HKR Prot. Exp. 303. k. fol. 77r. (1652) „Caspar Lippay Hungarischer Cammerpraesident schliet bei etliche Puncta auf den von graff Forgach wider den Balassa Oberhauptman zu Novigrad eingeschickten Prozess und Sentenz” és uo. fol. 127v. „Erzbischoff vom 14. April intercediert pro Emerico Balassi ihm der gethanen Excursion halber zu perdonieren.”

38 Uo. Reg. 305. k. (1652) fol. 63r. „Intimatur Sacratissimam Caesaream Majestatem ex plenitudine potestatis imperialis processum contra Balassi institutum sustulisse et ei capitaneatum Neogradensem de novo confirmasse.”

39 Uo. 304. k. (1651) fol. 126v., 128r–v.

40 A kinevezésre vonatkozóan ld. uo. Exp. 303. k. fol. 271v. és fol. 293v.; MOL P 1767 3. cs. 12. t. fol. 96r. Balassa Imre mellett unokatestvére, Ferenc is Gyarmat várának földesura és kapitánya volt. Ld. *Pálmány Béla*: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 12. (1986) 84. Balassa Imre gyarmati kinevezése okot szolgáltatott egy közelebből ismeretlen családi vitára közte és Ferenc testvére között. Ld. MOL P 11 Ser. 1. Fasc. VIII. No. 203.

nai érdemeire tekintettel.⁴¹ A Gyarmatra, családi várába áthelyezett főkapitány sokat foglalkozott a rabkereskedelemmel, ami Forgách Ádámnak nemegyszer komoly problémát okozott, és ezzel kapcsolatban 1654-ben levélben megfeddte.⁴² Balassa Imre a folyamatosan jelentkező problémák ellenére 1655 júliusában megerősítette helyzetét Gyarmat várának élén, ugyanis saját kérésére – feltehetően Lippay György érsek és Wesselényi nádor támogatásával⁴³ – örökletessé tette várkapitányi kinevezését, ezzel példát mutatva sógorának, Koháry Istvánnak, aki két esztendő múlva hasonló kegyben részesül a füleki várkapitányi posztjának örökölhetővé tételével.⁴⁴

A főispáni kinevezés

Az uralkodó, tekintet nélkül a végvidéki főkapitánnyal szemben mutatott engedetlenségre és az általa okozott sorozatos problémákra, a gyarmati váurur 1655. július 18-án kinevezte Pest megye főispánjává. Erről egy két nappal későbbi levélben értesítették a megyét, tehát a király a méltóságadományozás minden formai követelményének eleget tett.⁴⁵ A kinevezés ideje és módja azonban felvet néhány kérdést.

A kinevezési okirat mindmáig nem került elő, azt a korabeli gyakorlattal ellentétben nem vezették be a Királyi Könyvekbe. Az 1651 és 1660 közötti évtizedből mintegy nyolc e tárgyban keletkezett feljegyzés olvasható.⁴⁶ A bejegyzés

41 MOL A 35 1653. No. 1. fol. 3v. Ld. még *Iványi B.*: i. m. (13. jz.) 18.

42 MOL P 11 Ser. 13. Fasc. AW. No. 978. fol. 127r. „Az kegyelmed levelét ezen órában vettem, az meliben az rabokat az kikerül kegyelmednek írtam, kik hozták, neveket ide küldte, s értem más-keppen is az török békessighrúl mit írjon. Ha azért Kegyelmed tudja mi ukbol írtam s parancsoltam tisztem szerint Kegyelmednek, hogy ha mi rabokat hosznak adja tudtomra kik hozták, s hírem nélkül el ne adattassanak. Kegyelmed azért felkírem, tisztem szerint parancsolom, hofi valamint Kegyelmednek megírtam kik hozták, úgy írja meg, ki vette meg őket, tudván parancsolatomat s egyéberant is Kegyelmed miatt én az illien dolgokban mennyiben szenvedek. Hol pedig Kegyelmed meg nem írja, ha mi alkatlanlanságát lattja, reám ne vesszen, mert egyibiránt derekas inquisitiót tétetek felőle, s Ő Felségghét is mingiárt informáлом, noha más volna ennek az modja, tudván nekem mit kellene rola tennem.”

43 Wesselényi és Lippay támogatását csupán sejtethjük, mivel a haditanácsi protokollum mind-össze az alábbi bejegyzést őrizte meg: „Palatinus et archiepiscopus wegen des Herrn Emerici Balassi gebettenen Conferierung seinen Söhnen die die Oberhauptmannschaft zu Giarmath”. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 311. k. fol. 244v. (1655).

44 Balassa kérelmét ld. uo. fol. 238v. (1655). Az 1655. július 16-án kelt határozat: uo. Reg. 312. k. fol. 146r–v. (1655) „Archiepiscopo Strigoniensi communicatur [...] die Oberhauptmannschafft Giarmath nach des Emerici Balassa Todt seinen Söhnen conferiert solle werden.” Koháry kinevezésére vonatkozóan ld. A szécsényi seregszék jegyzőkönyve i. m. (25. jz.) 336.

45 Balassa kinevezésére vonatkozóan ld. MOL A 57 11. k. p. 362. „Collatio supremi honoris comitatum Pest Pilis spectabili et magnifico comiti Emerico Balassa stylo cancellaristico. Viennae. Anno et die ut supra facta. Die 18. Julii.” A megye értesítéséről ld. MOL A 27 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae comitatum 23. cs. Pest megye, 1655. augusztus 18.

46 MOL A 57 11. k. p. 104–105., 106., 208–209., 361–362.; uo. 12. k. p. 166–167., 169., 192., 248–249.

elmaradása annál érthetlenebb, mert Pest megye esetében nem állt rendelkezésre korábbi formula, tehát ezt a hiányt is pótolhatták volna.

A méltóság adományozásának dátuma még több problémát vet fel. Az oklevél kiállítására ugyanis alig néhány nappal az országgyűlés befejezése után került sor. Ezen a diétán a magyar rendek és az udvar kényszerből ismételten kiegyezett egymással. A magyar politikai elit ugyanis az 1653-ban elhunyt Pálffy Pál helyére óhajtott nádort választani, III. Ferdinánd pedig a trónörökös IV. Ferdinánd halála miatt második fiát, Lipót főherceget akarta királlyá választatni. A diéta 1655. március 15-én megválasztotta az ország első világi méltóságává Weszelényi Ferencet,⁴⁷ a király június 25-én kinevezte az ország második világi főméltóságát, az országbíróvá Nádasdy III. Ferenc személyében, és június 27-én megkoronázták az újabb trónörökös.⁴⁸ A kinevezés elodázása felkelti azt a gyanút, hogy az udvar szántsándékkal megvárta az országgyűlési küldöttek hazatértét egy esetleges, a megyei kiváltságok megsértését kísérő felzúdulás megelőzése érdekében.

Balassa Imre főispáni kinevezésének háttéréről az okmányok eltűnése miatt nem rendelkezünk biztos információkkal, így legfeljebb csak találgathatjuk az okokat. Egy katolikus főnemes kinevezése egy református többségű megye élére talán azt a látszatot kelthetné – különösen a 19. századi történetírás szellemiségének jegyében –, hogy az uralkodó így akarta előmozdítani a régió rekatalizálását. Balassa Imre esetében azonban feltételezhetően nem erről volt szó. Az 1659. évi országgyűlésen ugyanis a protestáns rendek csupán egy jelentéktelen panaszt fogalmaztak meg a családja ellen, miszerint a Nógrád megyei evangélikusok nehezményezték, hogy a Balassák néhány írtásföld után fizetendő tizedet elvettek a lelkészeiktől. Továbbá még egy Pest megyei sérelemről értesülünk a forrásokból: a kecskeméti református egyházközség tiltakozott az ellen, hogy a katolikusok a templomukhoz kapcsolva építették meg kápolnájukat, de ezt nem hozták összefüggésbe Balassa főispáni tevékenységével.⁴⁹

Az ingyenmunka hatékonyabb behajtása tekintetében sem hozhatott érdemi váltást Balassa főispáni kinevezése, mivel Pest megye nem Gyarmat, hanem Nógrád várához tartozott *gratuitus laborral*.⁵⁰

Balassa egy csaknem negyed századdal későbbi dokumentumban a kortárs főrendek, azaz a főnemesség és a főpapok ajánlásának tulajdonította kinevezé-

47 Jean Bérenger–Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008. 73.

48 Uo. 76. Nádasdy kinevezésére vonatkozóan ld. Toma Katalin: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. MTA TTI, Bp., 2007. 123.

49 Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár (= OSZK Kt.) Quart. Lat. 371. fol. 27r. és fol. 32r., valamint Országgyűlési Könyvtár (Budapest), Gyurikovits-féle országgyűlési kéziratok (= OGYK Gyurikovits) 700.519. p. 176. és 181.

50 CJH CD 1647:153. tc. 10. §, amit az 1655. évi 126. tc. 9. §-a megerősített (uo. 1655:126. tc.)

sét.⁵¹ Igaz-e, vagy csak formula? A kevés forrás jelenleg még nem engedi meg rekonstruálni Balassa Imre társadalmi kapcsolatrendszerét, de a fennmaradt levelek, a családtagjaival szembeni bánásmód arra enged következtetni, hogy a gróf már fiatalon is nehéz, kötekedő természetű volt. Azoknak a névsorában ugyanis, akikkel nézeteltérései támadhattak, jól ismert országos méltóságokat találunk. Forgách Ádámnak már 1655 előtt is meggyűlt a baja beosztottjával a rabkereskedelem és a portyák miatt. Gróf Batthyány I. Ádám feltehetően szintén nem sorolható Balassa jóakarói közé, mivel a gyarmati várkapitány hozzá írott leveleiben követelőző hangon kérte egy saját pénzen taníttatott hegedűse visszaküldését a Batthyány-udvarból.⁵² Végül, de nem utolsósorban itt kell megemlíteni Szelepcsényi György kancellár és nyitrai püspök nevét, akivel az eberhardi uradalom hovatarozása miatt keveredett vitába. Balassa Imre 1649. május 1-jén elzálogosította itt fekvő javait 2100 tallérért Szelepcsényinek.⁵³ A birtoktestet feltehetően 1655 előtt visszaváltották, mert ekkor már Lippay Borbála és családja számára jegyezték be zálogjogot az uradalomra.⁵⁴ Szelepcsényi nyilván továbbra is a javak megszerzésén fáradozott, ugyanis Balassa Imre 1659-ben ismét a püspököt tette az itteni javak zálogbirtokosává.⁵⁵ A kialakult helyzet miatt a nyitrai püspök Balassával tartósan rossz viszonyban maradt.⁵⁶

Mindezek ismeretében a legfőbb kérdés, kit tekinthetünk Balassa Imre támogatójának a főispáni tiszt elnyerésében. A mágnások-arisztokraták sorai-
ban talán az Esterházyak között lehettek patrónusai, hiszen lánytestvérét, Emerenciát 1657-ben e család egyik tagja, Zsigmond vette feleségül, illetve a fiatal Esterházy Pállal volt olyan viszonyban, hogy egy emberének fiát ugyanebben az évben az udvarába beajánlja.⁵⁷ Gróf Rákóczi László barátságban állt Balassa Imrével, az 1655. évi országgyűlés idején számtalan alkalommal ebédeltek és vacsoráztak közösen, illetve nem egy alkalommal együtt „menetek a mezőre mu-

51 OSZK Kt. Fol. Hung. 36. fol. 3r. „Ferdinandus tertius [...] rex Hungariae ad multorum Hungariae regnicolarum praelatorum et baronum et magnatum recommendatione clementer mihi donavit et obtulit supremi comitis officium comitatum Pest Pilis et Solt unitorum [...]”

52 MOL P 1314 A Batthyány család levéltára, Missiles 1503. (Divény, 1653. július 17.), 1504. (Divény, 1653. november 30.) és 1505. (Pozsony, 1654. július 17.).

53 MOL P 1341 Lad. 18. Fasc. 5. No. 2. fol. 14v–16r.

54 MOL P 1767 3. cs. 12. t. fol. 105v–106v.

55 Uo. fol. 105r–105v.

56 OSZK Kt. Fol. Hung. 36. fol. 2v. „[...] circa annum 1657 multas cum habuissem ab uno et alio persecutiones et incommoditates, refugi Viennam ad Suam Majestatem Sacratissimam, bonas et clementes de illatis mihi injuriis acquisivi Caesareas Resolutiones sed protunc Aulæ Cancellarius Hungariae fuit modernus archiepiscopus Strigoniensis Georgius Szelepcsény nullo modo nec in evidentibus justis me voluit promovere aliter, imo nunquam quietus fui et inquietare me de die in diem non definivit usque dum in comitatu Poseniensi, in insula Csalloköz habitam arcensem portionem meam nomine Eberhard [...] in bis mille talleris sibi obligare et inscribere me omnino coegit [...]”

57 MOL P 125 Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor 5. cs. 1106. (Gyarmat, 1657. október 22.)

latni”.⁵⁸ Rákóczi Lippay György pártfogoltjaként kezdte meg közéleti pályafutását, tehát a két ifjú arisztokrata ugyanahhoz a politikai csoporthoz tartozott.⁵⁹ Balassa Imre kinevezésének előmozdítói között kereshetjük felesége rokonait, köztük is elsősorban az egyházi rend első emberét, Lippay Györgyöt. Az érsek döntő szerepet játszott abban, hogy Wesselényi felkerüljön a nádorjelöltek közé,⁶⁰ és támogatása eleinte segítette Nádasdy Ferenc országbírói székbe emelkedését, illetve összeveszésük rövid ideig hátráltatta kinevezése véglegesítését.⁶¹ Előfordulhat, hogy Lippay érsek Magyarország legfontosabb rendi hivatalainak betöltésével párhuzamosan támogatókat próbált szerezni a világi főrendek között néhai testvére vejének főispáni posztra emelésével. A további pártfogók sorában találhatjuk feltehetően sógorát, Koháry I. Istvánt. Nyilván szerepet játszott a főispáni cím odaítélésében, hogy Balassa Imre, illetve szülei hűsége nem ingott meg a király iránt Bethlen Gábor 1620–1621. évi⁶² és I. Rákóczi György 1644. évi hadjáratai idején sem,⁶³ sőt ez utóbbi esetben II. Imre özvegye, Bosnyák Judit búzáat, zabot és lisztet szállított 735 forint értékben Esterházy Miklós nádor és Johann Graf von Götz tábornok csapatainak.⁶⁴

A rendi tiltakozás formái és eredménye

Az uralkodói kinevezés dacára az új főispán 1655 nyarán nem tudta elfoglalni hivatalát. A helyi nemesség ugyanis nem vett tudomást a kinevezésről, és a beiktatást nem voltak hajlandók megtartani. Erre a jogalapot a megye régi kiváltságai jelentették, amellyel kapcsolatban a király az alábbi szavakat vetette papírra: „Ti, Hűséges Híveink, bizonyos e célra alkotott törvényekre hivatkozva azon kegyes rendeletünk végrehajtását mellőztétek és azt kevésre becsültétek, amelyet ezen megyénk főispáni hivatalának adományozásáról alkottunk. Oly messzi van még az, hogy ti a kérvényező grófnak [ti. Balassa Imrének] az illő tiszteletet és megbecsülést megadjátok, sőt még főispánotoknak sem akarjátok elismerni.”⁶⁵

58 Rákóczi László naplója. A Naplót feltárta, közléteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó. Magvető, Bp., 1990. (Magyar Hírmondó) 117., 119., 120., 127.

59 Uo. 375.

60 *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: Mindennapi választások i. m. (48. jz.) 105.

61 *Toma K.*: i. m. (48. jz.) 122.

62 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 121. 1621. nov. fol. 30r. (MOL Filmtár W 1822.)

63 Balassa Simon, Imre első fokú unokatestvére 1644 júniusában csatlakozott Rákóczi György táborához. Ld. MOL A 32 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae privatorum 1644. No. 500. Balassa Ferencnek, Simon testvérének a hűsége szintén ingatagnak bizonyult, ezért neki 1647. június 22-én újra fel kellett esküdnie III. Ferdinándra. MOL A 57 10. k. p. 62b.

64 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 206. 1659. nov. fol. 219r. skk. (MOL Filmtár W 2044.)

65 Pest Megyei Levéltár, Budapest (= PML) IV. 1-c/2. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Uralkodói és helytartótanácsi rendeletek, Intimata inutilia 1655. No. 1. Az iratot regesztában közli: *Kiss Anita–Schramek László Péter*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Kiegészítő kötet. 1625–1715; 1728. Pest Megyei Levéltár, Bp., 2006. (Pest Megyei

A rendi tiltakozás első formája tehát passzív, az uralkodói határozat végrehajtásának elszabotálásában merült ki, III. Ferdinánd ugyanis írásbeli, azaz hivatalos megkeresésre egyáltalán nem tesz utalást. Természetesen Balassa gróf emiatt panasszal fordult az uralkodóhoz, aki augusztus 7-én parancsba adta, hogy Pest megye minden kifogás nélkül iktassa be Balassa Imrét tisztségébe.⁶⁶

A törvényhatóság közgyűlése következő ülésén, 1655. augusztus 18-án tiltakozó levelet küldött a királynak, amelyben a következő érvekkel magyarázta ellenállását: egyrészt Balassa Imre kinevezése a régi királyok alatt hozott és a III. Ferdinánd által is megerősített törvények és kiváltságok sérelmére történt. Másrészt a megye mindeddig közvetlenül a királytól, illetve a királyi helytartótól (*locumtenens regius*) függött, akik az alispánokat is jelölték. Így az új főispán kinevezése a helytartók és a király befolyását is csökkenti.⁶⁷ Ezért a megye kérte III. Ferdinándot, hogy tántorítsa el Balassa Imrét a főispáni hivatalba lépés szándékától legalább a következő országgyűlésig, mivel a törvényalkotás és hatálytalanítás jogát az uralkodó és az országgyűlés közösen gyakorolják.⁶⁸ A Pest megyei nemesség tiltakozása ezúttal már hivatalos formát öltött, így arra az uralkodónak újabb határozatban kellett reagálnia.

III. Ferdinánd válasza nem késett sokáig (1655. szeptember 7.), ebben pedig ismételten felszólította Pest megyét, hogy fogadja el jelöltjét főispánjának. Az 1492. és 1495. évi törvényekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy azokat a környezetében tartózkodó tanácsadók véleménye szerint a királyi székhely közelsége miatt szentesítették, a körülmények azonban a jogszabályok elfogadása óta megváltoztak.⁶⁹ Másrészt, ha maga a törvény még hatályos lenne, akkor alispánok sem lennének a megyében, csupán szolgabírák.⁷⁰

Levéltári Füzetek 37.) 59. regeszta. „Fidelitates Vestras praetextu certorum articulorum ad id inductas benigna resolutione Nostra de et super collatione officii supremi comitis istius comitatus nostri pro parte memorati supplicantis, per Majestatem Nostram clementer facta, postposita et vilipensa tantum abest, vos eidem Comiti suplicanti debitum honorem et reverentiam praestare, quin potius eundem neque pro vostro supremo comite agnoscere velle.”

66 PML IV. 1-c/2. 1655. No. 1.

67 MOL A 27 23. cs. Pest megye, 1655. augusztus 18. „Siquidem dicti comitatus nostri hactenus ex vi praemissarum constitutionum Regni nullius supremi comitis jurisdictioni subjecti erant, verum a legitimis Regni Hungariae Regibus et post suas Majestates locumtenentibus regiis, qui vacante officio vice comitis personas ad id munus idoneas candidare consueti sunt, suam habebant dependentiam. Quod si secus fieret, videretur tam Suae Majestatis Sacratissimae auctoritati, quam etiam domini locumtenentis regii dignitati derogare ac praescriptis legibus Regni praejudicare.”

68 Uo. „Siquidem leges et statuta condendi sit etiam abolendi autoritas penes Majestatem Vestram Sacratissimam et regnicolas”. A megyei nemesség véleménye tükrözi Werbőczy István törvényalkotásról alkotott gondolatait. Werbőczy i. m. (24. jz.) 228–229. (II. rész 3. cím 2–5. §).

69 MOL A 35 1655. No. 398. „cum autem articulos praefatos ex informatione nonnullorum fidelium nostrorum Ungarorum consiliariorum intelligamus intuitu saltem pro tunc vicinitatis regum residentiae Budensis fuisse sancitos”. Az iratot ismerteti *Hajnik I.*: i. m. (3. jz.) 68.

70 MOL A 35 1655. No. 398. „qui si etiam de praesenti observandi forent, vos neque vicecomites habere sed soli iudicium contentos esse debere manifestum sit”.

A megye nem nyugodott bele abba, hogy a király következetesen kitartott je-löltje beiktatása mellett, ezért a törvényes tiltakozás újabb formáját választotta, miszerint követeket küldött Wesselényi Ferenc nádorhoz és királyi helytartóhoz, hogy tájékoztassák a kialakult helyzetről. Wesselényinek ugyanis tisztéből fakadóan kötelessége volt az uralkodó és a rendek közötti közvetítés a nádori törvények szerint. Az 1485. évi 6. cikkely alapján a nádor az uralkodó és az ország közötti ál-talános – mai szóhasználatlaltól elve politikai – nézeteltérések elsimításában jutott döntő szerephez.⁷¹ A legfőbb világi méltóság viselői már a középkorban is közvetí-tői szerepet kaptak a király és az ország közötti viták rendezésére.⁷² A megyei ne-mesek jelentős része egyébként jól ismerhette a nádort már az előző évtizedekből, hiszen az 1634 februárjától a menekült vármegye székhelyének, Fülek várának ka-pitányi tisztségét töltötte be,⁷³ és nemegyszer részt vett a megye közgyűlésén.⁷⁴ A nádor teljesen elfogadhatónak tartotta a helyi nemesség eddigi magatartását, és e tárgyban levéllel fordult III. Ferdinándhoz is.⁷⁵ A közgyűlésnek 1655. november 3-án az alábbiakat javasolta: „mindaddiglan, míglen az keövetkezendő ország-gyűlésben az nemes ország az megírt articulus ellen mást nem fundál, és azoknak főispánságának collatiojárúl nem determinál, eőkegyelmét Balassi uramot sem mi nem agnoscallyuk, se kegyelmek se tartsa főispánjának. Sőt ha parancsolja vice-ispán és szolgabírák uraimnak, hogy installatiojára gyűlést hirdessen, ne cse-lekedje, és ha eő kegyelme kibocsátaná currensét, azon eő kegyelme gyűlésére senki ne comparealjon. Seőt eő feőlségét követei által is megtalállyá kegyelmek [...].”⁷⁶ E levél közgyűlési felolvasásával egyidejűleg Balassa Imre nevében Szalathnyai György tiltakozást nyújtott be a megye engedetlensége ellen.⁷⁷

A közgyűlés megfogadta Wesselényi tanácsát, és Laszkáry János jegyzőt, va-lamint Kutassy György szolgabíró⁷⁸ küldte a királyhoz, akik az udvarban szolgáló Szelepcsényi György magyar kancellár közbenjárására 1655 decemberében ki-hallgatást nyertek III. Ferdinándnál.⁷⁹ Ezzel a megyei rendek a tiltakozás utolsó

71 CJH CD 1485:6. tc.

72 Uo. 1439:2. tc.

73 *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc nádor. Sic Itur ad Astra 1. (1987) 92. skk.

74 *Borosi András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711 I. 1638–1644, 1656–1665. Pest Megyei Levéltár, Bp., 1983. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 6.) passim

75 PML IV. 1-c/2. 1655. No. 3. A nádor királynak írott levele mindmáig nem került elő. Lippay György – aki a törvényalkotás és -hatálytalanítás országgyűlési jogosítványának megsértését lát-ta Wesselényi Ferenc legfontosabb érvének – szintén teljességgel magáévá tette a megye állás-pontját. Ld. MOL A 33 Magyar Kancelláriai Levéltár, Opiniones 1656. No. 1. fol. 560r.

76 PML IV. 1-c/2. 1655. No. 3.

77 PML IV. 1-l. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Tiltakozások 1655. No. 5.

78 Kutassy György már 1640-ben is Pest megye ideiglenes alispánjaként szerepel a forrásokban, majd Heves megyében is különböző tisztségeket viselt. Pályafutását röviden összegezve ld. A szécsényi seregszék jegyzőkönyve i. m. (25. jz.) 344–345. Ráday András alispán valószínűleg 1655 őszén meghalt (ld. PML IV. 1-l. 1655. No. 5.), ezért nem vehetett részt a tárgyalásokon.

79 PML IV. 1-c/2. 1655. No. 4. Az irat regesztáját közli: *Kiss A.–Schramek L. P.*: i. m. (65. jz.) 62. regeszta.

eszközehez folyamodtak. Szokatlan eseménynek tekinthetjük azt, hogy az uralkodó egy hódolt megye két tisztviselőjét audiencián fogadta. Nyilvánvaló, hogy Szelepcsényi döntő szerepet játszott ennek kieszközlésében. A püspök támogató magatartásának háttérben minden bizonnyal az eberhardi uradalom hovatarozása miatt Balassa Imrével folytatott, fentebb említett vita állt. Laszkáry és Kutassy a kihallgatáson a nádori intelmeket követve kérték, hogy a következő országgyűlés döntsön a Pest megyei főispán személyéről.⁸⁰

A megyei nemesség a főispáni kinevezés időpontja és az uralkodói kihallgatás közötti öt hónapban végigjárta a tiltakozás minden elképzelhető és ésszerű formáját. Első lépésként a Füleken tartózkodó tisztviselők nem vettek tudomást a kinevezésről, ezt követte a hivatalos közgyűlési panasz megfogalmazása, majd folytatódott a protestáció a nádor megkeresésével, és befejeződött a küldöttek király elé járulásával.

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy az állhatatos kitartás a régi privilégiumok oltalmazásában megváltoztatta-e az uralkodó álláspontját a főispáni cím adományozásáról. III. Ferdinánd a megyei követek fogadását követően, 1655. december 20-án felkérte Lippay György érsek-főkancellárt véleménye írásban történő ismertetésére.⁸¹ Lippay következő év január 16-án keltezett válaszában az alábbi szavakkal tett javaslatot a korábbi álláspont melletti kitartásra: „mivel már-már szokássá vált Felségetek parancsával szemben engedetlenséget mutatni, azért úgy vélem, hogy helyesebb lenne teljes egészében a korábbi határozat mellett kitartani, mint az egyszer már odaadott adományokat visszavenni és semmissé nyilvánítani.”⁸² A megye álláspontját alátámasztó törvények hatálytalanságára vonatkozóan is számos érvet talált Lippay György: egyrészt Buda el-este után a megye a szomszédos Heves fő- és alispánjának joghatósága alá került, tehát a korábbi kiváltság érvényét a gyakorlat megszüntette. Másrészt Pest megye alispánok választásával önmaga is hatálytalanította a törvényt, és önként lemondott előjogairól. Végül az 1578. évi 4. tc. elrendelte, hogy azon megyék élére főispánokat kell kinevezni, amelyekben ez a tisztség betöltetlen.⁸³

80 MOL A 35 1655. No. 409. „[...] iidem tamen comitatus adstipulante etiam fidele nostro regni comite palatino expediti ad majestatem nostram cum fiduciariis litteris certis suis nuntiis qualisnam considerationes et obices in acceptando per nos eisdem declarato supremo comite mersent, negotium praesens ad futuram usque regni diaetam reiciendum prorogandumque suadeant et postulant [...]”. Az iratot ismerteti *Hajnik I.*: i. m. (3. jz.) 68.

81 MOL A 35 1655. No. 409. „Antequam igitur ulteriusque ad hanc ipsam instantiam nos resolvamus fidelitati vestrae id cumprimis communicandum esse duximus, quatenus discussis et bene ruminandis rationibus et argumentis in contrarium per vos allegatis, et nunc necnon cum praepudicio ac laesione auctoritatis nostrae regiae id fore censendum videatur, si intervenientibus jam iteratis benignis mandatis nostris ad eosdem comitatus praemittitur exaratis posita hujusmodi dilatio admitteretur, exara [!] superinde informationem et opinionem vestram, scriptotenus nobis suppeditare velitis [...]”.

82 MOL A 33 1656. No. 1. fol. 560r. „quod vere iam in consuetudinem abit mandatis Vestrae Majestatis non oboedire, omnino de auctoritate Vestrae Majestatis esse censeo priori benignae suae resolutionis inhaerere, quam donationes semel datas cassare et abrogare.”

83 Uo.

Lippay György érveit tárgyilagosan, a körülmények ismeretében fogalmazta meg. Egyrészt Buda eleste után Pest megye tisztkara egy ideig Eger várába tette át székhelyét,⁸⁴ ezért a törvényhatóság működésének szünetében ténylegesen valóban a hevesi magisztrátusok intézhették Pest megye ügyeit. Másrészt az esztergomi érsek érveit támasztja alá Werbőczy *Tripartituma* is, amely a következő megállapítást tartalmazza: „ha valamely város vagy közönség saját szokásával ellenkező statútumot hoz, akkor ez eltörli a szokást, még ha erről említést nem teszen is; mert a városról vagy népről föltesszük, hogy a maga szokását ismeri.”⁸⁵ Pest megye tehát a 17. században alispánok választásával önmaga is lemondott korábbi előjogáról, egy korábbi szokást egy újjal váltott fel.

Végezetül a Lippay által említett törvénycikkely a következő rendelkezéseket tartalmazza: „Azokban a vármegyékben is, a melyeknek főispánjuk nincsen, addig a míg számukra a főispánról gondoskodás történik; az alispánok, úgy a törvényszékek hirdetésében, mint az adóügyek intézésére szükséges dolgokban, valamint az egyéb törvénykezési teendőkben és végrehajtásokban is eljárhasanak. 1. § Efelől pedig méltóztassék Ő császári felsége minél előbb gondoskodni.”⁸⁶ Az 1578. évi 4. törvénycikk nem említi konkrétan egyik megyét sem, így ereje általánosnak tekinthető, tehát az 1492., 1495. és 1498. évi törvényeket – mai kifejezéssel élve – hatálytalanította, érvénytelenítette. Így tulajdonképpen a magyar királyok 1578 óta elmulasztották törvényi kötelezettségük teljesítését.

Lippay Györgyöt feltehetően nem csupán a törvények legszigorúbb értelmezése vezette álláspontja kialakításában, nyilván személyesen is érintette őt a kérdés, hiszen Lippay Borbálán keresztül közeli rokonságban állt a kinevezettel, ráadásul a nádorok és a mindenkori esztergomi érsekek régóta riválisként tekintettek egymásra. A felek tehát egy hosszú időre visszatekintő versengés újabb – ezúttal nem túl jelentős – állomásánál jártak, amelyről alábbiakban még bővebben szó lesz.

III. Ferdinánd Lippaynak címzett levelével egyidejűleg utasította Pest megyét – immár harmadszor –, hogy ismerje el főispánjának Balassát, tehát az érsek írásbeli válaszát meg sem várta.⁸⁷ A kinevezett és hivatalában többször is megerősített gyarmati kapitány 1656. január 4-én felszólította Vámosy István másodalispánt, hogy hívja össze a közgyűlést hivatali beiktatására.⁸⁸ A helyi nemesség kifogyott az ellenérvekből, és végrehajtotta az utasítást. Balassa Imre főispáni beiktatására 1656. március 20-án került sor, amikor az egész megye ünnepelesen tiltakozott az egri káptalan küldöttei előtt, miszerint csupán a

84 Horváth L.: i. m. (4. jz.) 139.

85 Werbőczy i. m. (24. jz.) 40–43. (Előbeszéd. 12. cím. 1. §.) „[...] si civitas, vel alia communitas facit statutum contra suam consuetudinem, tunc tollitur consuetudo; licet de ipsa non faciat mentionem, quia civitas, vel populus, praesumitur scire suam consuetudinem.”

86 CJH CD 1578:4. tc.

87 PML IV. 1-c/2. 1656. No. 4.

88 Uo. No. 1.

következő országgyűlésig hajlandó Balassa Imrét főispánjának tekinteni.⁸⁹ Sőt az uralkodó nevében a kancellár is ígéretet tett rá – feltehetően a decemberben az udvarba látogató követeknek –, hogy a főispán kinevezése csupán a következő diétáig tart.⁹⁰ Balassa egyébként a megye lépésére válaszul ellentiltakozását nyújtott be 1656. július 25-én, de a közgyűlés nem volt hajlandó azt jegyzőkönyvbe venni. A megye ugyanis egyrészt nem akarta a nádori tekintélyt csorbítani. A korabeli közvélekedés szerint a főispáni jogkört Buda elestét követően a nádorok és helytartók gyakorolták. Pest megye országgyűlési követei az elkövetkező, 1659. évi országgyűlésen legalábbis ezt a véleményt hangoztatták a sérelmi felirat megfogalmazásakor.⁹¹ Másrészt a megyegyűlés nemtetszését fejezte ki a *protestatio* benyújtásának helye ellen is. Feltehetően provokációnak tekintették, hogy Balassa azt a közgyűlés elé terjesztette. A megyegyűlés ugyanis azt helyesen állapította meg, hogy a főispán másutt is, például a hiteleshelyek bármelyikénél beterjeszthette volna tiltakozását. Harmadrészt a tiltakozás befogadásával a megye elismerte volna azt, hogy a főispán vitában elfoglalt álláspontja legalább tárgyalásra érdemes.⁹²

Balassa tiltakozásának elutasítása nem változtatott azon a tényen, hogy a megye élére *de facto* és *de jure* a királyi udvarban kinevezett személy került, ami a törvényhatóság középkori kiváltságát eltörölte. A helyzet megváltoztatására irányuló törekvések számára alapot jelenthetett Szelepcsényi ígérete, de ennek megvalósulása a távoli jövőbe tolódott.

A főispán és a megye 1656 és 1659 közötti tevékenysége

Balassa Imre főispáni tevékenységéről alig maradtak fenn források, mivel Pest megye iratanyagának tekintélyes hányada megsemmisült Fülek várának 1682. évi ostroma alkalmával. A megőrzött iratok között másod-unokatestvérének,

89 Heves Megyei Levéltár, Eger (= HML) XII-1/56 Az Egri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára Prot. AD No. 59.

90 Uo. „Siquidem dominus cancellarius quoque ablegatis comitatum in hac materia nomine Suae Majestatis talem dederit resolutionem, ut praefatus dominus comes Emericus Balassy cum tali protestatione et conditionis cautela in supremum comitem comitatus usque ad proxime futuram Regni diaetam acceptetur.”

91 PML IV. 1-d. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közigazgatási iratok 1659. No. 2. fol. 35v–36r.; *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok. I. 1618–1670. Pest Megyei Levéltár, Bp., 2001. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 33.) 114.

92 PML IV. 1-c/2. No. 9. fol. 2. „[...] may napon celebralt gyűléssünkben az eő nagysága arra rendelt embere az ellen az protestatio ellen, kit tempore installationis ejusdem domini comitis Emerici Balassy in officium supremi comitis istorum comitatum teött mind Palatinus urunk őnagysága, s mind az nemes vármegye, reprotaltni akart. De az nemes vármegye millyen bizonyos és igen helyes ratiokra nézve azon protestatiot nem vötte be. Elsőben, hogy Palatinus urunk autoritasa forog benne. Másodszor, hogy az nemes vármegye maga ellen nem adhat fegyvert. Harmadszor hogy Eő Nagyságának másutt is vagyon módja azon protestatio peragálássában [...]”

II. Bálintnak szóló levelei családi ügyekkel kapcsolatosak.⁹³ A hivatali tevékenységének egyik nyoma egy igazolás, amelyben tájékoztatta Laskay András⁹⁴ veszprémi vicekapitányt arról, hogy Dunapataj Solt megye része volt, ezért a település lakóit nem szabad ingyenmunka végzésére Veszprém várához rendelni.⁹⁵

Az alábbiakban kénytelenek leszünk eltérni a Pest megyei főispánság kérdéséről egyrészt a dokumentumok hiánya miatt, másrészt mert Balassa harcmezőn végrehajtott tettei nagymértékben befolyásolták életének későbbi menetét, és ugyan közvetlen hatást nem gyakoroltak a megyével folytatott vitára, de hozzájárulhattak annak 1659. évi végeredményéhez.

A gyarmati várkapitány az 1656 és 1659 közötti években aktív törökellenes magatartást mutatott több-kevesebb sikerrel. Feltételezhető, hogy emberei részt vettek 1656-ban, szeptember elején egy jelentős, hatvani és egri törökökből álló csapat Szécsény alatti megverésében, amely alkalommal a hatvani bég is fogságba esett 38 társával együtt. Balassa Imre az elfogott szandzsákparancsnok uralkodónak történő átadásáért cserébe Gyarmat várának megerősítését kérte.⁹⁶ Talán ennek a sikernek köszönhetően Balassa 1656 nyárutóján megszabadította Divényvára alja mezővárost a töröknek fizetendő adótól, amelyhez Wesselényi nádor támogatását is elnyerte.⁹⁷ A várkapitány Gyarmat megerősítésére tekintélyes summát, legalább 6000 forintot fordított.⁹⁸ A véghely ezekben az években két bástyával bővült. A gróf I. Lipótnál elérte továbbá, hogy Divény és Kékkő felett is rendelkezzen.⁹⁹ Talán ezek a sikerek tették lehetővé, hogy 1657 elején a neve szóba kerüljön a térség legjelentősebb végvárának, Füleknek a parancsnoki posztjával kapcsolatban.¹⁰⁰ A kinevezés végül elmaradt, feltehetően a Balassával

93 MOL P 1761 A Balassa család levéltára, Balassa II. Bálint iratai 2. cs. 5 t. fol. 19., 21. Balassa Imre rendkívül hiányos személyi fondja meglehetősen kevés levelet tartalmaz az 1655 és 1659 közötti évekből. A nagy iratpusztulás oka lehet, hogy a Thököly-felkelés idején, 1679-ben Balassa Imre másodszor is átállt a felemelkedő késmárki gróf szolgálatába, ezért I. Lipót 1679. május 20-án minden ingó és ingatlan vagyonától megfosztotta őt, és parancsot adott a Magyar Kamarának a javak lefoglalására. Ld. MOL P 1767 3. cs. 12. t. fol. 185.

94 Laskay vagy másként Laskóy András 1656-tól 1685-ig töltötte be a veszprémi vicekapitányi posztot. Ld. *Pálffy G.*: A veszprémi végvár i. m. (30. jz.) 135.

95 PML IV. 1-c/2. 1656. No. 6. Az irat regesztáját közli *Kiss A.–Schramek L. P.*: i. m. (65. jz.) 67. regeszta.; *Borosy A.*: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 271-13. regeszta.

96 ÖStA KA HKR Prot. Exp. 313. k. (1656) fol. 517v. és fol. 736r. Forgách Ádám jelentése a törökök megveréséről. Érsekújvár, 1656. szeptember 10. (Forgách Balassa részvételéről nem tesz említést.) Balassa Imre jelentése ugyanarról: uo. fol. 566r. „Balassi Emericus berichtet daß die Grenitzer den gefangenen Beg von Hatvan ihro Majestät offeriert bitte ihm solchen zu erbauung Giarmath zu überlassen.”

97 *Borosy A.*: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 271-18. regeszta.

98 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. N. 204. 1659. febr. fol. 72r. (MOL Filmtár W 2042.)

99 *Pálmány Béla*: A végvár-mezővárostól a városig. Balassagyarmat polgári fejlődése az újkorban 1552–1870. Évkönyv. Nagy Iván Történeti Kör 3. (1996) 18–19.

100 ÖStA KA HKR Prot. Reg. 317. k. fol. 10r. „der Hungarische Canzler wolle bey seiner Reiß nach Siebenbürgen mit dem Erzbischoff zu Gran und Palatino conferieren ob die Hauptmannschaft zu Filleck dem Kohary oder dem Emerico Balassa und ob aine zwo Hauptmannschaften zugleich zu conferieren wider die Landtagsarticul.”

kapcsolatban egyre sokasodó problémák miatt. Nemegyszer előfordult, hogy a gyarmati kapitány előjárója, Forgách Ádám engedélye nélkül hagyta el szolgálati helyét.¹⁰¹ Ennél is súlyosabban esett a latba, hogy Balassa a végvidéki főkapitány többszöri tiltása ellenére is portyákat vezetett török területre.¹⁰²

A gróf nem minden akciója bizonyult sikeresnek, sőt egyik látványos fiascoja katonai pályafutásának ideiglenes törését eredményezte. Balassa Imre gyarmati és szécsényi végbeliek egyesített csapatával intézett támadást a törökök ellen mélyen a hódoltság területén, Hatvan és Buda vonala mögött 1657. szeptember 30-án. A rajtaütés sikeresen indult, mivel a támadók zsákmányt szereztek, de óvatlanná váltak a hazatérés során. A törökök lecsaptak a magyar végváriakra, és Balassa Imre csak negyed-ötödmagával tért vissza Gyarmatra, a többieket megölték vagy fogságba vetették, továbbá egy királyi zászló is elveszett.¹⁰³

A vétkes várkapitány ellen Forgách Ádám azonnali eljárást indított, amelynek során Balassa többszöri felszólításra sem jelent meg a hadbírótság előtt.¹⁰⁴ A Haditanács gyakorlatilag megfosztotta beosztásától a várparancsnokot. A végvidéki főkapitányt 1657. november 21-én arra utasította, hogy jelöljön három személyt Gyarmat élére.¹⁰⁵ Forgách Ádám a következő év elején Balassa Bálintot, Forgách Györgyöt és Fekete Lászlót jelölte a megüresedő posztra.¹⁰⁶ Az 1658-ban meghozott elmarasztaló ítélet többek között pénzbüntetés megfizetésére kötelezte Balassa Imrét, ami ellen ő természetesen fellebbezett a királyhoz. Az indulatok forrtak Forgách és Balassa között, ezért a Haditanács 1658. május 28-án mindkét felet nyugalma megőrzésére szólította fel.¹⁰⁷

A bizonytalanságban telt hónapok alatt Balassa Imre megpróbált érvényt szerezni az 1655 júliusában kapott kiváltságnak, miszerint idősebb fia, Kristóf

101 MOL P 11 Ser. 13. Fasc. AW. No. 981. A Haditanács Balassa Imrének. Bécs, 1656. augusztus 15.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. 314. k. (1656) fol. 320v. (1656. augusztus 11.).

102 MOL P 11 Ser. 13. Fasc. AW. No. 982. fol. 144v.

103 Uo. fol. 145r. és ÖStA KA HKR Prot. Reg. 317. k. (1657) fol. 355v. A portyát és az azt követő hadbírószági eljárást röviden megemlíti: *Bárfai Szabó László: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története.* Buzárovits, Esztergom, 1910. 413.

104 MOL P 11 Ser. 13. Fasc. AW. No. 982. fol. 144r.

105 ÖStA KA HKR Prot. Reg. 317. k. (1657) fol. 382v. „Formierung deß Prozess wider Balassi; Benennung dreier Subjecten zu der Hauptmannschafft Giarmath durch Forgách.”

106 Uo. Exp. 318. k. (1658) fol. 23v.

107 MOL P 11 Ser. 13. Fasc. AW. No. 985. fol. 154r–v. „[...] Domino Comiti Balassi incumbit, quod eandem regiam resolutionem praestoletur, neque interea propria vi aut Marte, prouti cominari videatur, adversus memoratum dominum comitem Forgach quidpiam illiciti attentare, ac per id rem solum magis aggravare, et difficiliorem reddere praesumat. Econtra non minus ipsi domino comiti Forgach juxta petitionem hinc serio per literas injungitur, siquidem sententia lata necdum a Sua Majestate approbata, et posito etiam quod approbaretur, inconveniens esset, subditos loco domini luere; ut proinde usque ad adventum praefatae Regiae resolutionis sibi quoque a cunctis violentiis tum in personam, tum in bona et subditos domini comitis exercendis omnino temperet, suisque confinariis ejusmodi illicitas pascuationes et id genus alia articulis Regni obversantia sub gravi poena inhibeat, imo subditis damnum, ubi forte aliquod jam passi fuisset, resarciri, ac pro aequitate satisfieri curet [...].”

követheti őt a főkapitányi székből, akit ő maga helyettesített volna addig, amíg el nem éri a hivatalviseléshez szükséges életkort.¹⁰⁸ Ezzel gyakorlatilag kijátsozta volna az elmarasztaló határozat végrehajtását. A várkapitányi posztról történő eltávolítást végül elfogadta Balassa, a Haditanács pedig 1659 elején jóváhagyta Kristóf fia kinevezését.¹⁰⁹ Végül Balassa Imrének egyáltalán nem kellett lemondania beosztásáról, mivel I. Lipót az egész eljárást megszüntette, csupán a Forgáchnak járó köteles tisztelet és engedelmesség megadására tartott igényt Balassa részéről, valamint figyelmeztette a gróft, hogy a későbbiekben a hadi igazságszolgáltatással szemben nem élvezhet kivételezett helyzetet.¹¹⁰ A várkapitány mögött ezúttal is igen befolyásos patrónus állhatott, ha a Haditanács által is tényként kezelt leváltást sikerült megakadályozni. A pártfogó neve sajnos nem ismert, de feltehetően ismét Lippay György érsekről lehetett szó.

Balassa a visszahelyezése után ott folytatta várkapitányi munkáját, ahol 1657-ben félbehagyta. Engedély nélkül távozott őrhelyéről, ezért figyelmeztetni kellett a szabályok betartására.¹¹¹ Másrészt már 1659 novemberéből ismételen arról szerzünk információt, hogy engedély nélkül vezetett portyát, ezúttal Vác környékére.¹¹² Balassa Imrét tehát ekkor még nem, de az elkövetkező években megfosztották posztjától, és 1663-ban már nem lehetett jelen családi vára török ostrománál és elesténél.¹¹³

Pest megye nemessége ideig-óráig érvényesnek ismerte el Balassa kinevezését, legalábbis nyíltan még a nádornak küldött levelekben sem mutatható ki a

108 Uo. No. 987. fol. 160r–v. Balassa Imre a királynak. (Keltezés hiányzik.) Kérését az alábbi érvekkel támasztotta alá: 1. A vár régi családi birtoka, amelyet saját pénzén erősített meg. Az alkaptányi hivatal nélkül nem lakhatna a várban, nem kapná meg a szokott jövedelmeket, és elveszítené a földesúri respektusát. 2. Eddig sikeresen védte a várat a török hódítási próbálkozásoktól, és fél, hogy az új kapitány nem követne el mindent a helyzet fenntartására. 3. A várórség tőle és örököseitől függő helyzetben van, márpedig a király nyilván nem szándékozik megakadályozni őt földesúri jogai gyakorlásában.

109 ÖStA KA HKR Prot. Reg. 320/2. k. (1659) fol. 5v–6v. „Balassi Emericus seine Resignation der Oberhauptmannschafft zu Giarmath acceptiert, und solche seinem elteren Sohn Christofooro Balassi conferirt worden, auch nach diesem solche auf seinen jungeren Sohn fehrfallen solle, jedoch mit dieser Condition, daß der Oberleutenand solche Hauptmannschafft bis zu dessen Vogtbahrkeit versehe.”

110 Uo. Exp. 320/1. k. (1659) fol. 131r–v. „Copia Decrets vom 22. Februar 1659. an Graffen Emericum Balassi wegen des aufgehbehten Prozess wider ihn, jedoch daß er dem Forgách allen gebührenden Respect gebe. Secundo von des Generals Judicatur nicht exempt sein solle. Tertio das ihme erlaubt seinem Praesidio abzuraisen, jedoch jederzeit solches dem Forgách notificiere.”

111 Uo. Reg. 320/2. k. (1659) fol. 163v. és MOL P 11 Ser. 13. Fasc. AW. No. 986. A Haditanács Balassa Imrének. Bécs, 1659. július 10.

112 ÖStA KA HKR Prot. Exp. 320/1. k. (1659) fol. 466r. „Graf Forgách wegen des Emerici Balassi Streiff wider die Türken nachher Waitzen.”

113 Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1995. 125.; OSZK Kt. Fol. Hung. 36. fol. 2r–v.

helyzet megváltoztatására irányuló szándékuk.¹¹⁴ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a közgyűlés 1659-ben a váratlanul elhalálozott Földváry János¹¹⁵ alispán utódjának jelölésére felkérte a főispánt.¹¹⁶

Balassa Imre tekintélye tehát súlyos csorbát szenvedett a katonai balsiker miatt, hivatalát pedig ugyan komoly erőfeszítések eredményeként sikerült megőriznie, de helyzete a négy évvel korábbihoz képest bizonytalanabbá vált, amikor közeledett a Pest megyei főispánságról dönteni hivatott országgyűlés.

Az 1659. évi országgyűlés

A Füleken tanácskozó megyei közgyűlés 1659 júliusában két alkalommal foglalkozott az országgyűlési előkészületekkel. Az első ülésnapon, július 10-én megválasztották a követeket, Bene János alispánt és Pápay Jánost.¹¹⁷

A két követ múltjára vonatkozóan elszórt adatokkal rendelkezünk csupán. Bene János Nógrád megyében viselt szolgabírói hivatalt 1638 és 1644 között, majd ugyanitt másodalispánná választották 1652-ben, újabb két évvel később alispán lett. Ismereteink szerint Wesselényi nádort gácsi várának kapitányaként szolgálta 1656 előtt, tehát az ő familiárisának tekinthetjük. Ezt követően viszont Balassa jelölése alapján került 1659. július 10-én a Pest megyei alispánjelöltek listájára, és választották meg a tisztségre.¹¹⁸

Társa 1647 és 1653 között Heves, majd 1656 és 1665 között Pest megyében viselt szolgabírói hivatalt, de neve Nógrádban is esküdt ülnökként szerepel a közgyűlési jegyzőkönyvekben. Pályafutása elején, az 1640-es években még Balassa Imre özvegyének, Bosnyák Juditnak familiárisa, az 1670-es években már Koháry II. István háznépéhez tartozott. Személye az 1650-es évek második felében feltételezhetően a nádornak sem lehetett ellenszenves, minthogy Wesselényi 1656 márciusában nádori adományban részesítette Pilis megyében.¹¹⁹ A választás során tehát nem Balassa elkötelezett hívei, igaz feltehetően nem is az ellenlábasai nyerték el a jogot a megyei érdekek képviselésére.

A küldöttek azt a feladatot kapták, hogy nyerjenek engedélyt a királytól egy új pecsét használatára. Az 1550. évi 42. cikkely elrendelte, hogy minden várme-

114 MOL E 199 Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Wesselényi 5. cs. 83. pallium fol. 1. Fülek, 1658. november 7.

115 Földváry János Heves, Nógrád és Pest megyében egyaránt vezető pozíciót szerzett pályafutása során. 1652 és 1655 között Nógrád megye adószedőti tisztségét töltötte be, miközben a Heves megyéhez tartozó gyöngyösi járás szolgabírájaként is dolgozott. 1656. április 20-án Pest megye alispánjává választották, amely hivatalt haláláig viselte. Ld. A szécsényi seregszék jegyzőkönyve i. m. (24. jz.) 305–306.

116 Borosy A.: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 552. regeszt.; Horváth L.: i. m. (4. jz.) 145.

117 PML IV. 1-a/1. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 2. k. p. 96.; Borosy A.: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 565. regeszt.

118 A szécsényi seregszék jegyzőkönyve i. m. (25. jz.) 266–267.

119 Uo. 377–379.

gye csináltasson magának pecsétet, de a jogszabály végrehajtása Pest megyében elmaradt. A tisztviselők a törvényhatóság nevében megfogalmazott kiadmányokat a családi pecsétgyűrűjük lenyomatával erősítették meg. Ugyanekkor egy bizottságot is felállítottak a részletes követutasítás kidolgozására,¹²⁰ amely egy héttel később készült el, de tartalma ismeretlen.¹²¹

Az 1659. évi országgyűlés bizonytalan külpolitikai helyzetben kezdte meg a tanácskozást. I. Lipót – augusztusi proposíciója alapján – még reménykedett a törökökkel kötött béke fenntartásában.¹²² Ez azonban hiú ábrándnak bizonyult, mivel egyrészt Erdély összeomlása már befejezett tény volt, másrészt arról érkezett hír szeptember 23-án, hogy a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti béke fenntartása csak abban az esetben lehetséges, ha I. Lipót elfogatja és a szultánnak kiadja II. Rákóczi Györgyöt.¹²³ A diéta napirendjén a török fenyegetettség mellett az evangélikus rendek sérelmei szerepeltek.¹²⁴ Minden más téma csak mellékesen bukkan fel az eseményeket egymással összhangban előadó, az országgyűlés alsóházában lejegyzett naplókban.

A rendek az érdemi munkát csak hosszú lakomákat követően,¹²⁵ 1659 augusztusában kezdték meg, és még e hónap 23-án megválasztották a sérelmeket összeállító bizottság tagjait. Pest megye követei ugyan nem kaptak helyet a bizottságban, de Heves küldötte, Libercesy Ferenc, aki egyúttal Pest megye jegyzői tisztségét viselte,¹²⁶ és Nógrád megye képviselője, Madách János igen.¹²⁷ Az előbbi Balassa Imre bizalmasa volt, és annak jogi képviselőjeként tevékenykedett hosszú éveken keresztül. A szoros személyi kötelék miatt Wesselényi nádor le is akarta mondadni őt követi posztjáról.¹²⁸ Ezzel szemben Madách János a nádor familiárisaként szolgált még az 1640-es évek második felében Füleken.¹²⁹ Tehát ő inkább pártolhatta a Pest megyei sérelmek orvoslását. A szomszédos

120 PML IV. 1-a/1. 2. k. p. 96.; *Borosy A.*: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 557. és 566. regeszta.

121 *Borosy A.*: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 570. és PML IV. 1-a/1. 2. k. p. 99. Az országgyűlési követek számára adott utasítást a közgyűlés előtt felolvasták, de – a 17. és 18. században nem egyedülálló módon – nem másolták be a közgyűlési jegyzőkönyvbe, ezért nem kell feltétlenül arra gondolni, hogy a megyei nemesség titkolni akarta szándékait.

122 A királyi proposíciót ld. *Borosy A.*: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 40. és PML IV. 1-d. 1659. No. 2. fol. 68v.

123 OGYK Gyurikovits 700.519. p. 49. Egy másik országgyűlési napló október 1-jére teszi ennek az információknak a közzétételét. *Borosy A.*: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 63.

124 *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). Athenaeum, Bp., 1898. (A magyar nemzet története VII.) 136.

125 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–IV. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp., 1882–1897. 397.

126 Libercesy Ferencet 1657-ben egyszerre választották meg Heves és Pest megye jegyzőjévé is, majd két évvel később megerősítették hivatalában. Ld. *Borosy A.*: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. (74. jz.) 273. és 554. regeszta.

127 *Borosy A.*: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 44. és MOL N 49 Regnicolaris Levéltár, Archivum regni, Ladula L. (Dietae antiquae) Fasc. H. No. 78a. fol. 42v.

128 A szécsényi seregszék jegyzőkönyve i. m. (25. jz.) 350–351.

129 Uo. 354–355.

megye küldöttével való együttműködés valószínűségét alátámasztja a tény, hogy e három megye tisztikara és nemessége rendkívül jól ismerte egymást. A három törvényhatóság közgyűlése ugyanis legtöbbször Füleken tanácskozott, ahol mindhárom nemesi közösség székházzal rendelkezett,¹³⁰ és e korszakban a három megye földesúri rétege és tisztikara is egymástól szinte teljesen elválaszthatatlanul összefonódott.¹³¹

A *gravamenek* összeállításán dolgozó bizottság szeptember 13-án vette jegyzékébe a Balassa Imre főispáni kinevezéséről szóló panaszt.¹³² A rendek ekkor három kérést fogalmaztak meg: 1. a korábbi törvények megerősítését; 2. a nádor – illetve a helytartó – főispáni szerepének elismerését, amely Buda elestét követően szállt rá; 3. új pecsét és címer adományozását a megyének.¹³³ A sérelmi felirat tervezetét október 10-én hagyta jóvá az országgyűlés, amely szerint megállapodtak abban, hogy Pest megye mindenkori főispánja a nádor legyen.¹³⁴ A királynak október 16-án megküldött *gravamenek* közé ez a 78. sorszámmal került be.¹³⁵ Az uralkodó elé terjesztett szöveg kiegészítette a fentebbi nyilatkozatot az egri káptalan előtt tett tiltakozás tartalmával, miszerint Balassa kinevezése csupán az országgyűlésig szólt.¹³⁶

I. Lipót október 31-én adott válaszában helyt adott a rendek kérésének.¹³⁷ Az uralkodó 1659. december 4-én szentesítette az országgyűlésen alkotott törvénycikkeket, köztük a Pest megyét érintőt is, amelyik a mindenkori nádort helyezte a törvényhatóság élére.

A megyei sérelem összemosta a késő középkorban fennálló állapotot – miszerint Pest megyében nincsenek főispánok – azzal a későbbi hagyománnyal, amely a megye feletti felügyeleti vagy főispáni jogokat a nádorok, illetve királyi helytartók hatáskörében tudta. A végeredmény szempontjából mindez lényegtelen, mert olyan kompromisszum született, amely az uralkodónak, a nádornak és

130 Szakály F.: i. m. (4. jz.) 441.

131 Uo. 446.

132 PML IV. 1-d. 1659. No. 2. fol. 76. és Borosy A.: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 49. Borosy András regesztájában Balassa Imre nevéhez fűzte tévesen a tiltakozás benyújtását. A bejegyzés szövege: „Die 13. Septembris. Sessione dominorum compilatorum porro circa perlectionem publicorum gravaminum laborantium celebrata, inter caetera perlectum est gravamen contra officium supremi comitis comitatum Pest, Pilis, Solt ad quod illustrissimus dominus Emericus Balassy de Gyarmat contra leges Regni et signanter anni 1492. articulus 100. 1495. articulus 24. 1498. articulus 44. non curata etiam contradictione eorundem comitatum ea in parte tempore installationis ejusdem facta fuit, sublimatque quod gravamen per dominos compilatores acceptatum est.”

133 PML IV. 1-d. 1659. No. 2. fol. 35v–36r.; Borosy A.: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 114.

134 OSZK Kt. Fol Lat. 102. Tom. II. fol. 66v. „Ut Pest, Pilis et Zold comitatus modernum et futuro regni palatinos habeant supremos comites, est accordatum.”

135 Borosy A.: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 114.

136 MOL N 49 Fasc. H. No. 78. fol. 24r.; OSZK Kt. Quart. Lat. 371. fol. 83r–v.; OGYK Gyurikovits 700.519. p. 243–244.

137 MOL N 49 Fasc. H. No. 78. fol. 34r.; OSZK Kt. Quart. Lat. 371. fol. 103v.; OGYK Gyurikovits 700.519. p. 268. „Ad. 78. manet.”

a megyei nemességnek is megfelelt. Pest megye régi kiváltsága, tudniillik hogy nem voltak főispánjai, megszűnt a nádori és főispáni hivatalok egymáshoz kötésével. A megyei önkormányzat feletti felügyelet azonban névleges maradt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az itt megválasztott alispánok sohasem váltak főispáni helytartókká, miként az ebben az időben a nyugat-magyarországi megyék egy részében a középkori hagyományok továbbéléseként még előfordult.¹³⁸

A rendelkezésünkre álló adatok azt sugallják, hogy a sérelem megfogalmazása és az azt orvosló törvény elfogadása a vártnál könnyebben történt, különösen a négy évvel korábbi viták tükrében. Igaz ez annak ellenére is, hogy ismereteink a Pest megyei követek tevékenységéről meglehetősen hiányosak.¹³⁹ A jogszabály megalkotásához feltehetően több tényező is hozzájárult. Balassa Imre figyelmét lekötötte másod-unokatestvére, Balassa II. Bálint ellene benyújtott panasza, amelyben ez utóbbi a gyarmati végvár melletti pincéjének lebontását nehezményezte.¹⁴⁰ A családi vitát egy bizottság kirendelésével vélték megoldhatónak.¹⁴¹ Balassa Imre egyébként Wesselényi nádor mesterkedését sejtette az események háttérében – nem is alaptalanul, hiszen így a nádori pozíciók kétségkívül erősödtek.¹⁴² A dekrétum megalkotását nyilván segítette, hogy Balassa Imre apósa, Lippay Gáspár kamaraelnök már rég távozott az élők sorából, miközben helyzetét az 1657. évi katonai fiaskó miatt indított eljárások is jelentősen gyengítették.

A törvény az uralkodói szentesítést követően hatályba lépett, és a végrehajtása is megkezdődött. Pest megye számára elkészítették az új pecsétnyomót, amelyet ünnepélyes külsőségek között Koháry I. István 1660. január 8-án adott át a megye közgyűlésének. A pecsétnyomó köriratán Wesselényi Ferenc nádor neve és tisztsége is szerepelt, ezért ez az aktus szimbolikusan kifejezte, hogy a megye élén változás történt.¹⁴³ Balassa Imre ez év tavaszán még ragaszkodott főispáni címéhez és hivatalához, ezért a kérdésről április végén, május elején Bene János alispán Stubnyán tárgyalta Wesselényivel.¹⁴⁴ Ezt követően a közgyűlés május 8-án felszólította Balassát arra, hogy engedelmeskedjen a törvényeknek, amit ő eleinte megta-

138 Szakály F.: i. m. (4. jz.) 442.

139 Pápay János 1659. október 1-jén egy bizottság tagjaként a személynökkel tárgyalta arról, hogy a bekiabálások rendkívül nehézzé teszik az országgyűlési munkát. OGYK Gyurikovits 700.519. p. 59.

140 Az erre vonatkozó sérelmet ld. Borosy A.: Közgyűlési iratok i. m. (91. jz.) 120.

141 CJH CD 1659:115. tc.

142 OSZK Kt. Fol. Hung. 36. fol. 3r–v. „sed protunc regni palatinus comes Franciscus Wesselény me eodem honore et officio per factiones suas privavit sibique vendicavit [...] meo cum damno et mei dehonestatione.”

143 Pest megye 1660 és 1733 között használt pecsétnyomójának a felirata: C[OMES] FRANCISCUS WESSELENI PALATINUS 1659. SIGIL[LUM] COMITATUS PEST PILIS SOLT. (Magyarul: Wesselényi nádor 1659. Pest-Pilis-Solt megye pecsétje.) Horváth Lajos: Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei, 1381–1876. Pest Megyei Levéltár, Bp., 1982. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 4.) 52.

144 PML IV. 1-c/2. 1660. május 8. Szám nélküli irat.

gadott. Azt állította, hogy kinevezését a királytól kapta, ezért a megye az udvarhoz forduljon panaszával. Makacskodása azonban nem változtatott az új helyzeten.¹⁴⁵ A törvény, amelyet az országgyűlés és a király alkotott, természetesen minden korábbi privilégiumot vagy adományt semmissé tett. A nemesség 1662-ben még tartott Balassa lehetséges visszatérésétől, ezért ennek megakadályozását tette országgyűlési követei egyik feladatává, de erre nem került sor.¹⁴⁶

A vita kimenetelét befolyásoló tényezők

A Pest megye főispáni hivatalának kialakulása és betöltése miatt négy év alatt kétszer megvívott küzdelem hitelesen dokumentálható mozzanatainak áttekintését követően választ kell találni néhány kérdésre. Egyrészt egyedi eset-e, hogy egy megye tiltakozott főispánja kinevezése ellen, mégpedig a fentebbiekben ismertetett kitartással? Melyek lehettek az összetűzés kimenetelét befolyásoló tényezők 1655-ben és 1659-ben, mivel a két alkalommal lefolytatott vita más-más eredménnyel végződött?

A török hódoltság idején nem egyedi eset, hogy egy megyei nemesség tiltakozott a király által kinevezett főispán beiktatása ellen. A 16. században a vármegyék még nem váltak a rendi ellenállás központjaivá, mint két évszázaddal később. Ekkoriban még az uralkodói rendeletek lelkiismeretes végrehajtói voltak.¹⁴⁷ A bécsi békét követően azonban megerősödött a magyar rendiség, és ennek következtében a törvényhatóságok döntéseinek mozgástere kibővült, vagy legalábbis kívánságait nyíltabban fogalmazta meg. Ennek példáit látjuk ebben az időszakban. Szatmár megye például 1610-ben sérelmesnek tartotta, hogy II. Mátyás a megyei főispán hivatalát a szatmári várkapitánysághoz kötötte, amelyről a nádort és a megyét is levélben értesítette. Ez azonban a poszt azonnali elfoglalását nem akadályozta meg.¹⁴⁸ Vas megye nemessége a már beiktatott Nádasdy Ferenc tevékenységét nézte rossz szemmel 1636-ban, mert fiatalsága miatt alkalmatlannak tartotta a főispáni feladatkör ellátására. II. Ferdinánd azonban nem mozdította el állásából Nádasdyt.¹⁴⁹ Ebben az esetben természetesen alapvetően meghatározta a rendi tiltakozás kereteit, hogy a kinevezett főispán a megye legvagyonosabb arisztokratája volt, akinek ősei már 1535-től szüntelenül betöltötték a tisztséget.¹⁵⁰ Elő-

145 Horváth L.: Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása i. m. (4. jz.) 146.

146 Borosy A.: Közgylési iratok i. m. (91. jz.). 220.

147 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. (12. jz.) 313–314.

148 Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1–1616. augusztus 6. S. a. r. Balogh István. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1986. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár közleményei II.: Közlemények 1.) 307. folio.

149 Tóth Péter: Vas vármegye közgylési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1601–1620, 1631–1641. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 1992. (Vas Megyei Levéltári Füzetek 5.) 1678–1679. regeszta

150 Dominkovits Péter–Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hataloméért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. Századok 144. (2010) 789–790.

fordulhatott végül, hogy a megyegyűlés a főispánok beiktatását feltételekhez – például korábbi statútumok megerősítéséhez – kötötte.¹⁵¹

Pest megye 1655-ben az iménti példákban említetteknel lényegesen nagyobb elszántsággal küzdött Balassa Imre elmozdításáért. A helyi köznemesség hivatalos tiltakozásaiban a középkori kiváltságainak jogszerűtlen elvételét hangoztatta, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Balassa nógrádi főkapitánysága alatt a megye köznemessége és lakossága saját bőrén tapasztalhatta meg a fiatal arisztokrata természetét, bár ezzel kapcsolatosan források hiányában csak találgathatunk. Egyrészt a váci tizedek bérlete kapcsán Balassa lényegesen magasabb összeget fizetett Püsky Jánosnak, a váci egyházmegye apostoli adminisztrátorának, mint a korszakból ismert legmagasabb, illetve a kortársak által becsült bevétel, amelyek összege egyformán 4000 forint körül ingadozott.¹⁵² A várkapitány a veszteségek megelőzése érdekében kénytelen lehetett tűzzel-vassal behajtani a remélt, vagy legalább a kifizetett összeget. Nem szabad elfelejteni, hogy nógrádi várparancsnokként ő rendelkezett Pest megye ingyenmunka-kötelezettsége vagy annak készpénzmegváltása felett. A megyei nemesség nyilvánvalóan értesült arról is, hogy Balassa befolyásos pártfogói patronáltjukat minden alkalommal megvédték a hátrányos jogkövetkezményektől. Ezért úgy számolhattak, hogy esetleges önkényeskedéseire semmilyen fórumon nem nyerhetnek orvoslást. A vitában közvetlenül érintett felek tehát jól ismerték egymást, amikor 1655-ben egymásnak feszültek az indulataik és érveik.

A Pest megyei nemesek tulajdonképpen már a kezdet kezdetén szorongatott helyzetben voltak, ennek megértéséhez azonban a problémát tágabb összefüggéseiben kell megvizsgálnunk. III. Ferdinánd – miként azt az esztergomi érseknek szóló levelében írja – királyi hatalma teljességéből fakadóan nevezte ki Balassát Pest megye főispánjának.¹⁵³ A rendi korszak jogfelfogása és a későbbi jogtudósok véleménye szerint is a királyt csaknem korlátlan kinevezési jogkör illette meg.¹⁵⁴ Az uralkodót legfeljebb az udvari körök és a magyar tanácsosok egyöntetű véleménye bírhatta volna meghátrálásra, de ennek még a lehetősége sem merült föl.

A középkori királyi tanács megszűnését követően Bécsben alakult ki a magyar főpapok és világi arisztokraták köréből egy szervezett kereteket nélkülöző

151 *Degré Alajos*: Megyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában. In: *Uő*: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Vál., szerk., jegyz., utószó: Mezey Barna. Osiris, Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) 171.

152 *Szarka Gy.*: i. m. (31. jz.) 354.

153 MOL A 35 1655. No. 408. „[...] ex regiae potestatis nostrae plenitudine et gratia [...] honorem supremi comitis comitatum Pestiensis et Pilisiensis fideli nostro spectabili ac magnifico comiti Emerico Ballassi de Gyarmat (tit) benigne contulerimus [...]”

154 A királynak jogában állt az országban a hivatalok élére saját embereit kinevezni, ez alól csupán a nádorok és az alispánok jelentettek kivételt. *Martin von Schwartzner*: Statistik des Königreiches Ungern. I–III. 2. verm., verb. Ausg. Ofen, 1809–1811. II. Theil. IV. Abschnitt, 36. §. 115.; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Osiris, Bp., 2000. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) 68.; Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna. 5. átd. kiad. Osiris, Bp., 2003. (Osiris tankönyvek) 94.

magyar tanács. Ennek tagjai azonban szinte sohasem tudtak egyhangúan fellépni, mivel a vallási, családi, regionális érdekek megosztották a tagokat.¹⁵⁵ Már a 16. század második felében is jelentkeztek a világi és az egyházi körök közötti törésvonalak, amelyek megakadályozták azt is, hogy betöltsék a nádori tisztséget 1562 és 1608 között.¹⁵⁶

Az ezt követő időszakban a helyzet a magyar rendiség térnyerése miatt megváltozott. A 17. század első kétharmadában a nádorok és az esztergomi érsekek közötti rivalizálás nyomta rá bélyegét a magyar politikai életre. Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter politikai csatározásai már-már közismertek, legyen szó akár az Erdéllyel szemben tanúsított politikai magatartásról vagy az érsek nádorral szemben támasztott méltóságbeli elsőbségéről.¹⁵⁷ A két nagy formátumú államférfi közötti vetélkedés kiterjedt még a protokoll területére is, például a koronázási lakomákon betöltött szerepükre.¹⁵⁸ Már Esterházy Miklós nádor észrevette, hogy a kancellária befolyása az ügyek végkimenetelére sokkal jelentősebb, mint az övé, és az előbbi hivatal tekintélye a 17. század későbbi évtizedeiben folyamatosan növekedett.¹⁵⁹ Az ország főkancellárja, a hivatal névleges vezetője ebben a korszakban a mindenkori esztergomi érsek, kancellárja, a tényleges irányító pedig egy nagy tekintélyű püspök volt. Esterházy tehát azt sérelmezte, hogy az érdemi ügyintézésben az egyházi előkelőségek szerepe lényegesen jelentősebb, mint az ország első világi méltóságáé.

A következő évtizedekben folytatódott a vetélkedés Lippay György érsek és Pálffy Pál nádor részvételével. A felek egyrészt az udvar központosító törekvéseivel kapcsolatosan vallottak eltérő nézeteket.¹⁶⁰ Másrészt a világi arisztokrácia jelentős része követelte a vesztfáliai béke (1648) után, hogy III. Ferdinánd a Nyugat-Európában felszabaduló haderejét csoportosítsa át a Habsburg Monarchia keleti határaitra, és űzze ki a törököt Magyarországról. Ezzel szemben Lippay felmérte a katonai és politikai realitásokat, és szembehelyezkedett az iménti törekvésekkel.¹⁶¹ Kettejük vitájának kiéleződéséhez zsoldoscsapatok Kassa-ra vezénylésének terve vezetett 1651-ben. Az Udvari Haditanács alelnöke, gróf Adolf Puchheim és magyarországi támogatója, Lippay György szorgalmazta a terv végrehajtását, ezzel szemben Pálffy elutasította a kezdeményezést. Ebben az időben Bécs Erdély ellen tervezett lépései amúgy is borzolták a korabeli ma-

155 Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. (12. jz.) 266.

156 Uo. 280. skk.

157 Bitskey István: Pázmány Péter. Gondolat, Bp., 1986. (Magyar História. Életrajzok) 128.

158 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 1037. skk.

159 Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. MOL, Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 1.) 118.

160 Jedlicska Pál: Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Stephaneum, Bp., 1910. 496.

161 Tusor Péter: Lippay IV. György. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 300.

gyar főméltóságok idegeit, ami csaknem egy Habsburgok ellen szervezett mozgalomhoz vezetett. A főurak puhatolózó tárgyalásai végül az egyik főszereplő, Rákóczi Zsigmond halála miatt megszakadtak.¹⁶² Ilyen előzmények után teljesen természetes, hogy Pálffy Pál halála után Bécs az 1655. évi országgyűlésen nem tervezte a megürült nádori tisztség betöltését.¹⁶³ A rendi tiltakozás miatt végül III. Ferdinánd kénytelen-kelletlen lemondott arról a szándékáról, hogy továbbra is Lippay György érsek töltsse be a helytartói posztot. Az ország első méltóságára a mindenkori uralkodó négy jelöltet terjesztett az országgyűlési követek elé, akik fejenkénti szavazással választották meg a nádort. Az esztergomi érsek 1655-ben a jelöltlista összeállításában megkerülhetetlen szerepet játszott, és csak olyan személyek jöhettek szóba, akikkel megfelelően tudott együtt dolgozni. E feltételnek nem felelt meg Zrínyi Miklós horvát bán, aki az udvarban számos baráttal és pártfogóval rendelkezett, jöllehet Puchheim és Lippay György nem tartozott közéjük. Ugyanennek a kritériumnak nem tett eleget a korábbi kétszeres jelölt, Forgách Ádám.¹⁶⁴

A magyar tanács tagjai, és különösen az esztergomi érsek mindemellett olyan személyeket kívántak a nádorjelölti listán látni, akik képesek maguk mögé állítani az országgyűlési küldöttek nagy többségét. E kritériumnak Wesselényi maradéktalanul megfelelt, hiszen a 17. századi nádorválasztásokat összehasonlítva messze a legnagyobb többség támogatásával foglalhatta el tisztségét.¹⁶⁵ A példátlan összefogás néhány arisztokrata, mint például Batthyány Ádám, Lippay György, Nádasdy Ferenc, Csáky István együttműködésének volt köszönhető.¹⁶⁶

A fentebbiek miatt a kortárs politikai elit Wesselényiben az érsek emberét látta, akire az országgyűlési rendek még 1681-ben is így emlékeztek. A megválasztott nádort maga Lippay figyelmeztette arra 1659-ben, hogy kizárólag neki köszönheti a méltóságát.¹⁶⁷

Mindezek ismeretében felvetődik a kérdés, hogy Wesselényi cselekedetei mennyiben kerültek összhangba a várakozásokkal, milyen mértékben támogatta az érsek politikai céljait. Hiszen e két főméltóság döntő hatást gyakorolt a Pest megyei főispáni címért vívott küzdelemre.

Lippay politikai pályája során – a korban nem egyedülálló módon – mindig támogatta rokonait a különböző ügyekben. Lippay Gáspárnak 1637-ben

162 *Péter Katalin*: A magyar romlásnak századában. Gondolat, Bp., 1975. (Magyar História) 96. skk.

163 *Jean Bérenger*: Les „Gravamina”. Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 a 1681. Recherches sur les fondements du droit d’État au XVIIe siècle. PUF, Paris, 1973. (Publications de la Sorbonne. Documents 23.) 100. és *Bérenger, J.–Kecskeméti K.*: i. m. (47. jz.) 73.

164 *Péter Katalin*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok 106. (1972) 655.; *Várkonyi G.*: Wesselényi nádorrá választása i. m. (60. jz.) 104.; *Bátfai Szabó L.*: A Forgách család i. m. (103. jz.) 412.

165 *Várkonyi G.*: Wesselényi nádorrá választása i. m. (60. jz.) 105.

166 *R. Várkonyi Ágnes*: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Argumentum, Bp., 2005. 581.

167 *Toma K.*: i. m. (48. jz.) 120.

két faluval kapcsolatos birtokjogi vita rendezésében ígért támogatást. A hozzátartozókat támogató magatartás már 1634-ben kivívta Draskovich György váci püspök rosszállását.¹⁶⁸ Az időközben esztergomi érsekké kinevezett Lippay György az 1650-es években Balassa Imre pályafutását egyengette. Már 1652-ben közbenjárt az engedély nélküli portya elsimítása érdekében. Támogatta testvére vejének a gyarmati várkapitányság örökletessé tételét illető kérését 1655 júliusában. Így okkal feltételezhető, hogy 1657 elején az érsek Balassa füleki főkapitányi kinevezését is támogatta. Végezetül, bár egyértelmű, sőt még közvetett utalással sem rendelkezünk a kérdésre vonatkozóan, okkal feltételezhetjük, hogy 1658–1659-ben ugyancsak ő segített megtartani Balassa Imrének a várkapitányi posztot. A Haditanács ugyanis már 1657 végén eldöntötte, hogy a gyarmati parancsnokot leváltja. Előbb azonban az eljárás felfüggesztését kellett tudomásul vennie, majd I. Lipót döntése alapján Balassa visszahelyezését. Kizárólag az uralkodó döntése készíthette az Udvari Haditanácsot meghátrálásra, akit feltehetően a magyar ügyek tekintetében egyik legnagyobb befolyással rendelkező tanácsadója, Lippay György győzhetett meg a megbocsátás szükségességéről. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az esztergomi érsek még két hónappal Lippay Borbála halála után,¹⁶⁹ 1659 júniusában is közbenjárt az uralkodónál, hogy Wesselényi Ferenc ne büntethesse meg a gyarmati várkapitányt egy közelebről ismeretlen ügyben. Erről Lippay György a következő sorokban tájékoztatta a nádort: „Az en alazatos instantiamra, iratot ő Felsege, egy szep hant prieflt kegyelmednek, es hogy az rossz Balassi embertelenszen megh ne indullion kegyelmed, mert az nem artot semmit kegyelmednek [...]”.¹⁷⁰

Az esztergomi érsek katonai kérdésekre gyakorolt befolyását biztosította az a körülmény, hogy az Udvari Haditanács alelnökét, Adolf Puchheimot 1657-ben barátjának nevezhette,¹⁷¹ és politikai barátságuk már az évtized elején is fennállhatott, mint azt a kassai beszállásolás során egymást támogató álláspontjuk kapcsán láttuk.

Wesselényi 1655 júliusában pártolta az Udvari Haditanács előtt Balassa főkapitányságának örökletessé tételét, amelyről fentebb már említést tettünk. Ezt követően úgy tűnik, hogy egy darabig támogatta Balassa főispáni kinevezését is – ha hihetünk Lippay Györgynek –, de valami hirtelen álláspontja megváltoztatására készítette. Ezzel kapcsolatban Lippay a következőket vetette papírra: „Ami a nádort illeti, nem tudom, hogy honnan származik a fordulat, kétségkívül egy rossz szándékú ember konkolyt vetett, amikor ugyanis Jolsván együtt voltunk,

168 Szeretném megköszönni tanáromnak, Tusor Péternek, hogy rendelkezésemre bocsátotta történelem szakos szakdolgozatát. *Tusor Péter*: Zombory Lippay György levelei királtságbeli főurakhoz. Szakdolgozat. ELTE BTK, 1994. 13.: 31. jz.

169 Lippay Borbála 1659. április 27-én váratlanul, egy gyors lefolyású betegségben halt meg. Ld. ELTE EK Kt. G 148. p. 35.

170 *Tusor P.*: Lippay levelei i. m. (168. jz.) 237. (az irat jelzete: MOL E 199 a. II. 65. No. 34.)

171 Uo. 199.

akkor megállapodtunk arról, hogy Felségetek rendelkezése teljességgel törvényes [...].¹⁷²

A jolsvai találkozóra 1655. szeptember 17. és 1655. október 9. között került sor, mivel a nádor ekkor tartózkodott a felvidéki fürdőhelyen.¹⁷³ A fordulat pedig 1655. november 9. előtt megtörtént, mivel Wesselényi ezen a napon írta Pest megyének az ellenállásra buzdító levelét. Lippay sajnos nem árulja el azt, hogy kit tart felelősnek a nádor álláspontjának megváltoztatása tekintetében. A nádort nézeteinek felülvizsgálatára talán Pest megye követeinek látogatása bírhat rá, illetve a Balassa Imre iránt érzett ellenszenve,¹⁷⁴ de az is előfordulhat, hogy a kortársak által sokat kárhoztatott ingatag természete mutatkozott meg az ügyben.¹⁷⁵

Ezt követően azonban a Wesselényi és Lippay közötti összhang már nem állt helyre. Erre utal, hogy Wesselényi 1657-ben Koháry Istvánt támogatta a füleki főkapitányi posztért folytatott versenyben.¹⁷⁶ Az egyetértés tartós megszűntét dokumentálják az érsek 1659. május 15-én a nádornak küldött sorai: „Iria kegyelmed hogy az en paranchiolatimhoz akaria magat alkalmaztatni. Adna Isten nem paranchiolatomhoz, mert az engemet nem illet, hanem enni rendbeli sok szep attiai intessemhez, keresemhez, tanachimhoz, alkalmaztatta uolna eddighis uagy alkalmaztatna ezutan magat. De külömben talalom az dolgot, minden neuezett igiekezetemnek, es Istenes keuansagomnak magamual edgiütt semmi tekintetett nem latom kegyelmednel, io aianlasom, nagy szeretetem, szolgálatra ualo igiekezetem, ugy tapasztalom mind meregh es gianossagh kegyelmednel.”¹⁷⁷

172 MOL A 33 1656. No. 1. fol. 560r. „Ad dominum Palatinum quod attinet, nescio unde fit ista revolutio, sine dubio aliquis inimicus homo superseminavit Zysania, quando fuimus simul in Jolsva unanimi voto conclusimus Majestatis Vestrae dispositionem omnino esse justam [...]”

173 Köszönettel tartozom Szabó András Péternek, aki önzetlenül rendelkezéseimre bocsátotta Wesselényi Ferenc itineráriumának részletét. A nádor jolsvai tartózkodására vonatkozó adatok és hivatkozások a készülő munkából származnak. A szeptember 17-én kelt levélre vonatkozóan ld.: MOL N 6 Archivum palatine comitis Francisci Wesselényi 2. k. fol. 21r–v. Az október 9-én kelt levél: MOL A 21 3. d. Fasc. g. No. 488. A nádor egy nappal később már Szendrőről keltezte levelét. MOL E 190 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, A Rákóczi család levéltára 23. cs. No. 6905.

174 Balassa Imre és Wesselényi Ferenc rossz kapcsolatának gyökerei egy török rab körüli vitára vezethetők vissza, amelynek időpontja ismeretlen. Ld. Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája*. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Emich, Pest, 1852. (Újabb Nemzeti Könyvtár) 62–63. hasáb. 1659-ben már rossz véleménye volt Wesselényi Ferencnek Balassáról. Ld. *Borosy A.*: *Közgyűlési iratok* i. m. (91. jz.) 30.

175 *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. I–II. MTA, Bp., 1876. I. 26.; *Thaly Kálmán*: Gr. Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez 1653. Századok 2. (1868) 638.; *J. Újváry Zsuzsanna*: A hazaszeretnek és a haza veszedelmének megjelenítése Wesselényi Ferenc leveleiben. http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Ujvary_Zs.pdf (A letöltés ideje: 2009. nov. 20.) 2–3.

176 A szécsényi seregszék jegyzőkönyve i. m. (25. jz.) 28.

177 *Tusor P.*: Lippay levelei i. m. (168. jz.) 231. (az irat jelzete: MOL E 199 a. II. 65. No. 27.)

A magyar politikai élet két főszereplője közötti összhang tehát 1655 őszén megbomlott és 1659 nyaráig nem állt helyre. Az udvar és Lippay György maga is hiába remélte tehát, hogy Wesselényi megválasztásával a nádor és az esztergomi érsek közötti rivalizálás nyugvópontra jut. A Pest megyei főispáni címért folytatott vita kapcsán ismét a két fél szembenállásával találkozunk.

A nézeteltéréseket nem lehet egyszerűen az egyházi és világi vezetők vitájának tekinteni, mivel Szelepcsényi György nyitrai püspököt egyéni érdekei miatt a Balassa kinevezését ellenzők táborában találjuk. Természetesen Szelepcsényi egy bizonyos határon túl nem helyezkedhetett szembe felettesével, de a nádor támogatása és az ő közbenjárása elodázhatta a beiktatás időpontját. A vita kiemenetelét 1655–1656 telén eldöntő tényezőket tehát az uralkodói hatalom teljességében (*plenitudo potestatis*) és a fentebb bemutatott törvényi helyzetben találhatjuk meg. Nem lebecsülendő tényező természetesen Lippay György érsek kitaratása sem, amelyet egyrészt személyes érintettségével magyarázhatunk; másrészt viszont azzal a körülménnyel, hogy egyik bizalmasa pozícióját kívánta erősíteni a világi arisztokrácia soraiban, ahol ekkoriban meglehetősen kevés támogatója akadt a Habsburgokat pártoló politikájának.¹⁷⁸ Wesselényi Ferenc helyesen ismerte fel 1655-ben, hogy a vita Pest megye számára kedvező rendezéséhez országgyűlési törvényre van szükség.

Az 1659. évi országgyűlésen a kérdés ismét napirendre került, és miként láttuk, más eredmény született, mint négy évvel korábban. A vitát eldöntő tényezők és körülmények jelentős része homályban maradt. Az alsóház könnyedén felvette az ország sérelmei közé a Pest megyei főispán törvényellenes kinevezését. A felsőházi vitákat azonban nem tudjuk rekonstruálni, csupán találgathatunk velük kapcsolatban. Balassa támogatói meglehetősen kevesen lehettek a felsőház padsoraiiban. A házelnök, Wesselényi nádor ekkor már az ellenfelei sorába tartozott. Gróf Forgách Ádám ugyancsak a haragosai közé számítható szolgálati vitáik, valamint egy birtokper miatt.¹⁷⁹ Korábban láttuk, hogy Balassa Imrének a családtagjaival is nézeteltérése támadt: Balassa II. Bálinttal szemben a gyarmati pincéi, Balassa Ferencel a várkapitányi kinevezés miatt.¹⁸⁰ Balassa Imre támogatottsága, láttuk, hogy még az egyházi renden belül sem volt egyértelmű, e helyütt elegendő csupán Szelepcsényi György tevékenységére gondolnunk. Sőt a rokoni szálak 1659 tavaszi elszakadása után már Lippay György számára is kényelmetlenné válhatott a szolgálati fegyelmet folyamatosan megszegő főúrhoz fűződő politikai kapcsolata. Rákóczi Lászlóval ápolt barátsága feltehetően továbbra is megmaradt. Wesselényi Ádám nádorfi 1656. márciusi füleki temetését követően időt szakítottak egy kötetlen négy szemközti beszélgetésre, valamint 1658 szeptemberéből is tudunk egy közös ebédjükéről.¹⁸¹ Az országgyűlésen azonban ilyen csekély számú támogatóval nem lehetett megakadályozni a főispáni poszt elvesztését.

178 Tusor P.: Lippay IV. György i. m. (164. jz.) 300.

179 Bárfai Szabó L.: A Forgách család i. m. (103. jz.) 413.

180 MOL P 11 Ser. 1. Fasc. VIII. No. 203.

181 Rákóczi László naplója i. m. (58. jz.) 210. és 362.

A Balassa Imre főispán 1655. évi uralkodói kinevezése elleni Pest megyei tiltakozás, majd a királyság nádora, Wesselényi Ferenc által is támogatott fellépés szemléletesen mutatja a magyar rendek érdekérvényesítésének lehetőségeit és korlátait egyaránt. A nemesek vélt vagy valós igazukon alapuló szándékainak megvalósítása III. Ferdinánd és az egyházi főrendeket vezető Lippay György érsek-főkancellár akaratával szemben még a nádor határozott és Szelepcsényi György kancellár szerény mértékű támogatása mellett is lehetetlennek bizonyult. Az uralkodói kinevezést, illetve a beiktatási rendelet végrehajtását csak késleltetni tudták, de megakadályozni nem. Az 1659. évi pozsonyi országgyűlés azonban más kereteket biztosított a helyi érdekek érvényesítésére, hiszen ott a köznemesség viszonylag nagy létszámban jelent meg, majd egymás kéréseit pártfogolva és Wesselényi nádor támogatásával kiegészülve elég erős volt az időközben megrendült pozícióba került gróf menesztéséhez a főispáni hivatalból. Míg tehát a Pest megyei főispánság megszerzése érdekében – a magyar rendek egy részének, elsősorban feltehetően Lippay György érseknek a támogatásával – az 1655. évi diétát követően megnyitott ütközetet Balassa Imre 1656-ban megnyerte, addig az ugyanezért folyó háborút a következő (1659. évi) országgyűlésen a nádor, valamint a világi fő- és közrendek összefogása ellenében örökre elvesztette.

LÁSZLÓ PÉTER SCHRAMEK

THE DEBATE BETWEEN FERENC WESSELÉNYI, GYÖRGY LIPPAY AND IMRE BALASSA ABOUT THE LORD-LIEUTENANCY (*FŐISPÁNSÁG*) OF PEST COUNTY

The administration of the county of Pest differed in the middle ages from that of other counties in Hungary. Because of the vicinity of the capital, Buda (today Budapest), it had no *ispán* (comes) at its head, who would normally supervise the execution of royal orders, only *szolgabírák* (judices nobilium). This situation was profoundly modified in 1655, when king Ferdinand III appointed count Imre Balassa, captain of the castle of Gyarmat, as *főispán* (supremus comes) of the county of Pest. Through his wife, Balassa was related to György Lippay, archbishop of Esztergom.

The county assembly protested against this encroachment upon its privileged status, and in this was supported by palatine Ferenc Wesselényi, holder of the second highest office after the king. The assembly could also count on the support of György Szelepcsényi, bishop of Nyitra and Hungarian chancellor, who was involved in a conflict with Imre Balassa because of the disputed possession of an estate. Yet the ruler, advised by György Lippay, insisted on his decision, and thus Balassa was invested with his office early in 1656.

In 1657 Imre Balassa led a raid into the territory under Ottoman occupation, which ended with catastrophic results. The captain of Gyarmat was consequently removed from his position in the army, but in the beginning of 1659 he recovered it thanks to the intervention of an unknown patron.

During the general assembly in 1659 the nobility of the county of Pest protested again against the abolition of its medieval privilege. By sanctioning law no. 76

presented by the assembly, Leopold I deprived Imre Balassa of his office of *főispán*, and conferred the post on the palatine in office. This act had a durable influence upon the political life of Pest county. On the one hand, unlike in other counties, the rulers could not appoint the *főispán* of Pest, for the palatines were elected by the general assembly. On the other hand, the supervision that the *főispáns* exerted over the county remained rather loose in the coming centuries, for the later palatines were generally interested both in the administration of their own estates and by their official duties to other parts of Hungary and of the Hapsburg Empire.

The special status of the county of Pest survived until as late as the revolution of 1848, when the administrative and social structure of Hungary was profoundly transformed.

VADERNA GÁBOR

Napló és esemény

Gróf Dessewffy József: *Testi erkölcsi
és társalkodási élet Pesten 1828**

A napló mint irodalmi forma

Az 1960–1970-es évektől kezdve, a megjelenő újabb történeti iskolák módszertani megfontolásai miatt, elsősorban a történeti antropológia megerősödésével, valamint a – leginkább Philippe Lejeune nevéhez köthető – autobiográfia-kutatások hatására a napló műfaja iránt is egyre élénkebb érdeklődés mutatkozik.¹ Ha az egyre-másra megjelenő szövegkiadásokat s a napló irodalmi műfajáról szóló elemzéseket forgatjuk, zavarba ejtő sokszínűséggel találkozhatunk. Nem véletlen hát, hogy többen egyenesen a műforma definiálhatatlanságának kimondásáig jutottak, hiszen ha időben, területileg, társadalmilag, s nem utolsósorban a megformáltság tekintében kíséreljük meg a napló műfaját körvonalazni, oly zavarba ejtő sokaságban bontakoznak ki előttünk a különböző változatok, hogy az általánosító kijelentések szinte azonnal érvényüket veszítik. Másfelől persze az is igaz, hogy magyarázatra szorul: vajon miért is terjednek el a 17. századtól kezdődően, s miért sza-

* A tanulmány a K 81636. sz., „Történés – médium – nyilvánosság” c. OTKA kutatási projekt támogatásával készült.

1 A magyarországi szakirodalomban e váltás csak meglehetősen későn kezdte el érzékeltetni hatását. Gyáni Gábor alapvető tanulmányai (*Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten [1870–1940]. 2. kiad. Új Mandátum, Bp., 1999. 57. sk.; Uő: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág, Bp., 2000. 145–160.*) nyomán ugyan gyakran hivatkozott munka lett Alan Macfarlane klasszikus monográfiája (*Alan Macfarlane: The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology. Norton, New York, 1977. [The Norton Library]*), mindazonáltal a feltárt és kiadott naplók társadalomtörténeti elemzése még várat magára. A tiszteletre méltó kivételként említhető tanulmányában Velkey Ferenc joggal jegyzi meg, hogy a társadalomtörténeti elemzés még az olyan régóta ismert, agyonhivatkozott és rendkívül gazdag naplók esetében is elmaradt, mint gróf Széchenyi Istváné (*Velkey Ferenc: A pesti főúri társaság néhány jellegzetessége az 1840-es években Széchenyi naplóinak tükrében. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. Papp Klára–Püski Levente. DE TI, Debrecen, 2009. [Speculum Historiae Debreceniense 4.] 113.*). A naplóról szóló irodalom összefoglalása a kiadott források ismertetésével: *Gyarmati Zsolt: Napló, naplóirodalom, történeti forrás. In: Uő: Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán. Tanulmányok. KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2005. (Ariadné Könyvek) 169–191. Az autobiográfia-kutatásokról ld. Z. Varga Zoltán: Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése. Helikon 48. (2002) 247–257.*

porodnak el a 19. századra oly mértékben az „én”-t középpontba helyező irodalmi formák.

A szakirodalomban két – egymással nem összeegyeztethetetlen – álláspont jelent meg e kérdéssel kapcsolatban: egyfelől az újkori ember szubjektivitás iránti, az én tudatos és egyéni megkonstruálására vonatkozó igénye sejlik fel a háttérben, másfelől az én elemeinek összegyűjtése és felépítése a protestáns etika utilitarista elveihez köthető.

Utóbbi magyarázat – ha elfogadjuk² – persze rámutathat a magánnapló műfajának genezisére,³ ám az már kevésbé érthető meg ennek alapján, hogy miért is terjedt el a naplóírás olyan közegekben, ahol csak kevésbé hatott a „kapitalizmus szelleme”. A Bibliát magyarázó cambridge-i professzor, Samuel Ward (1572–1643), a monumentális naplót hátrahagyó puritán esztergályos, Nehemiah Wallington (1598–1658) vagy a 17. századi anglikán lelkész, Ralph Josselin (1616–1683) naplói valóban szorosan köthetők e hagyományhoz,⁴ de az utóbbi évtizedek talán legnagyobb visszhangot kiváltó szövegkiadása, Samuel Pepys (1633–1703) 17. századi naplójának protestantizmusa tekintetében már kétségek merülhetnek fel,⁵ a természetfilozófus polihisztor Robert Hooke (1635–1703) esetében pedig inkább arról lehet szó, hogy naplója is tudományos elképzeléseinek kifejtésére szolgált, semmint hogy az egy teológiai világkép lenyomata volna.⁶ 19. századi magyar példákat említve gróf Gyulay Lajos vagy akár a szintén

2 Itt csak utalnék James Coleman híres kritikájára, mely a struktúrából kiszakított egyéni középpontba helyezését bírálta Max Weber elméletében: *James S. Coleman: Foundations of Social Theory*. Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1990.

3 A dokumentálás és gyűjtés protestáns gyökereiről ld. *William Haller: The Rise of Puritanism, or The Way to the New Jerusalem as Set Forth in Pulpit and Press from Thomas Cartwright to John Lilburne and John Milton. 1570–1643*. Harper&Row, New York, 1938. 96–100.

4 Wardról ld.: *Margo Todd: Puritan Self-fashioning. The Diary of Samuel Ward*. *Journal of British Studies* 31. (1992) 236–264.; a napló kiadása: *The Diary of Samuel Ward. A Translator of the 1611 King James Bible. Transcribed and prepared M. M. Knappen*. Ed. John W. Cowart. Cowart Communications–Bluefish Books, Jacksonville, 2007.; Wallingtonról ld.: *Paul S. Seaver: Wallington's World. A Puritan Artisan in Seventeenth-Century London*. Stanford UP, Stanford, 1985.; Josselinről ld.: *Macfarlane, A.: i. m. (1. jz.)*; a napló kiadása: *The Diary of Ralph Josselin. 1616–1683*. Ed. Alan Macfarlane. Oxford UP for the British Academy, London, 1976. (Records of Social and Economic History. New Series 3.).

5 Ld. *Harry Berger, Jr.: The Pepys Show: Ghost-writing and Documentary Desire in The Diary*. *English Literary History* 65. (1998) 557–558.; *Mark S. Dawson: Histories and Texts. Refiguring the Diary of Samuel Pepys*. *Historical Journal* 43. (2000) 410–412. Pepys puritán szellemi gyökereihez ld. *Lawrence Stone: The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Harper&Row, New York etc., 1977. 245., 267. A szóban forgó naplók legutóbbi – immár valóban teljesen tekinthető – kiadása: *The Diary of Samuel Pepys. A New and Complete Transcription. I–XI*. Ed. Robert Latham–William Matthews. Bell (Bell&Hyman), London, 1970–1983.

6 Ld. *Lotte Mulligan: Self-Scrutiny and the Study of Nature: Robert Hooke's Diary as Natural History*. *Journal of British Studies* 35. (1996) 311–342. A napló kiadása: *The Diary of Robert Hooke. 1672–1680*. Ed. Henry W. Robinson–Walter Adams. Taylor&Francis, London, 1935. (Reprint: Wykeham, London, 1968.)

protestáns báró Wesselényi Miklós naplói köthetőek e hagyományhoz,⁷ de gróf Széchenyi Istvánéi vagy Horvát István *Mindennapja* már jóval kevésbé.⁸

A szubjektum önkifejezésének vágya körül ismét kérdések sokasága sorakoztatható fel: John Pocock *Virtue, Commerce, and History* című munkájának bevezetőjében veti fel, hogy minél komplexebb, sőt minél ellentmondásosabb a nyelvi környezet, melyben egy szerző megjelenik, annál gazdagabbak és ambivalensebbek lesznek a megnyilatkozásai, melyeken keresztül egyáltalán megnyilvánulhat, és annál nagyobb lesz a valószínűsége, hogy ezek a megnyilatkozások visszahatnak a nyelvi környezetre, s alakítják azt.⁹ A napló mimetikus ereje könnyen arra csábíthatja olvasóját, hogy – mint egy ablakon benézve – maga előtt lássa a naplóíró belső világát, hogy keresztülnézzon a szavakon, a leírt képeket és jeleneteket maga előtt újraalkossa, s a naplót szerzőjének és korának *ex post facto* termékeként értelmezze, azonban – amint arra H. Porter Abbott is figyelmeztet¹⁰ – a naplószöveg ennél mindig bonyolultabb struktúrával rendelkezik, amennyiben a napló valóságának már *eo ipso* kétféle jelentése lehet: egyfelől a szöveg által létrehozott, megjelenített valóság, másfelől a dokumentum saját valósága (amennyiben a napló olvasója feltételezi, hogy a naplót író történeti szubjektum valóban élt és írta naplóját). A napló igen gyakran önreflexív szöveg: írója egyúttal olvassa saját naplóját, s ilyenformán megfigyeli az írás aktusát is. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a naplót író szubjektum úgy mutatja be a megírt szubjektumot (azaz a naplóban megjelenített önmagát), mint olyasvalakit, aki éppen naplót ír. Ennek hátterében pedig egy olyan antropológia áll, melyben az élet (melyet a naplóíró él) nyersanyagul szolgál a naplóhoz, de nem csupán abban az értelemben, hogy pusztán feldolgozandó, megírandó „matéria” volna, hanem inkább abban, hogy már eleve „nyersanyagként lett megélve” a napló számára. Másképp: talán a naplóban rögzített élet olyan élet, melyet a napló számára élünk át. Élet és dokumentum,

7 Gyulay esetében ld. Gere Zsolt: „Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve”. Syllabus: Közeledik. In: Gyulay Lajos: Syllabus: Közeledik (1867. július 2.–1867. augusztus 27.). S. a. r., bev. Gere Zsolt. SzTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 2010. (Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve) 7.; Baranyai Zsolt: „Kedves szüleim születésük 100-dos innapa” (Gyulay Lajos: Egy századja!). In: Gyulay Lajos: Egy századja! (1867. szeptember 2.–1867. november 4.). S. a. r., bev. Baranyai Zsolt. SzTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 2010. (Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve) 10–12. Gyulay Lajos naplóinak egyre bővülő anyagához ld. még a kiadási projekt honlapját: <http://www.gyulaynaplok.hu>. A Kolozsvárott őrzött Wesselényi-naplók mikrofilmen megtalálhatóak: Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), Filmtár 5495. Ifj. Wesselényi Miklós naplója. (A továbbiakban e napló pontosabb adatait nem hivatkozom, hiszen a napi dátum szerint könnyen visszakereshető.)

8 Gróf Széchenyi István naplói. I–VI. Szerk., bev. Vizota Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925–1939. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai 10–15.); Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809. Szerk. Temesi Alfréd–Szauder Mária. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.

9 J. G. A. Pocock: *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge UP, Cambridge, 1985. (Ideas in Context 2.) 4–7.

10 H. Porter Abbott: *Diary Fiction. Writing as Action*. Cornell UP, Ithaca, 1984. 19.

élet és irodalom illetően összefüggésére számtalan példa hozható – különösen a több évig, egyfajta életstratégiaként vezetett naplók esetében.

Különböző típusú diáriumok legalább a 15. század óta léteznek, ám az újkori napló születését az önszabályozó polgári identitáshoz szokás kötni. Samuel Pepys naplóit elemezve Francis Barker egy nyilvános *personát* és egy belső ént (aki a naplót írja) különít el, s e kettő közé egy közbenső ént helyez (akit a napló alkotott meg).¹¹ Barker könyvének tézise szerint az angol forradalom új kapcsolatokat eredményezett szubjektum és diskurzus, szubjektum és közösség, test és lélek, nyelv és jelentés között, s ez az új hatalmi és antropológiai konstelláció volt az, amely a szubjektumot önálló polgárként egy domesztikált környezetbe helyezte, olyan környezetbe, mely szemben áll a nyilvános világgal. Az egyik oldalon az én közvetett viselkedése figyelhető meg a hivatalnok nyilvános és magamutogató világában, a másik oldalon a vágyait, szenvedélyeit, betegségeit, „reszkető testének szennyét” titkoló privát én áll, aki naplójába rejti önmagát.¹² Barker leírásának legnagyobb érdeme az, hogy az önprezentációs írásgyakorlatot hozzákapcsolta a társadalomtörténeti környezet elemzéséhez (bár éppen e téren is érték komoly bírálatok),¹³ ugyanakkor azáltal, hogy a naplót a társadalmi reprezentáció reprezentációjaként fogja fel, éppen a naplóírásnak az énnel való visszahatását nem veszi tekintetbe.

A napló által létrehozott hermeneutikai helyzet tehát nem nevezhető egyszerűnek, s ez az összetettség lehet az oka annak, hogy oly sok formában és retorikai variánsban létezik a műfaj. Ha az olvasó felől kíséreljük meg értelmezni a műfajt, ismét problémába ütközünk. A naplót a naplóíró nem a nyilvánosság számára írja, s legtöbbször – bár természetesen akadnak kivételek – a szöveg ideális olvasója éppenséggel maga az író.¹⁴ Ennek köszönhető, hogy a nyelvi megformáltság tekintetében sok naplóíró él a rövidítés formáival: szórövidítésekkel, tömörített szintaxissal, különálló elemek paraktikus egymás mellé helyezésével, esetenként elízióval, a mellékmondatokba sűrített komplex epizódokkal, deixisek gyakori használatával. Samuel Pepys tíz éven keresztül vezetett naplóját például gyorsírással írta. Akárhogy is legyen, a napló alapvetően kéziratok közegben születik, s ez már eleve leszűkíti a nyilvánosságnak azt a körét, amely – általában a szerző halála után, de olykor még életében – hozzáférhetett a szöveghez. (Nem véletlen, hogy gróf Széchenyi István halála után titkára, Tasner Antal kitörölte, illetve kivágta a napló kínos részleteit. Gróf Gyulay Lajos vagy Samuel Pepys talán számítanak az utókorra írás közben, míg Pepys barátja, John Evelyn vagy Horvát István egyenesen az utókor számára készítették

11 *Francis Barker: The Tremulous Private Body. Essays on Subjection.* Methuen, London, 1984. 58.

12 Uo. 6–11.

13 Lásd *Berger, H.*: i. m. (5. jz.) 561–567.; *James Grantham Turner: Pepys and the Private Parts of Monarchy.* In: *Culture and Society in the Stuart Restoration. Literature, Drama, History.* Ed. Gerald MacLean. Cambridge UP, Cambridge, 1995. 95–110.

14 A naplóíró magányáról ld. *Maurice Blanchot: Az irodalmi tér.* Kijárat, Bp., 2005. (Figura 1.) 15–16.

feljegyzéseiket.)¹⁵ Amennyiben a naplót társadalomtörténeti forrásként interpretáljuk, írójának a térre és időre vonatkozó szubjektív észlelését elemezhetjük – miként Gyáni Gábor ajánlja –,¹⁶ s ezzel szoros összefüggésben egy esetleges társadalomtörténeti vizsgálat tárgya lehetne az is, hogy a szöveg milyen nyilvánosság előtt jelenik meg létező vagy olvasható szöveggént, s magában a szövegben a nyilvánosságnak milyen koncepciója jelenik meg. Azt a kérdést, hogy miért is ír valaki naplót, a naplóírás társadalomtörténeti körülményeinek elemzéséből kiindulva lehetne újragondolni, ilyenformán a szöveg retorikai-diszkurzív eljárásait a szöveg társadalmi használataként fogva fel, szemben a pszichologizáló (a naplót lélektani dokumentumként olvasó) értelmezésekkel.¹⁷

A főúri naplók esetében ez az írásgyakorlat a különböző nyilvánosságformák kereszteződéseként érthető meg: hiszen a napló egyfelől a társadalmi gyakorlatok és reprezentáció személyes átélésének dokumentuma, másfelől a közösségtől elvonult privát én írásgyakorlatának (önelemzésének) lenyomata. Természetesen az általános kijelentésekkel itt is érdemes óvatosan élni, hiszen nem lehet pontosan bemérni, hogy a naplóírás mily mértékben volt általános szokása mondjuk a 18. vagy 19. századi arisztokráciának, s vajon az ismert naplók fennmaradása kivételes-e (vagy éppen azért maradt fenn az ő naplójuk, mert már eleve kivételes személyeknek tekintették őket). Thaly Kálmán nagy 19. századi forrásközlésének előszavában ugyan azt írja, hogy „majd minden főbbrendű és jelentősebb állású férfiú, sőt sok csekélyebb hivatású egyén is a körüle történt eseményekről rendes naplót vitt, önéletrajzot vagy naplót szerkesztett, avagy legalább némi családi följegyzéseket hagyott hátra”,¹⁸ voltaképpen nincs pontos képünk arról, hogy vajon mennyiben tartozott hozzá a napló vezetése a főúri életformához, s ez az írásgyakorlat vajon milyen mértékben (területi és időbeli tagolásban) volt (ha volt) életgyakorlat is egyúttal. A Samuel Pepyséhez mérhető főúri napló a 19. századból több is maradt fenn Magyarországon: Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Gyulay Lajos vagy Brunszvik Teréz évtizedeken át vezetett naplóira utalhatunk itt (bár a kutatást

15 A naplókban igen gyakran megfigyelhető jelenség, hogy a naplóíró oly dolgokat is rögzít, melyről a saját tudása nyilvánvaló. Pepys naplója kapcsán emiatt többen úgy vélték, hogy a szerző nem pusztán magának írta a szöveget, hanem – mintegy memoárként – az utókor számára is (ld. pl. Cecil S. Emden: *Pepys Himself*. Oxford UP, London, 1963. 142.). Mások úgy vélekednek, hogy e jelenség mögött egy „tudatos, de összetetten reflexív” írásgyakorlat állhat (Dawson, M.: i. m. [5. jz.] 418.). A Széchenyi-naplók historiográfiájához ld.: Oltványi Ambrus: Széchenyi Naplójáról és kiadásairól. In: *Széchenyi István: Napló*. Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus. Gondolat, Bp., 1978. 1364–1365. John Evelyn naplói: *The Diary of John Evelyn*. I–II. Ed. William Bray. Dunne, New York–London, 1901.

16 Gyáni G.: A napló mint társadalomtörténeti forrás i. m. (1. jz.) 151.

17 Erre tesz javaslatot Széchenyi naplói kapcsán Lackó Mihály is: *Lackó Mihály: Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan*. In: *Uő: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., 2001. (A múlt ösvényén) 43–66.

18 *Thaly Kálmán: Előszó*. In: *Történelmi naplók. 1663–1719*. Közli Thaly Kálmán. MTA, Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 27.) V. Idézi: *Gyarmati Zs.: i. m. (1. jz.) 174*.

némileg megnehezíti, hogy az említettek közül csak Széchenyié van kiadva).¹⁹ Emellett számos kisebb naplószóveg maradt fenn: Bölöni Farkas Sándor 1835–1836-os identitásformáló kísérletét, gróf Károlyi György naplóinak fennmaradt töredékeit az 1830-as évekből vagy báró Kemény Zsigmond néhány napra terjedő 1846-os naplótöredékét említhetjük példaként.²⁰

Egy napló antropológiája

A következőkben gróf Dessewffy József 1828-ban írott naplótöredékét vizsgálom. A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található,²¹ egy hetvenhat oldalas nyolcadrés alakú füzet negyvenkét lapján. Az első oldalon egy címet is olvashatunk: *Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten 1828*. A bejegyzések január 22-én indulnak s február 11-ig több-kevesebb rendszerességgel folynak, majd egy március 13-i, egy március 16-i s végül egy dátálatlan feljegyzés zárja a sort. Nem lehet pontosan tudni, hogy a félbeszakadt naplószóveg vajon egy egy-szeri kísérlet terméke vagy éppen egy folytonos naplóírási gyakorlat egyik félbe-hagyott darabja. A gróf feljegyzéseinek több kötete is fennmaradt,²² de egyéb naplószerű szövege nem ismeretes – ugyanakkor hozható arra példa, hogy nap-lót rendszeresen vezető személy más jellegű feljegyzéseket is készített.²³ Dessewffy 1828-as naplója a gróf saját kezével indul, aztán később valamelyik emberének a kezére vált, melyet már csak olykor-olykor tör meg a gróf saját

19 Brunsvik Teréz naplóinak kiadása megindult a második világháború előtt, az 1808 és 1813 kö-zötti részek kerültek sajtó alá eredeti nyelvükön: Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. I. Szerk., bev. Czeke Marianne. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai). Utóbb megjelentek még az 1848–1849-es naplók magyarul: „Magyarország, Veled az Isten!” Brunsvik Teréz naplófeljegyzései. 1848–1849. S. a. r., bev., jegyz. Hornyák Mária. Argumentum, Bp., 1999.

20 Bölöni Farkas Sándor naplója. Előszó: Jancsó Elemér. Kriterion, Bukarest, 1971. (Téka); Gróf Károlyi György naplófeljegyzései. 1833–1836. Szerk., bev., jegyz., a képeket válogatta Fazekas Rózsa. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2002. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II.: Közlemények 26.); Kemény Zsigmond naplója. Bev., s. a. r., jegyz. Benkő Samu. Magyar Helikon, Bp., 1974.

21 Jelzete: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár (= OSzK Kt), Analakta 10.825 (= Napló). Talán Bártfai Szabó Lászlótól kerülhetett ide a kézirat, legalábbis erre utal, hogy a Ma-gyar Országos Levéltár Széchenyi-anyagában fennmaradt jegyzetei között e napló Széchenyire vonatkozó részletei is megtalálhatóak. A cédulákra Bártfai Szabó ezt jegyezte: „nálam”. MOL P 626 A Széchenyi család levéltára, Széchenyi István-gyűjtemény 2. passim.

22 Ezek: Külömbféle idegen szerkezetek tára. Iső Kötet. MOL P 95 A Dessewffy család grófi ágá-nak levéltára, Vegyes iratok 3. cs. 3.; Gróf Dessewffy József külföldre dolgozati. Uo.; Dessewffy József gróf különböző följegyzései Asztalos Mihálynak kézírásában. Magyar Tuda-mányos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár (= MTAK Kt) RUI 4r 306.

23 A Széchenyi- és a Pepys-hagyaték egyaránt azt mutatja, hogy a naplók mellett folyamatosan ké-szültek egyéb feljegyzések és jegyzetek. Mark S. Dawson idézett tanulmányában arra tesz javaslatot, hogy Pepysnek ne csupán a naplóiból vonjunk le életrajzi és társadalomtörténeti következtetéseket, hanem figyeljünk oda a szerző „textuális” világának belső összefüggéseire is. Dawson, M.: i. m. (5. jz.).

kézírása. Bár a napló személyes dokumentumnak tekinthető, Dessewffy írásgyakorlatát tekintve mindez mégsem meglepő: a gróf írásainak javát (így leveleit és verseit is) diktálva írta, s legfeljebb a szövegek javítását végezte a maga kezével.

A napló apropóját Dessewffy pesti útja szolgáltatta. 1828-ban a gróf tagja az 1825–1827. évi országgyűlés által létrehozott regnikoláris deputációnak, Pesten tartózkodásakor a Nemzeti Kaszinó alapszabályainak kidolgozásában is részt vesz, valamint tagja annak a bizottságnak is, amely József nádor megbízásából a felálló Magyar Tudós Társaság plánumát volt hivatott előkészíteni. A hosszabb pesti tartózkodás mindenképpen kiszakadást jelent a mindennapok gazdálkodói rutinjából, s új helyzetet jelenthet az élete nagy részében szabolcsi birtokai és kassai háza között ingázó grófnak – bár ez persze nem lehetett teljesen szokatlantapasztalat az ötszörös diétai követ számára. A napló ebben az értelemben egy eszköz, méghozzá annak az eszköze, hogy az új körülmények között az idő megszervezése, valamint ehhez kapcsolódóan az egyén dietetikai életvitele hatékony maradjon.

Stuart Sherman *Telling Time* című 1996-os könyvében a naplóforma elterjedését az időmérő eszközök megváltozásához, egészen pontosan a pendulum feltalálásához és a zsebórák megjelenéséhez köti. Állítása szerint az új technikai eszközök révén nemcsak az időmérés lett pontosabb, hanem az időhöz való viszony is alapvetően megváltozott, s a naplók elterjedése e szemléletváltozás egyik tünete-ként is értelmezhető. Az eddig dokumentálhatatlan, felfoghatatlan percek a 17. század végétől számolhatóak és megtapasztalhatóak lettek, s a korábbi eszközök lassú és visszatérésre alapuló formáit (a „tikk-takk”-ot), az idő haladásának (a „tikk-tikk-tikk”-nek) monoton és végtelen tapasztalata váltotta fel. Az idő gyors visszatérése, a mindennapi élet lüktető ritmusának érzékelése pedig új irodalmi formákat hozott létre, melyeknek segítségével az ember feltöltötte a korábban mérhetetlen időt: a kronometria megváltozása párhuzamos a naplóforma és a levélgények elterjedésével vagy a napilapok megjelenésével. A feladat immár nem az, hogy megírjuk a történetet és a történelmet elejétől a végéig, hanem egy tetszőleges pillanatban rácsatlakozni az időfolyamra, s megírni azt az időt, amelyről az új órák beszélnek. Sherman e történet kitüntetett eseteként Samuel Pepys már említett naplóját elemzi. Szerinte a naplóformában az alkalmi idő (*occassioned time*) és a mért idő (*measured time*) feszül egymásnak, s a napló, amennyiben a pillanat egyszerűségét és az egymást követő pillanatok végnélküliségét egyszerre képes érzékeltetni, megfelelő formát biztosít ahhoz, hogy e feszültségből megjelenhessen valami. E kettősségre vezethető vissza, hogy miközben a szöveg maga létrehozhat hierarchikus rendeket, parataktikus szövegépítkezése éppenséggel tagadja a hierarchiát. A naplót tehát Sherman úgy mutatja be, mint a naplóíró (ebben az esetben Pepys) időmérőjének szöveges analógiáját, a szöveg maga pedig csaknem automatikusan magára veszi az idő „reprezentálásának”, „elmondásának”, „mérésének” vagy „rögzítésének” funkcióját.²⁴

24 Stuart Sherman: *Telling Time. Clocks, Diaries and English Diurnal Form 1660–1785*. The University of Chicago Press, Chicago, 1996. 91. Természetesen nem az időmérés megjelenése

A napló mint az idő mérésének és megszervezésének eszköze, Dessewffy esetében is megfigyelhető. Pepys naplóró gyakorlatához hasonlóan a Pestre érkező gróf első naplóbejegyzései rendre az életvitel és ezzel szoros összefüggésben az egészség megőrzésének szervezéseként értelmezhető. Feljegyzi, hogy mikor kelt és feküdt, hol ebédel, milyen idő volt, milyen kedve volt, hogy bort ivott, hogy fázott a szobájában. A lejegyzés utólagosságát az is jelzi, hogy az információk nem feltétlenül időrendben követik egymást, hanem csak úgy, ahogy a grófnak eszébe jutott. Az első bejegyzést idézem január 22-éről:

22Jan

5 ½ órakor felette ködös idő vala az első Deputationalis <sessio> ülés híradetekor, a' Gr. Károlyiak házában, a' palotában <volta az ülés> nagy hosszú<zöld> asztal mellett, mellynek zöld posztó<s> takaróján fekete vas Két ágú sok gyertya tartokban vilányoltak a' viasz gyertyák et vitae et mortis imago A' nagy kaszinóban ebédeltem, a' kevés jo Egri használt az emésztésnek, azt beszélték ott hogy a' palinkával főzött bor soha sem gőzölög Ki, javasolták Chaptal a' föld mívelésre a' gazdaságra alkalmaztatott Chémiája meg szerzését, nem keveset de nem is igen sokat ettem, középszerű kedvem volt, testemet az egészség nem igen vidam, de nem is szomorú állapotjában érzém, de ma keveset jártam, mert kedvem aludni, de dolgozni sints igen, tejel kavét és asszú szőlő bort Két kiflivel flostökömltem 10^{kor} reggel azért volt kevés apertusom. 12 órakor feküdtem le tegnap, estve fáztam, ma reggel melegem volt. a' vizeles nem ment ma oly jól mint tennap, holott tennap 's tennap előtt is hideg szobában háltam ma többet dohányoztam mint kellett volna, ma még székem nem volt, jó, iható viz után sohajtozom, hirtelen sokat fűtöttek, szem fáj. Azt izente a' Nádorné ne ölném meg leányomat Virginiámat 'Isten ments meg'<de> nem vagyok vak mint Appius, egyszerre az idő engede két ingben szoros nyakra valóban 's bélélt, atila<ban> mentében talált, folyosót érzeni kezdék 's fejem szédült, nagyon fáztam a' fűtetlen szobában meg a' bunda alatt izadtam egy kevésé.²⁵

Az időrend felbontása némiképp ellentmond a Sherman által leírt jelenségnek, s inkább lehet az emlékezetre érdemes dolgok egymásra hányt halmazaként olvasni a szöveget. A felkelés után szól a tegnapi lefekvésről, a tegnapi és mai fűtetlen szoba említése közé veti a nádorné üzenetét Virginia lányáról. Ugyanakkor figyelemre méltó az, ahogyan a „testi életre” vonatkozó megjegyzések váltakoznak egyéb feljegyzésekkel. A Károlyi-házban tartott „deputationalis ülés” leírásakor nem a tárgyalások témája lesz feljegyzésre érdemes, hanem a hosszú, zöld posztóval borított asztal és azon álló fekete vas gyertyatartók, a kaszinóbeli ebéd kapcsán beírja naplójába, hogy mit hallott a pálinkafőzésről, s hogy Jean-Antoine Chaptal (1756–1832) francia kémikus munkáját ajánlották neki.

lehet az egyetlen magyarázat, egyéb társadalomtörténeti változások is említhetők. Alan Macfarlane például a tulajdonlást választja bemérési pontként. Ld. *Alan Macfarlane*: Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet. Századvég–Hajnal István Kör, Bp., 1993. (Metamorphosis Historiae) 100.

25 Napló 1–2. A szöveget betűhíven közlöm, az utólag törölt szövegeket < > jelek közé zártam.

Az élet megszervezése tehát több szinten párhuzamosan, egymástól elválaszthatatlanul zajlik: a testi jóllét és a jövőben felhasználható, begyűjtött információk egymás mellett jelennek meg, így a napló egyszerre tűnik az élet (a napi-rend) szervezési, sőt ellenőrzési eszközének, valamint a társalkodások során szerzett tapasztalatok megőrzőjének.

A gróf a következő napon (január 23-án) még feljegyzi: „A’ kassinoba ebédtem kevesebbet evék mint tegnap, igen kemény székem volt, <tegnap> ma, úgy mint tegnap 6 ½ fél órákor kelék fel ’s le feküdtem 11 után, ma derültebb vala a’ nap, ’s az idő száraz hidegebb ködtelebb én is derültebb <jobb> kedvű”.²⁶ Majd 24-én már a titkárja kézírásával olvashatjuk: „Írtóztató szék volt a’ múlt éjszaka, nem igen aludhattam nagyon érzettem az álmatlanságot. Szomorú Levelet kaptam Feleségemtől melly nagyon el-szomorított, kocsiba sok vizitákat csináltam, gyalog igen keveset jártam.”²⁷ Végül pedig január 25-én értesülünk arról, hogy

[a]’ múlt Ejszaka keveset és rosziúl aludtam nagyon el-gyengülve érzem magamat a’ gyomrom sincs jól. a’ jó víz az Orczi kertjéből sem orvoslotta meg, talám valamivel <tal> többet ettem és ittam <Szila> és kávéztam Szilasynál kinél ebédtem, Természeti vídámságom és friseségem még sem jött meg, talam onnan van hogy tegnap vacsoráltam, ma reggel pedig Ausbruchot is ittam éh gyomorra egy kis kiflivel. – Hosszú levelet írtam Feleségemnek írásaimat öszve szedtem, Ma is nagyon kevés kedves érzésem volt talám ma is igen sokat dohányoztam ²⁸ $\neg_1$

A dietetikai bejegyzések itt megszakadnak, s a továbbiakban a napló kizárólag az erkölcsi és társalkodási életre koncentrál. A továbbiakban is tesz „vizitákat”, azonban hogy mit és mennyit evett, s hogy ennek milyen emésztésbeli következményei voltak, már nem jegyzi fel. Pedig minden bizonnyal ivott még Ausbruchot (azaz aszúbert), evett kiflit, kávézott, dohányzott s üritkezett. A téma megszakadása feltehetően annak köszönhető, hogy a testi élet ritmusa az első napok után rögzült, még akkor is, ha az emésztése továbbra sem volt rendben. A 25-i bejegyzés után ugyanis öt nap szünet következik, majd a 30-áról visszatekintő, az előző napokat összefoglaló rész már egyáltalán nem tér ki a dologra. 25-én még azt írta, hogy „talám valamivel többet ettem és ittam és kávéztam Szilasynál kinél ebédtem”, 30-án már csak ennyit jegyez fel: „Tegnap igen válogatott ebéd volt Gr. Győrynél a’ Bátsi Fő Ispánynál, és barátságos egyszerűsmind – Igen jó társalkodású ember Gr. Győry és csinosan iszik eszik ’s él”.²⁹ A csinosan evés, ivás s élés egyfajta végpont itt, hiszen míg a napló elején még arról olvashattunk, hogy a grófot kínozták a hideg és meleg váltakozása fűtetlen

²⁶ Uo. 3.

²⁷ Uo. 6.

²⁸ Uo. 7–8. Szilassy Ferenc (1793–1841) Gömör megyei alispánról lehet szó. Lehetséges az is, bár ez kevésbé valószínű, hogy Szilasy János (1795–1859), a pesti egyetem teológiatanára látta vendégül Dessewffyt.

²⁹ Uo. 9. Az utalás gróf Győry Ferencre (1773–1839) vonatkozik.

szobájában, majd utóbb a földi javak mértéktelen fogyasztása okozott gondokat a számára, e panaszai eltűnnek, s a bácsi főispán csinosan élésének példája kerül a helyére. Nem a saját, hanem mások táplálkozása által látszik mindez, de a mások példája mögött felsejlik az én saját életvitelének kialakulása is.

Ezzel függ össze az is, hogy amikor a közéleti feladatok ideje közeleg, a közbevetett anekdotikus vagy praktikus feljegyzések is irányt változtatnak. Az első bejegyzésben a deputationális ülést éppen csak megemlíti; utóbb felkérést kap Széchenytől, hogy a kaszinó alapszabályait kidolgozó testület munkájában vegyen részt, s erről már hosszasan olvashatunk; majd a szöveg végén indul a Magyar Tudós Társaság plánját megalkotó bizottság munkája. A közéleti munkásság előtérbe kerülése nem oltja ki teljesen a praktikus bejegyzéseket (egy helyen például azt olvassuk, hogy „láttam nálla [ti. Széchenyi szállásán] egy olyan mosó Fa edényt, melly egy felfordított kalap Tokhoz hasonlít”),³⁰ de ezen apró megfigyelések egyre ritkábbak, s helyettük a társalkodási élet elemzése jelenik meg hangsúlyosabban.

Velkey Ferenc veti fel egy tanulmányában, hogy Széchenyi naplói alkalmasak volnának az 1840-es évek társasági életének társadalomtörténeti elemzésére.³¹ Ez a lehetőség természetesen az 1820-as évek végét tekintve is igaz, s nemcsak a Széchenyi-naplók szolgálhatnak forrásul egy ilyen kutatáshoz, hanem egyéb fennmaradt naplószövegek, így Wesselényi vagy Dessewffy naplói is. Hiszen az 1820-as évek végén a jelek szerint igencsak felélénkült a város társasági élete: megnyitotta kapuit a kaszinó (Dessewffy, Wesselényi, Széchenyi – naplóikból tudjuk – majdnem mindennap ott ebédeltek), elindult a pesti lóverseny, egymást érték a bálók, s idesorolhatjuk a városban tartózkodó arisztokrácia folyamatos vendégeskedését egymásnál (az adott és kapott vizitákat). Az ötvenhét éves Dessewffy e bálókhoz már talán némelyest koros volt, ehhez képest ott találjuk január 26. és 29. között Cziráky Antal országbíró bálján és egy másikon a kis kaszinóban, 30-án a nádor által adott nagy bálon, február 7-én a lutheránus bálon; e bejegyzésben utal egy 5-i bálra is, valamint a Károlyiak egy báljára. Ha összevetésképpen Wesselényi naplóira pillantunk, azt láthatjuk, hogy ő szinte napi rendszerességgel fordul meg ilyen rendezvényeken, s rendszerint hajnalig mulat.³²

Dessewffy igazi *virtuosó*ként örül e báloknak,³³ ugyanakkor a veszélyeket is látja: „Majd mindennap Társalkodásbeli bálokban vagyunk 7, 8 órákig kezdődik estve, és 7, 8, óráig reggel tart, érezheti így a' ki izzadott, ki merített Ifiúság

30 Uo. 23.

31 Velkey F.: i. m. (1. jz.).

32 A naplószövegek segítségével képet alkothatunk a korabeli arisztokrácia társas szórakozásairól is, s e mind ez idáig kiaknázatlan források révén árnyalni lehetne Fábri Anna alapvető munkáját: *Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten. 1779–1848.* Magvető, Bp., 1987. Ld. még *Uő: „Eszmesurlódások”. A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről.* Budapesti Negyed 12. (2004) 4. sz. 5–38.

33 A mesteri művelő virtuoso és a viselkedésében tetten érhető gentleman közötti összefüggésekre Széchenyi kapcsán ld. *Bodrogi Ferenc Máté: Széchenyi István és a gentlemanek nyelve.* Irodalomtörténet 92. (2011) 150–176.

leg kisebb testi 's lelki erőt nappal, ha pedig nappal alszik, úgy oda vesz az Ifiúságtól a' komolyabb foglalatosságokra szánandó idő –".³⁴ Leginkább Aurél fiát óvna a pesti „tejfel társaságtól”:

A' tejfel társaságokat nagyon járja Fiam Aurel, igaz ugyan hogy hívják de még is javasoltam neki ne mellőzné el miatta az alantab esőket is, hamarabb rontja el az embernek gyomrát a' Tejfel mint a' Tej; nem kell sem tolakodni a' legfőbb Társaságokban sem pedig vonakodni azoktól a' hívatottaknak, de azért és pedig gyakrabban kell járni a' Másokban is mind terjedtebb emberi esméret végett, mind pedig az irígységnek vagy pedig a kevelységünkről támadható gyanúnak el-kerülése végett –³⁵

A dietetikai párhuzam természetesen nem véletlen. A társalkodás csiszolhatja a modort, csinosíthatja az emberi életet, másfelől a mérték elvesztése, a hajnalig tartó multság, a csiszolatlan társaságokba járás meg is ronthat. Miképp a testi életben, úgy a társasági életben is a mérték elvétele okozhat gondot. A társaságban mutatkozó embernek magától értetődően egyéni érdekek irányítják a cselekvését, a társas viselkedés ugyanakkor nem pusztán az egyéni vagy társadalmi érvényesülés, előrejutás útja, de egyúttal annak az összjátéknak a terepe, ahol a csillogó szellem megnyilvánulhat, s ahol mód nyílik a tapasztalatszerzésre, szellemi gyarapodásra. Nem véletlen, hogy a Dessewffy által közbeékelte epizódok leginkább e kettősséget járják körül, azaz pozitív és negatív viselkedési mintákat ütköztetnek: egyfelől az emberi gyarlóság, önzőség és hiúság társasági példáit, másfelől a helyes és illendő viselkedés (a csinosan élés) példáit. A Szerencse fogadóban megszállt Esterházy grófnő szerencsétlensége (tudniillik nem volt a nádor báljához megfelelő ruházata, s ezért kénytelen volt férjével ott-hon maradni, s hódolói nem tették tiszteletüket nála),³⁶ Széchenyi hivalkodó öltözködése („fekete Strimpfliben és egynehány Keresztekkel udvari minisztert mutatott”),³⁷ az Aurél fiát tótos szavajárása miatt megleckéztető báró Orczy Lőrincné (született gróf Batthyány Terézia)³⁸ – ezen anekdoták a megfelelő társas viselkedés mértékének áthágásaként, a hiúság, a magamutogatás, a nem megfelelő beszéd példáiként értelmezhetőek. A pozitív példákat leginkább a szellemes mondásokkal végződő társalkodások esetei jelentik: gróf Sigray József egy francia közmondással leckézteti meg a férfiasságát fitogtató Markovics Jánost,³⁹ Dessewffy az arisztokratikus Széchenyit leckézteti, amikor *bon mot*-ját *bon mot*-val tromfolja (tudniillik Széchenyi „vigasztalni akarván magát felette gyengéd lábikrája felett, azt beszélte hogy csak az urasoknak van tömött lábikrájuk mivel mindég a' kocsin hátul reszketnek”, mire Dessewffy azt felelte,

34 Napló 32.

35 Uo. 21–22.

36 Uo. 22–23.

37 Uo. 16.

38 Uo. 13.

39 Uo. 16.

hogy „a’ reszketés olykor fogyatja is a’ lábikrákat”),⁴⁰ gróf Zichy Lászlóné (született gróf Széchényi Mária, István unokahúga) nem engedi Dessewffynek, hogy megkeresse táncosát, mondván, hogy „ö soha se keres senkit”, de utóbb „még is kereste és válogatta a’ tánczosokat a’ körtánczban”, és ezt Dessewffy nem is mulasztotta el megjegyezni neki.⁴¹ A multság és a tánc persze csak a társalkodás felszíne, a gróf sokkal mélyebb politikai és irodalmi eszmecseréket folytat a bállok és viziták alkalmával: a nádor bálján a vendéglátóval a törvénykezés hatékonyságáról értekeznek, Döbrentei Gáborral és báró Mednyánszky Alajossal vitába keveredik arról a kérdésről, hogy milyen a helyes fordítás.⁴²

A naplószöveg címe (*Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten 1828*) nem véletlenül helyezte egymás mellé e három tényezőt. A Pestre érkező naplóíró előbb a mindennapi élet rutinját alakítja ki, majd utóbb a társalkodási élet etikai alapú elemzését nyújtja tömör, anekdotikus példákon keresztül. A napló szövege tehát nem egyszerűen rögzíti azt, amit Dessewffy Pesten „megélt”, hanem az egymás mellé helyezett bejegyzések sorozatából egy fejlődési ív is rekonstruálható. A csúcsponton a magánélet és a közélet összehangolásán munkálkodó egyén a politika színpadára lép: 1828. március 11-én nála gyülekeznek az Akadémia megalapításán fáradozó hazafiak, s őt kéri fel – itt implicite odaérthetjük: nem véletlenül –, hogy mondjon beszédet a bizottság *praesese* (elnöke), gróf Teleki József előtt, majd március 13-án az egész társaság tiszteletét teszi a nádornál és a négy alapítónál. A Telekinek mondott köszöntő beszéd születésekor kisebb konfliktus alakul ki Dessewffy és Horváth János székesfehérvári püspök között: a beszédet Horváthnak illetett volna mondanivalója, de mire késve megérkezett a találkozóra, Dessewffy már el is próbálta a többiek előtt rögtönzött beszédét. Horváth olyannyira megsértődött, hogy el sem ment Telekihez. Dessewffy számára az eset egy nagyvonalú gesztusra ad alkalmat: javaslatot tesz arra, hogy menjenek el a primáshoz (azaz Rudnay Sándor esztergomi érsekhez) is tisztelegni. Dessewffy itt röviden azt fejtegeti, hogy ő nem „papos ember”, s a katolikus főméltóságok tiszteletét inkább a politika kívánja.⁴³ Pár sorral alább – szintén politikai megfontolásokból – gróf Cziráky Antal országbíró hasonló megtisztelését ajánlja (mivel ő a regnikoláris bizottmány litteraria-albizottságának elnöke). A társasági viselkedés felülemelkedik a személyes ellentétén, s alapvetően reprezentatív feladatoknak rendelődik alá. Politika és illem találkozik itt – a társasági ember alapvető feladata e kettő egyensúlyban tartása.⁴⁴ (Összehasonlításul: a

40 Uo.

41 Uo. 15.

42 Uo. 13–15., 17–20.

43 Ennek előzményeként olvasható az a részlet, melyben Dessewffy arról számol be, hogy meghallgatta Albach Szaniszló ferences szerzetes, „a’ híres Szürke Barát Demosztenesnek Predikációját”. Itt a „szép beszédet” méltatja, azaz a vallási gyakorlatot is hozzákapcsolja ahhoz az átesztétizált életvitelhez, melyet saját maga követ, s melyet – a prédikációt szintén meghallgató – Aurél fiának is ajánl. Uo. 10–12.

44 Uo. 38–41. Bitnicz Lajos és Kazinczy Ferenc hamarosan tárgyalandó visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a bizottság valóban el is látogatott Rudnay primáshoz, Kopátsi József veszprémi püspökhöz és Cziráky országbíróhoz.

Gyulay Lajos naplójában megfigyelhető visszahúzódság a reprezentatív eseményektől a társiasságnak azt a magánjellegű használatát részesíti előnyben, melyet Dessewffy elvet.)⁴⁵

Napló és esemény

Már említettem, hogy 1828 első harmadában viszonylag sok minden történt, s ha kicsit távolabbra is tekintünk, szinte magától állnak össze ezen események egy esemény-összefüggéssé. Mindenképpen említésre érdemes, hogy 1827. június 6-án tartották az első magyar lóversenyt; négy nappal később gróf Széchenyi István kezdeményezésére megalakult a Nemzeti Kaszinó; ugyanezen évben augusztus 18-án Magyarország királya, I. Ferenc szentesítette az 1827. évi 11. törvény-cikket, melynek tárgya „A Honnyi Nyelv kimívelésére felállítandó Tudós Társaságról, vagyis Magyar Academiáról” szólt; e törvénnyel együtt hirdették ki az 1827. évi 8. törvénycikket, mely a rendszeres regnikoláris bizottsági munka felújítását, s közvetve egy újabb országgyűlés előkészítését jelentette. Az eseménysor fordulatjellegét némileg gyengítette utóbb, hogy az Akadémia ügye még évekig húzódott, hogy a regnikoláris bizottságok munkája voltaképpen nem hozta meg a várt eredményeket, hogy a lóverseny és kaszinó végül nem lett nemzeti intézmény, hanem arisztokratikus szórakozási formák kiszolgálói maradtak még jó ideig; ám a kortársak joggal gondolhatták úgy, hogy valami fontos történik körülöttük, s akik részt is vettek e folyamatokban, egy olyan eseménysor részesének gondolhatták magukat, mely új utat szabhat az eljövendőnek, s mely egykoron ott fog fényeskedni a történelemkönyvek lapjain. Ennek köszönhető, hogy többen is kísérletet tettek arra, hogy az általuk megélt eseményt egy elbeszélésbe illesszék, melynek narratív egysége biztosíthatná az 1827–1828-as történeések összefüggését, mások pedig töredékes feljegyzések sorát hagyták hátra. Ilyenformán az a sajátos helyzet jött létre, hogy a kortársak valamit még elbeszélhető értelmi egységként tapasztaltak meg, míg az utókor – bár nem szüntette meg teljesen az eseménnyé narrativizálhatóság lehetőségét – erre egészen más kapcsolatok és struktúrák hálóját építette fel.

Az esemény fogalmát a modern történetírásban ért bírálatokra és az *histoire anti-événementielle* elképzelésére itt és most csak utalhatok,⁴⁶ s csupán két szempontot ajánlanék a további kutatásokhoz. Egyfelől azt lenne érdemes megvizsgálni, hogy a különböző naplók és memoárok miképpen hozzák létre egy esemény-összefüggés képzetét (ha létrehozzák egyáltalán), másfelől azt, hogy az így

45 Ld. *Hász-Fehér Katalin*: Gyulay Lajos naplókönyvei. In: *Gyulay Lajos*: Lotty! – Fanny! (1867. január 21.–1867. március 3.). S. a. r. Labádi Gergely, bev. Hász-Fehér Katalin–Labádi Gergely. SzTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 2008. (Gyulay Lajos maga keze és könyve) 11.

46 Összefoglalóan ld. *Sohajda Ferenc*: Eset és esemény. A konkrétum történeti vizsgálatának lehetőségei és jelentősége. In: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Szerk. Szekeres András. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002. (Atelier füzetek 3.) 183–195.; *Szeberényi Gábor*: Lehet-e az esemény „tudományos” kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítéléséről. Uo. 197–205.

létrehozott elbeszélések milyen narratív technikával biztosítják az esemény egységét (ha biztosítják).

Az 1827–1828-as évekből elsősorban az Akadémia alapítása körüli események tűnhettek a kortársak számára fontosnak. Hiszen úgy látszott, egy sok éve, sőt több évtizede húzódó ügy oldódik meg. Az uralkodó, I. Ferenc ugyan előzetesen hozzájárult, hogy a tudós társaság létrejöjjön, de azt kérte, hogy a tagság maga dolgozza ki az alapszabályt (tehát ha a társaság felállítását el is fogadta, de magát az alapítást elodázta).⁴⁷ Ezért ült össze József nádor 1827. november 30-i meghívólevelére az említett, 27 tagú bizottság 1828. március 11-én és ülésezett április 7-ig. A bizottság meghívott tagja volt Bartal György (ítélőmester), Bene Ferenc (orvosprofesszor), Budai Ézsaiás (tiszántúli szuperintendens), Bitnicz Lajos (szombathelyi tanár), gróf Dessewffy József, Döbrentei Gábor, Ercsei Dániel (debreceni professzor), Fejér György (prépost, a pesti egyetemi könyvtár őre), Guzmics Izidor (Benedek-rendi szerzetes), Pázmándi Horvát Endre (téli plébános), Horvát István (a Széchenyi országos könyvtár őre), Horváth János (püspök), Jankovich Miklós, Kazinczy Ferenc, Kis János (evangélikus szuperintendens), Kisfaludy Sándor, Kövy Sándor (sárospataki jogtanár), Kulcsár István (a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője), báró Mednyánszky Alajos, Schedius Lajos (egyetemi tanár), Szemere Pál, Vitkovics Mihály. Ezenkívül a munkálatokban részt vett a négy alapító (gróf Széchenyi István, gróf Andrássy György, gróf Károlyi György és gróf Vay Ábrahám), valamint az elnök (gróf Teleki József). Persze nem mindenki tudott jelen lenni az üléseken: Bartal az országos kiküldöttségben kifejtett tevékenysége miatt hiányzott többször, Kövy és Kulcsár pedig a bizottság működésének ideje alatt halálozott el (bár előbbi még az első üléseken részt vett).⁴⁸ E sokszínű társaságot Dessewffy a naplójában így összegzi: „vagyon azok közt Püspök, Kanonok, Kamarások, Országos követek, Protestáns Superintendensek Szerzetesek, Plébánosok, Professorok Prókátorok Vármege’ Tisztjei”.⁴⁹

47 Bényei Miklós: A Magyar Tudós Társaság ügye a reformkori országgyűléseken. In: *Uő: A nemzeti és polgári kultúra felé. Tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéről.* Csokonai, Debrecen, 1998. (Csokonai História Könyvek) 58.

48 Erről ld. Döbrentei Gábor személyes élményeken is alapuló összefoglalóját: *Döbrentei Gábor: Magyar Tudós Társaság’ története, a’ nyelv’ országos régibb állapotjának rövid előadásával. A’ Magyar Tudós Társaság’ Évkönyvei 1. (1831–1832)* 55–56.

49 Napló 38. A korabeli híradások után (pl. *Vörösmarty [Mihály]: Intézetek. Tudományos Gyűjtemény 12. (1828) 3. köt. 124–125.*) az ülések eseménytörténetét először Döbrentei Gábor írta meg idézett tanulmányában, utóbb az akadémiatörténetek – ha egyáltalán megemlégték a munkálatokat – az ő leírását vették alapul. Ld. még Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia felszázados történetéből. 1831–1881. Athenaeum, Bp., 1881. 2.; *Szász Károly: Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása.* MTA, Bp., 1880. 145–147.; *Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830.* MTA, Bp., 1935. 299–300. A bizottsági munka anyaga több hagyatékban is megtalálható: MOL P 414 A Károlyi család nemzetségi levéltára, Károlyi György iratai 14. d. Lad. 8. No. 5. A Magyar Tudós Társaság felállítására vonatkozó iratok; MTAK Kt Széchenyi-gyűjtemény K166/99–114; Jankovich Miklós hagyatékából: OSzK Kt Fol. Hung. 3005.; uo. Fond 16/20–21.; Kazinczy Ferenc hagyatékában: MTAK Kt K623.; uo. K761. A Széchenyi-gyűjteményben található anyagot publikálta Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István

A korábbiakban láttuk, hogy Dessewffy naplója a bizottság összeülésének eseményét helyezi a középpontba. A társasági élet fejlődése mintha itt kulminálna. Hiába zajlanak a deputationális ülések is mindeközben, a napló csak éppen megemlíti őket: egyszer egy posztóval takart asztal és néhány kétágú gyertyatartó kedvéért, máskor pedig csak annak indoklásaként, hogy miért nem volt ideje naplóját folytatni. A politika tere nem a társasági élet része, azt nyilván dokumentálni fogják a bizottsági munka eredményeit közreadó kiadványok, az majd bekerül a rendi politika szokásos eljárásrendjébe vármegyei szinten is. A kaszinó, a pesti bálozás és vizitálás, a tudós társaság felállása viszont új helyzetet teremtenek, olyan tereket hozván létre, ahol a művelődés útján történő csiszoltság fejleszthető. (Úgy tűnik, hogy a lófuttatással kapcsolatban Dessewffy szkeptikus volt, mindössze annyit jegyez meg Széchenyi *Lovakrúl* című könyve kapcsán, hogy „Gr Sz I egy munkáját nyomtatja a’ lovakról a’ lovakról akarná inkább, teli van eredetiséggel szép Epizódiumokból> lkal természeti stílussal popularitással míg a’ gancsosabb kevés ki tételek helytel helytel a’ köz kedveltetés színét viselik, ki-mondhatlan mint javítá oly rövid idő alatt Gr Sz stílusát”).⁵⁰

Ezen új terek megnyílásának – távlatosabban fogalmazva: az urbanizációnak és a centralizációnak – még egy komoly hozadéka van: az emberek, akik részt vesznek a magyar műveltség fejlesztésében, találkoznak egymással. A nyilvánosságnak olyan terei nyílnak meg, melyek lehetőséget adnak e találkozásokra, s arra, hogy a korábban levelezés révén épített kapcsolatrendszereket egy másik dimenzióba állítsák. Persze ez egy igen nehezen bemérhető probléma, s hatásával kapcsolatban a történésznek legfeljebb benyomásai lehetnek, hiszen egy alapvetően írásos nyilvánosságforma mellé egy alkalmi nyilvánosságforma társult, melyről rendelkezésünkre állhatnak ugyan visszaemlékezések és beszámolók, de vele kapcsolatban mégis jóval kevesebbet mondhatunk.

A Dessewffy-napló másfél hónapnyi időtartama alatt igen sokan megfordultak Pesten, így van néhány olyan forrás, melyhez képest Dessewffy elbeszélése értelmezhető. Széchenyi és Wesselényi naplójában több olyan társas eseményről is van bejegyzés, ahol Dessewffy is jelen volt. Ott ebédel a kaszinóban, amikor Wesselényi (február 1-jén be is mutatja neki Aurél fiát), Széchenyivel találkoznak a kaszinóban, a bálokon, sőt Dessewffy még vizitel is nála a Diana fürdőbeli lakásán. E találkozásokon túl nem sok minden derül ki, sem Wesselényi, sem Széchenyi nem említi meg Dessewffyt. Előbbi leginkább a kiadásait tartja számon (hol mennyiért ebédel), illetve azt, hogy melyik nap hol volt (többnyire bálban), március elején pedig betegségére panaszkodik,⁵¹ de 5-én már többnap-

napló i. m. (8. jz.) III. 680–729. A Jankovich-hagyatékban fennmaradt anyag rendkívül elfogult értelmezése: Ifj. Jankovich Miklós: Jankovich Miklós tudományos és szerkesztői tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok. Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. Akadémiai, Bp., 1985. (Művészettörténeti Füzetek 17.) 197–219.

⁵⁰ Napló 24.

⁵¹ Erről Széchenyi ezt írja naplójába: „Wesselényi, nach einigen siebenbürgischen Fachsen, die ich im Herzen missbilligte, recht krank geworden.” Gróf Széchenyi István napló i. m. (8. jz.) III.

nyi táplálékot fogyaszt el egy ültő helyében, végül – még mielőtt a bizottsági munka elkezdődne – zsidói birtokára utazik.⁵² Széchenyi naplója némileg más oldalról közelít. Ő január 22-én érkezik Pestre, s szinte csak az ismerősi körével foglalkozik: január 25-én megsértődik Wesselényire, 29-én könnyek közt kibékülnek, feleségéért, Crescence-ért aggódik többször (február 13-án eret is vágta rajta).⁵³ Persze a kaszinó üléseiről is olvashatunk ezt-azt (például hogy Wesselényi kirohant Szirmay Ádám ellen), ott van a bálokon, ahol Dessewffy is (30-án a nádornál, 31-én Orczy Lőrincnél), de ezekről nem tartja érdemesnek hosszabb beszámolót készíteni. Az Akadémia alapítása kapcsán csak ennyit jegyez be naplójába március 11-én: „Heute gehen wir Fundatoren der Academie ect [!] und Gelehrte zu unserm Praeses Teleky –”. (Magyarul: „Mi, az Akadémia alapítói etc. és tudósok ma előlülönkhöz, Telekihez megyünk –”.). Majd a következő bejegyzésében, március 23-án visszatekint az elmúlt két hétre, ahol mindössze ennyi szerepel:

Den 21ten bin ich vom Pferde gefallen. Unendliche Schmerzen. –
 13ten kamen Gelehrten in Corpore zu mir –
 15ten Sitzung.
 20ten kam die Nachricht, dass Marie Seilern gestorben
 L[ouise] zeigte mir unendlich viel Teilname.
 Ich sah sie nur 3mal. Er besuchte mich auch (1½ sor törölve)
 22ten Mit den Hauptlineamenten des Tudós Társaság fertig.⁵⁴

Persze hozzátehetjük még ehhez: Széchenyi későbbi munkáiban gyakran emlékezik vissza saját szerepére, a bizottsági ülések azonban nem lesznek ezen elbeszélések kitüntetett eseményei.

198. (Magyarul: „Wesselényi némely erdélyi rigolya után, melyeket szívből rosszállottam, komolyan megbetegedett.” *Széchenyi I.*: i. m. [15. jz.] 538.)

52 Döbrentei számol be neki az eseményekről: *K. Papp Miklós*: A „Magyar tudós társaság” keletkezése történetéhez. Figyelő 1. (1876) 169–170. Döbrentei Gábor báró Wesselényi Miklósnak, Buda, 1828. április 8.

53 Január 30-án Dessewffy ezt írja naplójába: „A’ szép Gróf Crescencenak szemei sokat vesztek elevevényekből. Nézését nem vettem észre olly lágymelegnek mint ezelőtt, hanem valamivel fesezebbnek.” Napló 17.

54 E napok eseményei: Gróf Széchenyi István naplói i. m. (8. jz.) III. 192–200. (Az utóbbi idézet: 200.) Magyarul: 12-én leestem a lóról. Végtelen fájdalmak. –

13-án a tudósok testületileg jöttek el hozzám. –

15-én ülés.

20-án Érkezett A Hír, Hogy Marie Seilern [Gróf Seilern Augusztáné Sz. Gróf Zichy Mária] meghalt. –

Louise [ti. Crescence] végtelen részvétet mutatott irántam.

Csak háromszor láttam. Károly [!] is meglátogatott. [– – –]

22-én a Tudós Társaság fő vonalaival elkészültünk.

Széchenyi I.: i. m. (15. jz.) 533–539. (Az idézet: 539.)

Egészen másképp áll a helyzet Bitnicz Lajos visszaemlékezéseivel.⁵⁵ Bitnicz a bizottság tagjaként március 9-én ért Pestre, s napi bontásban írta meg pesti élményeit: kiket ismert meg, kiről milyen benyomást szerzett stb. E visszaemlékezés önmagában is érdekes társadalomtörténeti forrás lehetne, ha a bizottsági munka fennmaradt jegyzőkönyveivel vetnénk össze, hiszen innen a háttérben zajló munka folyamata is követhető volna. Bitnicz visszaemlékezései és Dessewffy naplója között mindössze pár napnyi átfedés van, voltaképpen csak március 11. és 13. között tartózkodtak egy helyen – az egyik szöveg onnan indul, ahol a másik véget ér.

A visszaemlékezés és a napló között persze akadnak eltérések, különösen a két szövegtípus időstruktúrája különbözik. A számunkra most leginkább lényegesnek tűsző találkozási pont Horváth püspök megsértődésének története, melyről Bitnicz így ír:

Szónoknak e végett gr. Dessewffy választván, előre készített beszédét mind nekünk, mind későbbben érkezett Horvát János püspöknek fölolvasta. Ezzel gr. Telekihez mentünk, ki bennünket kezét nadrágzsébében tartva fogadott és úgy is eresztett el. Horvát püspök ide nem jött, mert nem tetszett neki, hogy őt nem választották szónoknak; azért Horvát Endrét, Guzmicsot és engemet Fejér prépost mutatott be az elnöknek.⁵⁶

Teleki gróf illetlen viselkedése – melyet a nádornál tett látogatás során is megismétel⁵⁷ – Horváth illetlen viselkedéséhez kapcsolódik, s kellemetlen helyzetbe hozza a bizottságnak a katolikus klérushoz tartozó tagjait. Ennek a későbbiek során akkor lesz jelentősége, amikor a katolikus kisebbség a protestáns többséggel kerül vitába – mintegy vezér nélküli seregként. Bitnicz tehát éppenséggel nem a vallásfelettség eszménye jegyében interpretálja Dessewffy konfliktusát Horváthtal (mint tette azt a gróf maga), hanem ellenkezőleg – a kibontakozó vallási és kulturális ellentétek előtörténeteként.

Kazinczy Ferencről viszonylag gazdag kéziratos anyag maradt fenn 1828-as pesti útjáról. A bizottsági ülésekre vonatkozó iratok és újságkivágások mellett a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi Kazinczy naplóját és a napló alapján megkezdett útirajzát (*Pestre 1828*) is.⁵⁸ Kazinczy február 18-án érkezik Pestre, s csak július elején indul majd haza. Február 20-án meglátogatja Dessewffyt, március 11-én és 13-án ott van a bizottságot bemutató reprezentatív eseményeken.

55 Bitnicz Lajos hátrahagyott kézírataiból. Közli Lipp Vilmos. Fővárosi Lapok 1871. aug. 23. (192. sz.) 886–887., 1871. aug. 24. (193. sz.) 890–891. A visszaemlékezés újra közölve: Gróf Széchenyi István naplói i. m. (8. jz.) III. 730–736.

56 Bitnicz Lajos hátrahagyott kézírataiból i. m. (55. jz.) 886.

57 Uo.

58 [Kazinczy Ferenc:] Napló 1828. MTAK Kt K763 8–34; [Uő:] Pestre 1828. MTAK Kt K612 68–90. Az utóbbiból részletek jelentek meg: Pestre. Töredék Kazinczy Ferenc pesti útleírásából. Írta: Ezernyolcszáz-huszonnyolcban. Kiad. Rexa Dezső. Budapest Székesfőváros, Bp., 1929.

Kazinczy naplója és útirajza alapvetően más szemszögből közelíti meg az utazást: a naplóban tulajdonképpen csak azt rögzíti, hogy mely napon kivel találkozott, míg az útirajzban e találkozások egy részét narrativizálja. Itt olvashatunk például arról a Kisfaludy Károllyal való találkozásról is, mely utóbb, Toldy Ferenc nyomán a magyar irodalomtörténet egyik szimbolikus eseményévé vált. A bizottsági munkában részt vállaló és egyéb peres ügyeit intéző Kazinczy valóban Pestre érkezik 1828-ban, s valóban találkozik is Kisfaludy Károllyal, de e találkozás esemény mivolta csak Toldy utólagos elbeszélésében épül ki – Kazinczy számára egész egyszerűen beilleszkedik a pesti látogatás heurisztikus találkozásainak sorozatába.⁵⁹ Ők ketten voltaképpen a Szemere Pál születésnapjának tiszteletére rendezett vacsorán ismerkednek meg Bártfay Lászlóéknál. Kazinczy Kisfaludy mellett itt látja először Toldy Ferencet, Fenyéry Gyulát, Bajza Józsefet, egy bizonyos Speck Lajost, de találkozik Helmecki Mihállyal is, és kúraltatja magát a szintén e társaságba tartozó homeopata orvossal, Forgó Györggyel. A naplóban Kazinczy Toldyt és Fenyéryt meg sem említi, az útirajzban pedig e „felejthetetlen estvéről” szólván röviden leírja a fiatalok irodalmi körét (Bajza, Fenyéry, Toldy, Vörösmarty), mely folytatja az általuk (így, többes számban) kezdeményezett utat, majd Kisfaludy Károlyt méltatja egy fél bekezdésben mint írórt és mint képzőművészt egyaránt.⁶⁰

E példa arra hívja fel a figyelmünket, hogy bár Kazinczy is a társas eseményekre figyel, azokat némileg eltérően közelíti meg, mint Dessewffy, Széchenyi vagy Wesselényi. Mint láttuk, Dessewffy leginkább egy társas viselkedésre alapuló antropológia és etika alapján ítélte meg a város társasági tereit, Széchenyi a saját, olykor intim kapcsolatait vetette papírra, míg Wesselényi leginkább a számadáskönyvek mintájára dolgozott. Kazinczy számára e találkozások a művészettel való találkozás alkalmai. A város tere az ő számára egy művészeti tér, s ilyenformán nemcsak a társas viszonyokra figyel oda, hanem – talán Goethe útirajzainak mintájára – arra is, hogy a városi térhasználat mennyiben ad alkalmat a művészet zavartalan befogadására. Ezért van, hogy Kazinczy figyelme oly sok mindenre kiterjed: az irodalmárok mellett találkozik szobrászokkal, festőkkel, igyekszik néhány hónap alatt számba venni mindent.

Talán nem véletlen, hogy Kazinczy útirajza is ott ér véget, ahol a bizottsági munka elkezdődik. Hiszen az itt történtek a jegyzőkönyvek alapján is rekonstruálhatóak az utókor számára. Mindenesetre nem tudni, hogy miért épp itt hagyta abba az útirajz írását (az én benyomásom szerint azért, mert ezen események már kevésbé tartoztak hozzá a város kulturális terének analíziséhez, de persze sokkal banálisabb oka is lehetett a dolognak). Ily módon e szöveg nem a bizottsági munkában kulminál, mint Dessewffy naplója, s nem is teszi azt központi elemévé, mint Bitnicz memoárja. Az első napok (március 11. és 13.) reprezentatív eseményeivel mindenesetre ő is foglalkozik: március 11-én Dessewffy köszönti

59 Erről ld. Szilágyi Márton: Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv. *Híd* 71. (2007) 11. sz. 53–64.

60 MTA Kt K763 9r; MTA Kt K612 74r–v.

Telekit, március 13-án a bizottság tiszteletét teszi József nádor, Rudnay prímás, Kopátsi József veszprémi püspök és gróf Cziráky Antal országbíró előtt. Ez utóbbi eseményt így írja meg naplójában:

[Március] 13. A' Palatínushoz egyetemben. Gróf Teleki és Dezsőffy az első szekeren, a' másodikon Prépost Fejér és Prof. Schédius. A' harmadikon, mellynek gazdájává Teleki engem teve, én és Szemere. Horváth János Bosoni [?] titul. Püspök és Helytartói Tanácsos nincs köztünk. Teleki megköszönti a' Palatínust, deákul. A' Fő Herczeg fele, nem röviden és lelkesen. – A' Prímáshoz és Veszprémi Püspök Kopácsihoz Teleki nélkül. Prépost Fejér tartja a' beszédet. A' Prímás D[omi]nationes Vestrae sunt tanquam pisces in aequore (az az mindenféle vallásnak). Ego rem non consilis, sed aere etiam meo adjuvabo. Midőn Prépost Fejér engem mutata be, a' Prímás ezt mondá: Valde consenuit. Én magyarul feleltem hogy 1816 olta; a' midőn Ő Herczégységét látni szerencsém volt, megöregedheték. Erre a' Prímás magyarul felel, 's társaim megköszönék nekem hogy megszállaltatám. – Vacsora Vay Abrahámmal Vitkovicsnál.⁶¹

És ugyanezt így fogalmazza át útinaplójában:

Az Előülű Mártzius' 13d. a' Küldöttség' minden tagjait, eggyikünkön kívül, ki rég olta betegeskedék, Ő Csász. Kir. Fő-Herczégységénél a' Nádornál bemutat-ta. A' nagyobb részben igen pompás hintók az Előülű házától indúltanak-ki, 's elfogák az [!] hidat, a' Budai hegy' útját, és a' Királyi lak' udvarát. Nagy sokaság gyűlt a' hídra, hogy láthassák azon jelenést, melly eggyike vala a' nemzet' legforróbb óhajtságainak, és a' mellyre a' legkésőbb idők is gyönyörködve fog-nak emlékezni. Az Előülű a' maga harmadik hintájában, két fekete ménnel, engem teve gazdává; maga az elsőn Gróf Dessőffit vitte; 's én Szemerével osztozám megtiszteltetésemben. Zenge az áldó sikoltozás a' mellettek elmenőkre, 's messzére hallatszott-el a' Széchényi', Vay', Andrásy', Károlyi' neve, kik közül az a' dicső ifju-férfi az ügynek, első példával, százötven ezer forintot ajándékoza, a' tizeneggy gyermekü második húszat, a' harmadik huszonötöt, a' negyedik százat! 'S melly kebel ne gyúladt volna lángokra, midőn őket itt pillantá-meg; mert ez a' nagy nap az ő munkájok volt; ki nem áldja őket némán is, valamikor megpillantja!

Az Előülű beszédére a' nemzet' Védangyala 's kevély szerelme hosszan tartá buzdító feleletét, hogy a' Király' és az Ország' nagy óhajtságának, nagy reményeinek, megfelelni férfias erővel igyekezzünk.

Az Ország' Prímásánál Prépost Fejér vala Szollnokunk, valamint az Ország' Bírójánál is, ki már gyermekkorában, a' hív Dugonics' vezérlete alatt, a' Pesten tanuló ifjúságból egy kisded Magyar Társaságot alkota. A' Herczeg Prímás emlékeztete bennünket, hogy ámbár itt a' szerint gyülekeztünk-össze mint a' halak a' tengerben, ne nézzünk egyebet, mint a' mit a' nemzet' java és dicsősége kíván; Ő Herczégsege igyekezetünket mind tanácsa mind pénze által segélmi mindég készen lesz: Gróf Cziráky buzdíta úgy vinnünk-elő a' Nyelvet,

61 MTA Kt K763 9v. A prímás latin szavai magyarul: „Uraságotok úgy vannak, mint halak a tengerben. [...] Én az ügyet nem tanácsokkal, hanem a pénzzel is támogatom. [...] Nagyon megöregedett.”

hogy hajdani férfias szépségétől el ne távozzék; melly igen is bölcs és idvezséges óhajtás. Eszes Író nem új Nyelvet és más Nyelvet igyekszik csinálni, hanem azon, hogy ez a' szép a' maga nagy erejét kifejtvén, és mind azt, a' mi ennek, nem egyy nemeiben, használhat, másoktól általvén, még szebbé, bővebbé váljon; 's a' ki tudja a' mit kellene tudni, tudja, hogy így méne-elő minden Nyelv, vagy örökre elmaradott. Erre törekedék Dugonicsunk is, 's az Ország-Bírája nem egyébre inte bennünket.

A' tudományai 's szíve által egyaránt tiszteletes Veszprémi Püspök is Fundátoraink közzé tartozván, a' Küldöttség' tagjai tisztelnek ismerték megköszönni hazafiúi adakozását. Nekünk olly férfiat látni úgy vala kedves, mint néki azt, hogy általunk szerettetik.⁶²

A különbségek jól érzékelhetőek Dessewffy, Bitnicz és Kazinczy két leírása között. Horváth püspök távolmaradását Kazinczy rögzíti ugyan a naplójában, ám a konfliktusról nem ír semmit, s végül az útirajzba sem építi be ezt az elemet. Ő az egyetlen, aki részletesen beszámol a köszöntőkről – itt inkább az szembetűnő, hogy az oly alapos Bitnicz kihagyja a látogatások egy részét, míg Kazinczy megfélekezni látszik Széchenyinek az alapítók nevében mondott „tüzes beszédéről”. Kazinczy számára – mikor útirajzzá alakítja feljegyzéseit – két dolog fontos: egyfelől az, hogy az ünnepély leírását a város terében helyezze el (s erre szolgál a csak nála megjelenő ünneplő tömeg), valamint az, hogy a nyelv művelés iránti elkötelezettségét kifejezésre juttassa (ezért hagyja ki végül a latin idézeteket a szövegből). Dessewffy számára a társasági élet hozza létre a művelődés lehetőségét, míg Kazinczy úgy gondolja, hogy a műveltség bizonyos terekben jelenik meg, s létre is hozhatja azokat.

Összesűrűsödött idő

Azt kíséreltem meg bemutatni, hogy egyazon eseménysor különböző elbeszélései mögött milyen eltérő előfeltevések állhatnak, s ez miképpen jelentkezik a szövegek retorikai-műfaji felépítettségének tekintetében. Naplókat és memoárokat elemeztem, s ily módon láthatóvá vált az a művelődési program, mely Dessewffy naplója mögött áll (s mely talán megírásának is kiindulópontja volt), valamint e művelődési program alternatívái is. A bizottsági munka az akadémia-történetekben vagy érintőlegesen került szóba csupán, vagy nem is szerepelt. Pedig ezen az eseten talán megragadható az a váltás, mely a nyilvánosság különböző formái között végbement az 1820–1830-as évek fordulóján. (Hozzátehetjük persze, hogy a társas nyilvánosság új fórumai nem voltak mindenki számára nyitottak természetesen – nem véletlen, hogy egészen eltérő helyekre jár vagy jut el Széchenyi, Wesselényi, Dessewffy, Kazinczy vagy Bitnicz.)

GÁBOR VADERNA

DIARY AND EVENT

COUNT JÓZSEF DESSEWFFY: *TESTI ERKÖLCSI ÉS TÁRSALKODÁSI ÉLET
PESTEN 1828* (MORAL AND SOCIAL LIFE AT PEST IN 1828)

Count József Dessewffy spent the first months of 1828 at Pest. He was member of the national deputations (as it is termed *regnicolaris deputatio*) established by the diet of 1825–1827, and took part in the elaboration of the basic rules for the National Casino during his stay at Pest. He was also member of the committee which, commissioned by palatine Joseph, was destined to elaborate the plan of a Hungarian Scientific Society (i.e. the Hungarian Academy of Sciences). Dessewffy recorded the events of these busy days in his travel diary, the manuscript of which can be found in the National Széchényi Library.

The present study explores Dessewffy's unique perspective as it is exhibited in the diary – the way he organised effective forms of urban living –, and examines the anthropology laying behind the descriptions of events. Since the events of these days were narrated by other memoirs and diaries as well, it is possible to compare the different methods of representation of the same sequence of events by various actors: István Széchenyi devoted his diary to the problems of private life, Miklós Wesselényi mainly took account of the expenses of his journey to Pest, Lajos Bitnicz emphasised the conflicts of interest which emerged from the differences between the confessions, whereas for Ferenc Kazinczy the travel to Pest was an adventure in the world of art.

The survival of a considerable amount of sources is at the same time an indication of the fact that the events of the years 1827 and 1828 were perceived by contemporaries as a beginning of a new historical period. New forms of social interactions, such as the horse race or the casino, appeared then, and the preparatory works of the Academy created the occasion for writers and aristocratic patrons of art to see each other, who previously never met, and only knew the others through their publications, letters, and the narration of certain mediators. All this was important not only because it rearranged the network of relations among the intellectuals of the early 19th century, but also because the forms of communication based on personal contact profoundly transformed the very structure of public life.

ZAHORÁN CSABA

A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben*

A neves szlovák történész, Roman Holec rendkívül érdekes, vitára ingerlő írással állt elő Trianon kapcsán a békeszerződés aláírásának 90. évében. Elsősorban azokra a jelenségekre és változásokra mutat rá, amelyeket az utóbbi időszakban figyelt meg a magyar történetírásban és közbeszédben, és amelyek főként Trianon és a 20. századi történelem egyes problémás kérdései köré csoportosulnak. Nyugtalanságát a magyar történészek által használt „magyar optika”, „kettős mérce” és „elfogultság” stb. váltotta ki, illetve a mindebből kialakuló „torz történelemszemlélet”, amely szerinte a szakma asszisztálása mellett egyre nagyobb teret nyer Magyarországon.

Roman Holec szemlélatomást őszinte aggodalommal szemléli a cikkében tárgyalt folyamatokat, és nem csupán nemzeti frázisokat pufogtat, amit az is mutat, hogy kritikus a szlovákiai helyzet megítélésekor is. Cikkéből – a bírálatok mellett – egyértelműen kiolvasható az építő szakmai párbeszédre való törekvés. Épp ezért éreztem szükségét, hogy írására reflektáljak.¹ Annál is inkább, mivel a szlovák történész valóban fontos jelenségekre hívja fel a figyelmet, számos esetben igazat lehet neki adni, és példáinak jó része is megállja a helyét. Ugyanakkor néhol – legalábbis véleményem szerint – téved, és a kontextus sem mindig teljesen helyes (ami nem feltétlenül csak a két nézőpont különbözőségéből fakad), így a végül összeálló képre ráfér a pontosítás.

Válaszomban először röviden vázolom a szerző téziseit (konkrét példáira azonban csak elvétve – és azok közül is inkább csak a Trianonra vonatkozókra – reagálok, a kimerítő válaszadást ugyanis sem terjedelmi okok, sem az én korláto-

* Válasz *Roman Holec*: Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii című cikkére (Historický časopis 58. [2010] 291–312.). Roman Holec írásának magyar szövege megjelenik a *Fórum* 2011/4-es számában, elektronikusan elérhető a www.foruminst.sk címen.

1 Bizonyos értelemben személyesen is érintve érzem magam a Roman Holec által felvetett témákban, mivel egyrészt a Terra Recognita Alapítvány tagjaként kollégáimmal a magyar–szomszéd párbeszéd elmélyítésén dolgozom, másrészt 2010 őszétől az ELTE Kelet-Európa Története Tanszék egyik doktori szemináriumsorozatán épp Trianon helyét és szerepét vizsgálom a legújabb magyar historiográfiában és közbeszédben. E válasz elkészítéséhez Bárdi Nándor szolgált néhány hasznos tanáccsal, amelyeket ezúton is köszönök.

zott illetékességem nem teszi lehetővé), majd megpróbálom rámutatni Holec megközelítésének néhány ellentmondására, végül a Trianonnal kapcsolatos magyar és szlovák narratívák néhány ütközési pontjára térek ki kissé aprólékosabban.

*

Roman Holec megállapítja, hogy „a történelemnek és a történelmi műveltségnek hagyományosan rendkívüli figyelmet szentelnek Magyarországon. Még a politikai vezetők is, akik éppen a történelemben találják meg és vele pótolják mindazt, ami a gazdasági problémák és kibékíthetetlen ellentétek miatt frusztrált társadalomnak hiányzik. A múltba való menekülés hagyományos – és az egyetlen olyan – eszköz, amely lehetővé teszi, hogy még ma is közvetlenül szólítsák meg az embereket, és főleg hogy kifelé, a saját, magyar államukon kívülre fordítsák a figyelmüket. [...] Az eredmény [...] egy »történelembe belebetegedett« társadalom, amelyre nagy súllyal nehezedik saját múltja, és amelyben a történelem nagyságára való büszkeség keveredik a történelmi vereségekből, sérelmekből és a kiúttalanságból eredő traumákkal.” Ezt követően számos hiányosságot olvas a magyarok fejére, akiket – írja Holec – traumatizál „az a körülmény, hogy közeli múltjukban az egyik történelmi vereség éri a másikat, amiket saját történelmi mulasztásaik sora egészít ki. A magyarok önreflexiója – anélkül, hogy azt a sérelem, sőt a reváns és az »igazságos« jóvátétel érzete vagy a mentesség keresése motiválná – nagyon ritka. Ezért is beszélnek inkább mások mulasztásairól a holokauszt, a háború utáni vad, önkényes kitelepítések vagy a szomszédok elleni atrocitások kapcsán, és nem fogadják el, hogy ezek az – egyébként megbocsáthatatlan – lépések gyakran csupán a korábbi magyar atrocitásokra, törekvésekre vagy tragikus intézkedésekre való reakciók. Ennek következtében inkább senki sem veszi észre, hogy mi előzte meg az egyes mulasztásokat, vagy azokat kiegyensúlyozatlanul, illetve a másik iránt jóval kritikusabban értelmezik. A kettős mérce ilyen alkalmazása rövidlátó gyakorlat, és végzetesen eltorzítja a köztudatot és a történelmi emlékezetet. Itt ugyanis szándékosan ápolják a negatív sztereotípiákat a másokról, míg a saját tévedések és mulasztások – nem egy esetben az előbbieik okai – az érdeklődés perifériájára szorulnak vagy a szőnyeg alá söprik őket. [...] A szelektivitás a terminológiára is jellemző. Amit másoknál agressciónak nevezünk, azt saját magunk esetében különféle okokkal leleményesen megmagyarázzuk, az említett kifejezést pedig inkább kerüljük. Amit másoknál fasizmusnak hívunk – ami implicite tartalmazza az azt kísérő minden szörnyűséget is –, azt saját magunknál eufemisztikusan korlátozott demokráciának (diktatúrának) stb. nevezzük, mivel a fasizmusnál minden más jobban hangzik. Ha egy lehetséges összehasonlításból rosszabbul jönnénk ki, akkor inkább nem hasonlítunk össze. Ez a kritikátlan »rajongói« hozzáállás (ami alatt az oly gyakran használt »magyar optika« vagy »magyar nézőpont« fogalmát értem) egyszerre terméketlen és torzító hatású.”²

2 Holec, R.: i. m. (* jz.) 291–292. (A tanulmányból idézett részleteket a szerző fordította magyar nyelvre.)

A szlovák történész szerint ezek a súlyos hibák egyre gyakrabban jelentkeznek a magyar történeti munkákban, főként a legszélesebb olvasóközönséget megcélzó ismeretterjesztő és népszerűsítő jellegűekben. Ugyanakkor korántsem csak dilettáns történészek munkáiról van szó – írja –, hanem a szakma nem egy elismert művelőjéről, valamint a legfiatalabb magyar történésznemzedékről.³ Kritikáját Holec számos példával támasztja alá, figyelemre méltó spektrumban pásztázva végig a mai magyar történeti irodalmat: a *Rubicon* és a *História* egyes számainak cikkeitől a *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* jó pár írásán keresztül *A legbátrabb város* című filmig. A kiválasztott alkotásokban szinte mindenhol rámutat a (magyar) nemzeti látószögre és a részrehajlásra, a két utóbbi folyóirat cikkeiben pedig „az újjáéledt irredentizmust” is felfedezni véli.⁴ A szlovák történész kitér a magyarosodás-magyarosítás kérdéseire is a nemzetiségi statisztikákkal és konkrétan Kassa lakossága nemzetiségi összetételének változásai-val összefüggésben. Végül Magyarország felbomlásának magyar értelmezését elemzi Romsics Ignác és Popély Gyula egy-egy könyve alapján.

Roman Holec megfogalmazása a „történelembe belebetegedett magyar társadalomról” nem cseng túl kellemesen, de akár találó diagnózisnak is tekinthetjük. Ha elég szigorúak vagyunk, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar közgondolkodás csakugyan „túlhistorizált”, a történelem gyakran már-már nyomasztó súllyal nehezedik a magyar társadalomra, ami hozzájárul önismereti és önértékelési zavaraihoz. Ám súlyos tévedés lenne ezt valami bizarr hungarikumnak vélni, annál is kevésbé, hogy e problémát nem is lehet önmagában, a régió többi népét is magában foglaló kontextusból kiragadva értelmezni. Hogy ne is menjünk túl messzire, elég, ha egy pillantást vetünk Szlovákiára vagy Romániára. Az utóbbi húsz évben számtalanszor megmutatkozott, hogy a szellemi és politikai elit „nemzetvédő” része (sőt nemegyszer gyakorlatilag az egész elit, fegyelmezetten összezárva) mindkét országban szintén előre kiszámíthatóan, „történelmi” reflexek alapján működik, és szinte mindenről ugyanaz (értsd: a javíthatatlan magyar nacionalizmus és irredentizmus) jut az eszébe. Ugyanígy nem idegen a szlovák vagy román politikai élettől sem az esetenként groteszk formákat öltő historizálás, amit egyébként Holec is elismer („nyelv- és hazafiassági törvény, [...] »őszlovákok«, Hlinka mint a »haza atyja«, Szvatopluk király mint a »szlovák államiság atyja«, a magyar tulajdonnevek tarthatatlan elszlovákosítása”).⁵ Ha tehát szigorúak vagyunk, ne csak a magyar társadalommal szemben legyünk azok.

De fogadjuk el, hogy a történeti tudat anomáliái a magyaroknál valóban intenzívebben és látványosabban jelentkeznek, mint máshol. Egyáltalán nem mellékes azonban, hogy ez *miért* van így. Az okokat maga Holec is pontosan érzékeli („Különösen az utolsó évszázad teszi a magyarokat a közép-európai térség legnagyobb »lúzereivé«”),⁶ amire a magyar válasz – véli – az önreflexió helyett az

3 Uo. 292.

4 Uo. 298.

5 Uo. 311–312.

6 Uo. 292.

önbecsapás és a felelősség hártása. Bár a szerző diagnózisa továbbra is stimmel, egy ponton mégis megbicsaklik, ugyanis még csak nem is mérlegeli, hogy e komplex folyamatban esetleg nemcsak *vélt*, hanem *valós* sérelmek is szerepet játszhatnak. Bár a szlovák történész ezt így nem fogalmazza meg, de – sarkítva és leegyszerűsítve – cikkéből úgy tűnik, hogy Trianon, amelyet nyugodtan tekinthetünk a 20. századi magyar traumák egyik legsúlyosabbikának, szerinte tulajdonképpen „az igazság pillanata” volt, és tulajdonképpen a „helyére tette” a magyarokat. Arra az őket valóban megillető helyre (azaz a trianoni magyar nemzetállam keretei közé), amellyel az előző időszakban nem voltak tisztában, és ezért tovább nyújtózkodtak, mint ameddig a takarójuk ért (azaz a történelmi Magyarország határaiig, sőt azokon is túl). Holecben azonban már fel sem merül, hogy az első világháború utáni „történelmi igazságszolgáltatás” talán túlságosan is szigorú lett, a „büntetés” mértéke és belső ellentmondásai így napjainkban is sikeresen mérgezhetik a korábban sem éppen kiegyensúlyozott magyar nemzettudatot. Pedig ha Holec ezt számításba venné, közelebb kerülhetne annak megértéséhez, hogy miért ilyen szívós és virulens a historizálás „magyar betegsége”.

Visszakanyarodva a bírálat tárgyához – a magyar történelmi tudat állapotához –, véleményem szerint Roman Holec néhány sommás megállapításával az a legfőbb baj, hogy meglehetősen egynemű képet vázol a magyar történelmi tudatról és az azt alakító (vagy azt alakítani igyekvő) magyar történettudományról. Ám mind a történelmi tudat, mind a történetírás esetében a helyzet kissé bonyolultabb, mint ahogy a cikk alapján tűnhet.⁷ A szerző mentségére legyen mondván, hogy az általa elemzett alkotások valóban nem könnyítik meg a szemlélő dolgát, hiszen egyazon lapban vagy filmben nemcsak a *szakmai színvonal* változik, hanem még a *szemlélet* vonatkozásában is rendkívül sokszínű a kép.

Ami az előbbit illeti: nem szerencsés összekeverni a professzionális történészek munkáit megjelentető (és elsősorban a szűkebb, szakmai nyilvánosságnak szánt) kiadványokat és a „public history”-t, azaz a szélesebb olvasóközönséget megszólító munkákat. Még akkor sem, ha az utóbbinak egyre nagyobb a szerepe a történelmi tudat formálásában.⁸ Hiszen mások az elvárások egy, a *Rubiconban* vagy a *Múlt-korban* (vagy akár a *Nagy Magyarországbán*) megjelenő cikkel, mint a *Századokban* közölt írással szemben (és ez Szlovákiában sincs másképp, mint Magyarországon). Természetesen a szakma alapvető szabályai erre a műfajra is érvényesek, és itt is ugyanúgy tiszteletben kell(ene) azokat tartani, kiváltképp, ha ellentmondásos témákról esik szó. Viszont a *Nagy Magyarország* egyes cikkeiben erről mintha csakugyan megfeledkeznének. Ebből a szempontból a *Trianoni Szemle* helyzete sajátos, mivel tartalma annyira szerteágazó (a történelem mel-

7 Jelen írásban azonban csak a trianoni kérdéskörhöz kötődő megközelítésekkel foglalkozom. A többivel kapcsolatban jó összefoglalást nyújt pl.: Péter Apor–Balázs Trencsényi: Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Ed. Sorin Antohi–Balázs Trencsényi–Péter Apor. CEU Press, Bp., 2007. (Pasts incorporated 5.) 1–100.

8 Ezzel kapcsolatban ld. Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. *Híd* (2006) 9. sz. 3–14. <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00029/pdf/003.pdf> (Utolsó letöltés: 2011. okt. 13.)

lett kisebbségtörténettel, nemzetközi joggal, földrajzzal stb. foglalkozik, de különféle elmélkedéseket, visszaemlékezéseket, forrásokat és verseket is közöl), szerzői között pedig olyan sok a nem történész, hogy nem is tekinthető „hagyományos” történeti folyóiratnak, hanem inkább egyfajta emlékeztetőtörténeti (vagy emlékeztetőpolitikai) lapnak. Így értékelése során ezt is figyelembe kell venni.

A történész egyik feladata éppen az, hogy ezeket a különbségeket észrevegye, osztályozza, és az összefüggések ismeretében megfelelő módon kezelje. Bár Holec árnyalja a meglátásait, és ez a cikk szerkezetében is tetten érhető, a bevezető részben⁹ mégsem differenciál, ami azt a benyomást kelti, hogy számára a felsorolt példák egyazon történelemszemlélet különböző megnyilvánulásait alkotják. Legalább olyan tévedés ez, mintha a szlovák történettudományt és közgondolkodást is egységes egészként kezelnék, és például egymás mellett említenénk mondjuk *A mi szlovák mítoszaink* című könyvet Marián Tkáč *Az igaz szlovák történet* című munkájával.¹⁰ Pedig a magyar történettudomány és történeti tudat – nemcsak Trianonnal kapcsolatos – törésvonalai az átfedések ellenére is viszonylag jól azonosíthatóak. Trianonra ez különösen is érvényes, mivel ez a kérdéskör az egyik legfontosabb viszonyítási pont az utóbbi húsz-egynéhány év magyar közbeszédében, tehát jócskán volt idő az egyes szemléletek kikristályosodására. Nagyon leegyszerűsítve: Trianon vonatkozásában a mai magyar történettudományon belül meg lehet különböztetni egy „kritikai” iskolát és egy „sérelmi” irányzatot. Bár ezek az elnevezések önkényesek, és inkább a két irányzat egymástól való megkülönböztetésére szolgálnak, mégis tükrözik a két csoport legfőbb jellemzőit: a kritikai szemléletet osztó történészek számára nem okoz problémát az önkritikus hozzáállás és az önreflexió, míg a másik vonulat esetében meghatározó a sérelmi diskurzus. A két nagy, belülről is tagolt irányzat ugyanakkor két különböző súlycsoportot is takar. Míg a kritikai szemlélet képviselői – külföldön is elismert szaktekintélyek és tanítványaik (általános és magyar–szlovák viszonylatban többek közt Ormos Mária, Ádám Magda, Romsics Ignác, Szarka László, Salamon Konrád, Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs) – alkotják jelenleg a „fősodrot”, és komoly pozíciókkal rendelkeznek a hagyományosnak számító intézményrendszerben (a főbb egyetemeken, intézetekben és folyóiratok szerkesztőségében), addig a sérelmi megközelítést alkalmazók (közülük elsősorban Raffay Ernőt, Szidiropulosz Archimédeszt és Popély Gyulát érdemes megemlíteni) helyzete e struktúrákban gyengébb, vagy egyenesen azokon kívül található¹¹. Ez utóbbi csoportot gyarapítják még azok az elhivatott műkedvelők, akik bár nem felelnek meg a szakmaiság követelményeinek, mégis lelkesen és fáradhatatlanul foglalkoznak a témával. A sérelmi irányzat az ő személyükben érintkezik a sajátos „Trianon-folklórral” és „nemzeti szubkultúrával” (megnyilvánulási formái közé tartoznak az irredenta szimbólumok és a „nemzeti

9 Holec, R.: i. m. (* jz.) 291–292.

10 *Mýty naše slovenské*. Ed. Eduard Krekovič–Elena Mannová–Eva Krekovičová. Academic Electronic Press, Bratislava, 2005.; *Marián Tkáč: Pravdivý slovenský príbeh*. Post Scriptum, Bratislava, 2010.

11 Raffay Ernő egyetemi docens és Popély Gyula egyetemi tanár a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem oktatói.

rock”), amelyekkel azonban itt most nem kívánok foglalkozni, mivel kívül esnek a történettudomány határain.

Bár a sérelmi iskola hevesebb vérmérsékletű képviselői (főképp az internetes fórumokon) gyakran folyamodnak különféle ideológiai címkézésekhez, és marxistának vagy liberálisnak bélyegzik a másik szemlélet képviselőit, a két irányzat közötti különbségek inkább *szemléletbeli* és *szakmai*, mintsem *ideológiai* gyökerűek.¹² Tulajdonképpen mindkét vonulat egy olyan összetett jelenségnek tekinti Trianont, amelyben egyaránt szerepet játszottak a belső tényezők (a nemzetiségi és más társadalmi kérdések megoldatlansága a dualista Magyarországon, az 1918–1920 közötti kormányzatok ténykedése és a belpolitikai zűrzavar), valamint a külsők (a szomszédos nemzetek irredentizmusa, a világháborús vereség és a nagyhatalmi érdekek), és ezek együttes hatása eredményezte a békeszerződés végül megvalósult formáját. A két irányzat közötti lényeges eltérés az egyes tényezők értelmezésében, fontosságuk megítélésében, a hangsúlyokban nyilvánul meg, de a nézetkülönbség gyakran érhető tetten a *felelősség* kérdésében is.

A kritikai megközelítés számára a kutatás során elengedhetetlen kritérium az etnocentrikus látásmód minél hatékonyabb kiküszöbölése, a megfelelő forráskritika, a szélesebb kontextus figyelembevétele, a nemzetközi szakirodalom használata és az összehasonlító perspektíva. Fontos továbbá az érzelmek mellőzése és annak az elismerése, hogy esetleg a „másiknak” is igaza lehet. Ez természetesen minden esetben más és más mértékben érvényesül – itt is előfordul a nemzeti szempont hangsúlyosabb megjelenítése vagy az indulatos önostorozás –, de az említett követelményeket talán tekinthetjük egyfajta közös nevezőnek.

Ezzel szemben a sérelmi irányzatban jóval erőteljesebben jelenik meg a Holec által is emlegetett nemzeti (magyar) látószög, sőt az idetartozó történészek többnyire nyíltan és vállaltan „magyar szempontból” értelmeznek (és gyakran értékelnek), aminek viszont nemritkán alárendelődnek a fentebb felsorolt szakmai szempontok is. A „másik” nézőpontja másodlagos vagy teljesen hiányzik, azaz a szerzők elsősorban a „magyar igazság” bemutatására törekednek, mellőzve a szlovák, román stb. igazságokat. Sokszor érzelmileg is megtámogatott mondandójukat általában a magyar érdekek köré csoportosítják, és rendszerint a vélt és/vagy valós magyar sérelmekre építik fel érvrendszerüket. Alapvető ismérve ennek a vonulatnak, hogy Magyarországot és a magyar nemzetet a külső és belső magyarellenés erők és folyamatok áldozatának tekinti. Megfigyelhető az is, hogy a szakmai kritériumok érvényesülésének csökkenésével párhuzamosan növekszik a szubjektivitás aránya, a stílus szenvedélyessége és az önsajnálát

12 Összefüggések természetesen itt is vannak, és az ideológia nemritkán meghatározza a szemléletet is, de a sérelmi megközelítés szinte kizárólag a politikai jobboldalhoz kötődőkre jellemző, míg a kritikai iskolában egyaránt megtalálhatók baloldali és konzervatív világnézetű történészek is. Ugyanakkor mások – tőlem eltérően – úgy vélik, hogy „alapvetően világnézeti szempontok határozzák meg a mai napig a Trianonhoz való viszonyt”. Ld. <http://tortenelemportal.hu/2010/06/trianon-es-a-magyar-tudomany-ujragondolo-konferencia-szegeden/> (Utolsó letöltés: 2011. okt. 13.)

mértéke is. A professzionális kereteken kívüli szerzőkre pedig az is jellemző, hogy folyamatosan „harcban állnak” a „hivatalos” és „nemzetidegen” értelmezésekkel, feltárva a magyaroknak (és a világnak) az „elhallgatott igazságokat”. A sérelmi irányzat számos tekintetben a két világháború közötti Trianon-diskurzusból táplálkozik, és azt eleveníti fel. Nem egy művelőjére valóban jól illik Holec megállapítása, miszerint a fő szempont itt a „Trianonhoz való egyértelmű, természetesen negatív viszonyulás”.¹³

A sérelmi megközelítés Trianon-képének kulcsfontosságú szerep jut abban a sajátos közösségépítésben, amely mintegy az első világháború után megszakadt magyar nemzetépítést próbálja meg pótolni. A békeszerződés traumaként való közös, szinte ritualizált megélése és a két elvesztett világháború utáni realitások dacos elutasítása ugyanis a továbbra is minden tekintetben egységesnek tekintett magyar nemzet vízióját hivatott életben tartani, illetve újrateremteni.¹⁴ Nem véve tudomást sem arról, hogy ez a vízió nemcsak a hasonló szomszédos víziókkal ütközik, hanem gyakran a valós helyzettel is. De a nemzeti érzésüket az említett Trianon-folklór segítségével kifejezők mellett¹⁵ vélhetően olyanok is osztják ezt a Trianon-képet, akik számára mindez nem több a lázadás egy formájánál, „jó balhénál”.

A „nemzeti kérdés” – benne Trianon – az államszocializmus évtizedei alatt eleinte tabunak, később hanyagolt témának számított a magyar történetírásban.¹⁶ Csak a korszak második felében indult meg óvatos, kritikai feldolgozása, ami a rendszerváltás után is folytatódott, és tart mind a mai napig.¹⁷ A sajtó- és véleményszabadság kibontakozásával ugyanakkor az „akadémiai falakon kívül” is megélenkült a kérdés iránti érdeklődés. A gombamód szaporodó kiadványok a korábban mellőzött résztémák feltárása mellett a pártállam idején meggyengült nemzettudat „helyreállítását” is megcélozták. Noha a pillanat alkalmas lett volna a kérdéskör megvitatására és szabad kibeszélésére, ez mégsem következett be.¹⁸ Ezt nagymértékben akadályozta a nemzeti kérdés politikai üggyé válása,

13 Holec, R.: i. m. (* jz.) 296.

14 Vö.: Egry Gábor: Otthonosság és idegenség. Identitáspolitikai és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 80–81.

15 Uo. 58.

16 Az egypártrendszerben Trianon kérdését politikai és ideológiai okokból egyaránt kerülték, és csak fokozatosan kezdtek el vele ismét foglalkozni. Ennek azonban pozitív következménye is volt – egyrészt kiemelte a témát a korábban domináns nacionalista és érzelmi hozzáállás csapdájából, másrészt új megközelítéseket is felvillantott. Erről ld. *Somlai Katalin*: Trianon a marxista történetírásban. *Limes* 15. (2002) 2. sz. 51–61.

17 E tekintetben úttörő jelentőségűek Ormos Mária munkái, aki a külföldi levéltári anyagok alapján vizsgálta meg a békeszerződés összefüggésrendszerét, valamint azok a jelenleg is zajló kutatások, amelyek a nacionalizmusok kontextusába helyezik Trianon kérdését. Ld. *Zeidler Miklós*: Trianon válogatott történeti bibliográfiája. In: Trianon. Szerk. Zeidler Miklós. Osiris, Bp., 2003. (Nemzet és emlékezet) 905–927. A vaskos kötet kitűnő válogatást ad a Trianonnal kapcsolatos forrásokból, közbeszédből és szakirodalomból egészen a 2000-es évekig.

18 Ezzel kapcsolatban lásd *Pók Attila*: Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon? In: *Uő*: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Akadémiai, Bp., 2010. 307–308.

Trianon instrumentalizálódása is, de a történészszakma sem volt kimondottan nyitott a gyakran tudománytalan vagy egyenesen szélsőséges nézeteket hangoztatókkal való eszmecserekre. A maga szubkultúrájában erjedő sérelmi irányzat sokáig nem tudta megingatni a „hivatalos” szemléletet képviselő kritikai iskola helyzetét. Ráadásul a jobboldali média fokozatos megerősödése is inkább egyfajta párhuzamos, jobboldali („nemzeti”) nyilvánosság kialakulásával járt, ami továbbra is a saját világokba való bezárkózásnak kedvezett a vita helyett. Mindez az utóbbi néhány évben változott meg – vélhetően Roman Holec is erre figyelt fel –, miután a sérelmi vonulat kinőtte a szubkultúrát: kiépítette saját intézményrendszerét (például a várpalotai Trianon Múzeumot és a Trianon Kutatóintézetet, valamint a *Trianoni Szemle*, illetve a *Nagy Magyarország* című folyóiratokat), és új kihívókat, fiatal történészeket is felsorakoztatott a kritikai iskola ellenében. Az új szereplők és kiadványaik a Trianon-szubkultúrában megszokotthoz képest látványosan jobb minőségben és felkészültebben, de főképp nagy magabiztossággal és lendülettel szálltak versenybe az érdeklődők figyelméért.¹⁹ A *Nagy Magyarország* – feltehetően a magyarországi közhangulat változásától nem függetlenül – szemlátomást már névválasztásával, de témáival és stílusával is szándékosan „provokál”, mégpedig elsősorban nem is a szomszédos országok történezeit, hanem a magyar fősodorhoz tartozó szakembereket.²⁰ Ez kihívást jelent a magyar történetírás számára, amelyre azonban egyelőre még nem érkeztek adekvát válaszok. Holec írásában és írásával tulajdonképpen ezeket a válaszokat hiányolja. Némi joggal, tehetjük hozzá. Ugyanis abban tagadhatatlanul igaza van, hogy a sérelmi szemlélet térnyerése – a tágabb értelemben vett közbeszédben – nem következhetett volna be a fősodor hallgatása vagy legfeljebb csak szórványos és erőtlen védekezése nélkül.²¹ A válaszok elmaradásával pedig csak tovább fog mélyülni a szakmai és a kevésbé (vagy egyáltalán nem) szakmai diskurzus közötti szakadék, mi több, idővel e kettő akár teljesen el is szakadhat egymástól. És mivel az egyszerűbb és tetszetősebb történelemmagyarázatok egyúttal népszerűbbek is, a közbeszédben hovatovább a sérelmi irányzat válhat a meghatározóvá, visszaszorítva a kritikai megközelítést a szakmai műhelyekbe.

Ugyanakkor véleményem szerint Holec kritikája helyenként egyoldalú, ezért is volt szükség a magyarországi Trianon-diskurzus alakulását érzékeltetni kívánó kitérőre. Egyrészt a szlovák történész nem különbözteti meg kellőképpen egymástól a fentebb vázolt szemléleteket, másrészt elemzése azt a hamis látsza-

19 Ugyanakkor megjegyzendő, hogy bár a két említett lap programszerűen felvállalja a „nemzeti” szemléletet, ez nem jelenti azt, hogy mindegyik szerzőjük besorolható ebbe az irányzatba.

20 Ld. főképp a lap az 1918–1919-es eseményeknek szentelt 2010. júniusi (3.) számát.

21 Holec pozitív kivételként említi Ablonczy Balázs vitáját (ld. a 12. jz.-et), amelyhez valóban csak kevés további példát lehetne hozzátenni. Ld. a *Rubicon* 2010/2. számát, különösen Szarka László: A kiátkozott Károlyi – Olvasatok, álomfejtések és vádak című írását (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_kiatkozott_karolyi_olvasatok_alomfejtések_es_vadak/), továbbá Czene Gábor interjút Karsai Lászlóval: Ül le, fiam, egyes! Népszabadság 2011. február 19. Hétvége 12. http://www.nol.hu/belfold/20110219-ulj_le_fiam_egyes (Utolsó letöltés: 2011. okt. 13.)

tot kelti, mintha a trianoni témával – Romsics Ignácot, Ablonczy Balázst és Zeidler Miklóst leszámítva – jóformán csak a sérelmi irányzathoz tartozók foglalkoznának. Pedig a Holec által is említettek munkái mellett a *História* és a *Rubicon* is nem egy összeállítást vagy egész tematikus számokat szentelt a kérdéskörnek. Például a 2008/6–7-es *História* a magyar kisebbségek létrejöttét tekintette át a környező országokban, a 2008/9-es számban az őszirózsás forradalomról, míg a 2009/5–6-os számban az 1918-as eseményekről jelentek meg cikkek, továbbá a *Rubicon* 2001/8–9-es száma a „Trianon – nemzet, nemzetiség, állam” témát járta körül, de Trianonról szólt a folyóirat 2005/6-os száma is, amely 2010-ben újra megjelent (2010/1. különszámként). Szintén 2010-ben, azaz valószínűleg már Holec cikkének megírása után jelent meg a Trianonnak és az 1920-as évek Magyarországnak szentelt *Rubicon* 2010/4–5., de érdekes megközelítésekkel lehet találkozni a *Mozgó Világ* 2010/7-es számában is. Ezenfelül a *História* rendszeresen közöl cikkeket „közös dolgainkról” szlovák, román, osztrák történészekről is, például a már említett lapszám (2009/5–6.) mellett a 2008/4–5-ös számban. A párbeszéd intenzitását természetesen tovább is lehet fokozni, ebbe az irányba mutat a második világháborús atrocitások kutatását célul kitűző magyar–szerb vegyes bizottság megalakítása is 2010 őszén.²² Említhetnénk még a nem annyira közismert, ám ettől nem kevésbé fontos *Egyezzzünk ki a múlttal* című kiadványt is, az ugyanis kifejezetten a vitatott kérdések iskolai tanításával foglalkozik.²³ De ha már a szerző felhozta *A legbátrabb város* című filmet, érdemes lett volna megemlékezni a Szakály István által szerkesztett, számos külföldi történészt is megszólaltató *A Trianon-szindrómáról* is.²⁴

Roman Holec másik bírálata szerint „az egyes traumatizáló események magyar értelmezéseinek legnagyobb problémája éppen a meghatározó történelmietlen, »pontszerű« megközelítés. Itt a történelem vagy Trianonnal, vagy a Beneš-dekrétumokkal, illetőleg más, konkrét dátumhoz köthető eseménnyel kezdődik, és egyáltalán nem érdekel senkit – vagy csak nagyon kevésbé –, hogy mi volt azelőtt. Mintha a történelem nem az egyes okok és okozatok folyamata volna, mintha a történelem nélkülözné az állandó alakulás és mozgás jellegét, mintha a történelem csak a levegőben »lógna«. A kontextusából így kiragadott

22 Halász Gyula: A megbékélés labirintusa. <http://mta.hu/sajtoszemle/a-megbekeles-labirintusa-126055/> (Utolsó letöltés: 2011. okt. 13.)

23 Lőrinc László: Egyezzzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszokról, tévhitekről. Történelemtanítók Egylete, Bp., 2010. Különösen: 7–51.; 181–189.; 202–207. <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/egyezzuenk-ki-a-multtal/6972-egyezzuenk-ki-a-multtal-a-koenyy-tartalomjegyezeke> (Utolsó letöltés: 2011. okt. 13.)

24 A Trianon-szindróma. Dokumentumfilm. Írta és rendezte: Szakály István. MTV Zrt.–Titánia-Master Pro Kft., 2008. Igaz, a „csehszlovák” szempontot itt csak Eva Irmanová cseh történésznő képviseli. Más lapra tartozik, hogy *A Trianon-szindróma* összehasonlíthatatlanul kisebb visszhangot váltott ki Koltay Gábor 2004-es Trianon-sorozatához és filmjéhez képest (Trianon és Velünk élő Trianon. Dokumentumfilm. Rendezte: Koltay Gábor. Korona Film, 2004.). Koltay filmjének – egyébként a sérelmi irányzat tipikus termékének – egyszerűen sokkal jobb volt a „marketingje”, alkotói pedig ügyesen használták ki a film magyarországi és romániai bemutatását övező botrányokat.

esemény azután törvényszerűen igazságtalanságnak, precedens nélküli anomáliának vagy logikusan megmagyarázhatatlan ténynek tűnik, amely esetében világos, ki az elkövető (mindig valaki más) és ki az áldozat (mindig a magyarok).”²⁵ Ha csak Trianon vonatkozásában vizsgáljuk meg ezt a megállapítást, akkor is azt kell látnunk, hogy a szerző nemcsak túlságosan általánosít, hanem téved is. Ugyanis mind a kritikai, mind a sérelmi irányzat elhelyezi a „nemzeti traumákat” egy adott, idő- és térbeli összefüggésrendszerben. Igaz, mindkettő más és más narratívával. A kritikai iskola történészei a történelmi Magyarország felbomlása kapcsán rendre bemutatják a közép- és kelet-európai nemzet- és államépítés folyamatait és szereplőit (beleértve a szlovák, román stb. résztvevőket is), annak egyik állomásaként tekintve Trianonra (lásd például az említett *História*- és *Rubicon*-számokat, valamint az említett szerzők munkáit és egyetemi kurzusait), de a „sérelmiek” sem feledkeznek meg a kontextusról, igaz, azt hangsúlyozottan „magyar” szempontból konstruálják meg. A dualista nemzetiségi politikát itt túlzottan liberálisként értékelik, de a sérelmi látásmód könnyen átcúsúzhat akár egészen obskúrus összeesküvés-elméletekbe is, amelyek szabadkőműves, zsidó, nemzetidegen, magyarellenes és egyéb körök és személyek mesterkedéseivel magyarázzák a történelmi Magyarország csődjét.

Holec azonban nemcsak Trianon kapcsán rója fel a magyar történetírásnak a szelektivitást és az önreflexió hiányát, hanem megemlíti a holokausztot, a Trianon utáni magyar nemzetiségi politikát vagy a II. világháborút követő kitelepítéseket is.²⁶ Ám azt, hogy a magyar történetírás *egészére* vonatkozó bírálata túl sommásra, megalapozatlanra sikeredett – a gazdag, terjedelmi okokból itt most nem ismertett szakirodalom mellett –, számos kiváló (és helyhiány miatt csak jelzésszerűen említhető) cikk is bizonyítja: az 1918–1920 utáni magyar nemzetiségi politikával kapcsolatban például a *Limes* 2006/2. és 2010/2. számának írásai, a holokauszttal kapcsolatban a *História* 2004/2–3. száma, a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli ténykedéséről Ungváry Krisztián cikke a *Rubicon* 2005/1. számában, a németek II. világháború utáni kitelepítéséről pedig a *Rubicon* 2007/1–2. számában olvashatunk több írást is. De a délvidéki vérengzések sem számítanak tabunak. Cseres Tibor regényének, a Holec által is említett *Hideg napoknak* (és különösen a könyv alapján készült filmnek) köszönhetően a téma már az 1960-as évek óta benne van a magyar köztudatban, de egyaránt említés esik róla egyetemi és középiskolai tankönyvben vagy például a szélesebb olvasóközönségnek szánt *A magyarok krónikájában*, illetve – tágabb kontextusban – A. Sajti Enikő *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947* című könyvében.²⁷

25 Holec, R.: i. m. (* jz.) 296.

26 Uo. 292.

27 A magyarok krónikája. Összeáll., szerk. és az összekötő tanulmányokat írta Glatz Ferenc. Bp., Officina Nova, 1995.; A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág, Bp., 2004. Ld. még a professzorasszony előadását a Mindentudás Egyetemén: Délvidék: szerbek és magyarok a XX. században. Szeged, 2007. márc. 7. <http://www3.u-szeged.hu/object.e769c56-2545-44d5-9226-79883d0a1981.ivy>. (Utolsó letöltés: 2011. okt. 13.)

Roman Holec ezen bírálata tehát csak egyes esetekben állja meg a helyét. Például akkor, ha a Magyarországgal szomszédos államok 1920 utáni kisebbség-politikájának bemutatásánál az adott szerző nem mutat rá, hogy az impérium-váltások után Csehszlovákiában, Nagy-Romániában és a délszláv államban, de még Magyarországon is alapjában véve ugyanaz zajlott, mint a dualista Magyarországon, természetesen kisebb-nagyobb eltérésekkel (amelyek főképp az eszközben és a módszerekben nyilvánultak meg és nem a nemzetállam kiépítésének céljában). Tanulságos – ám a nemzeti és sérelmi megközelítésekre jellemző –, hogy szlovák részről rendszerint Trianon *előzményeinek* szentelnek nagyobb figyelmet, míg magyar oldalról inkább a békeszerződés *következményeire* fókuszálnak, miközben az egyik elválaszthatatlan a másiktól, és épp a kérdéskör összetettsége miatt van szükség a fentebb már érintett szakmailag megalapozott, komplex és árnyalt megközelítésre. Ez a *Nagy Magyarország* vagy a *Trianoni Szemle* cikkíróinak több esetben valóban nem sikerült, amit az a körülmény sem igazolhat, hogy ugyanezt sokszor a szlovák (vagy például a román) történészeknek is fel lehet róni.

Ám a *Nagy Magyarország* folyóirat kapcsán Roman Holec még erősebben fogalmaz, amikor egyenesen a dualista idők nacionalizmusának és a két világháború közötti irredentizmusnak a megelevenedéséről ír. Az kétségtelen, hogy a Holec által górcső alá vett *Nagy Magyarország*-számok színvonala meglehetősen ingadozó, a jó minőségű szövegek mellett gyengébb vagy szakmai szemmel nehezen értékelhető tanulmányok is jócskán előfordulnak bennük. Helyénvaló jó néhány kritikus megjegyzés is: érezhető a magyarközpontú hozzáállás, a bűnbak-keresés, a „másik” demonizálása, az összeesküvés-elméletek stb. Ugyanakkor az irredenta címke használata már kevésbé indokolt. Annak ellenére, hogy a *Nagy Magyarországból* (vagy a *Trianoni Szemléből*) közölt szövegek között akadnak olyanok is, amelyek csakugyan beleillenek a két világháború közötti diskurzusba, kifejezetten revizionista kiszólásokkal csupán kevés helyen – például a Raffay Ernővel készített interjúban – találkozni.²⁸ A többiben az irredentizmust talán egyfajta – a magyar nacionalizmusra való – „különleges érzékenység” látatja Holeccel. Ezzel az érzékenységgel (időnként túlérzékenységgel) egyébként szomszédainknál gyakran lehet találkozni, ami jól mutatja, hogy Trianon nemcsak a magyar, hanem a szlovák (román stb.) köztudatra is traumatizáló hatással bír. A történelmi Magyarország felbomlása óta ugyanis szomszédaink ugyanolyan hévvel viaskodnak mindenféle vélt vagy valós magyar revizionista törekvésekkel, mint a dualista magyar kormányzatok a megalapozott vagy éppen légből kapott pánszláv és dákoromán fenyegetésekkel. Ebben a paranoid szemléletben az a közös, hogy gyakran ott is irredentizmust lát, ahol csak a jogos nemzeti (vagy kisebbségi) érdekek határozottabb felvállalásáról van szó.

A történelmi Magyarország iránti nosztalgiát, a trauma és a magyarokat ért valós sérelmek vissza-visszatérő elemzését, hangoztatását lehet unni, de megütöködni rajta, kifogásolni vagy irredentizmusnak nevezni értelmetlen és nem is túl

28 Harmadik Trianon előtt... Nagy Magyarország 1. (2009) 1. sz. 52–57.

elegáns. Hiszen Trianonnak még jó néhány ma is élő, aktuális következménye van. A békeszerződés nem csupán a magyar nemzeti eszmére és az egykori magyar birodalmiság feltámasztására irányuló illúziókra(?) mért súlyos csapást,²⁹ megemészthetetlen sokkot jelentve mind az akkori politikai és kulturális elitek, mind a közvélemény számára, hanem az etnikai elv alkalmazásának szempontjából is igazságtalan és durva volt.³⁰ Az érzelmeket tovább táplálja a szomszédos államokba került magyar közösségek rapszodikusán változó helyzete (amely a teljes jogfosztottságtól a demokratikus viszonyokig terjed),³¹ és míg a magyar nemzetiségi politika következményeit az utódállamok 1920 óta – úgymond – sikeresen „orvosolták”, a határon túli magyar közösségek azóta is folyamatosan zsugorodnak, hosszabb távon pedig eltűnésük komor perspektívája rajzolódik ki előttünk.³² Akármennyire is berzenkedik tehát Roman Holec a „magyar optika” alkalmazásától, ha objektív módon akarja megítélni a kérdést, nem kerülheti el, hogy mindezt figyelembe vegye. Vagyis azt, hogy magyar szemmel is nézze Trianont, mint ahogy természetesen magyar oldalon is elengedhetetlen a „szlovák (vagy a román) optika” használata.

Noha mind a *Trianoni Szemle*, mind pedig a *Nagy Magyarország* számos olyan témát is felvet, amelyek korábban el voltak hanyagolva (idetartozik például a Székely Hadosztály kérdése), s így a két lap hiánypótló tevékenységet is végez, mindazonáltal az általuk képviselt szellemiség – az én véleményem szerint is – inkább visszalépésnek tekinthető a magyar történetírás egy korábbi stádiumába. Cikkeik egy részére jellemző a romantikus, „nemzetépítő” történetírást idéző etnocentrizmus, a tendenciózusság, amikor a szerző eleve saját prekoncepciójához keresi a megfelelő érveket és bizonyítékokat, valamint a források és a szakirodalom szakszerűtlen megválogatása és kezelése. Mindez végeredményben éppen oda vezet, amit a két folyóirat szerkesztői és egyes szerzői olyan nagy hévvel ostromoznak a szomszédos országok történeteibenél – egy behatárolt, nemzeti látószögű, mítoszokkal és féligazságokkal operáló történetíráshoz. A határozottan megfogalmazott, egyértelmű és a magyarokra nézve pozitív kicsengésű narratívák kétségkívül vonzóbbak és emészthetőbbek az olvasók számára, mint az ellentmondásokat boncolgató, önkritikus történetek, és jobban is szolgálják a

29 Ezzel kapcsolatban ld. *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő*: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Osiris, Bp., 2004. (Osiris Könyvtár. Történelem) 121–158.

30 És ez még akkor is így van, ha nem az utolsó (1910-es) magyarországi népszámlálás adataiból indulunk ki, hanem az utódállamok két világháború közötti statisztikáiból. A magyar veszteség-tudat érzékeléséhez egyúttal az összes szomszédos országhoz – azaz a Csehszlovákiához, Nagy-Romániához, a délszláv államhoz és Ausztriához – került területek nagyságát, az ott élő magyarok számát és további sorsukat is figyelembe kell venni.

31 A szomszédos államokhoz került magyar kisebbségi közösségek történetének kiváló összefoglalását ld. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008.

32 A trianoni traumával kapcsolatban röviden ld. *Kollai István*: Egy békeszerződés pszichológiája és *Uő*: A revízió revíziója. In: *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*. Szerk. Kollai István. Terra Cognita Alapítvány, Bp., 2008. 130–143. és 159–170.

közösség nemzeti alapon való építését, ám mindez a korábbi időszakok történetírására volt jellemző, szakmai szemmel pedig ma már tarthatatlan. Ami a társadalmi hatást illeti: igaz, hogy a „magyar igazság” egyoldalú hirdetése adott esetben valóban táptalaját szolgálhat a nacionalista érzelmeknek, különösen a történelemben kevésbé (vagy egyáltalán nem) járatos közönség esetében, ám ezt sem érdemes eltúlozni. Ideológiai bunkósbotok vagy ingerült reakciók helyett inkább józan érvekkel és szakmai alapon kell válaszolni, még akkor is, ha ez gyakran fárasztó és hosszadalmas.

Roman Holec a *Trianoni Szemle*, de különösen a *Nagy Magyarország* cikkeit elemezve egy másik érdekes kérdést is felvet. Demmel József írásaival kapcsolatban felrója a szerzőnek, hogy „a tehetséges, fiatal magyar történésznek és szlovakistának azonban mindenképp meg kellett volna gondolnia, hogy hova küldi be az írását. Vannak dolgok, amiket tisztességes társaságban egyszerűen nem illik tenni, a történész pedig nemcsak a szövegéért felelős, hanem azért is, hogy hol jelenteti meg és milyen fórum elé terjeszti. Sajnos Demmel József hagyta magát kihasználni (nem szeretném azt hinni, hogy szándékosan tette), legitimálva így az egész lapszám tudományosságát, és végeredményben a hitelesség látszatát kölcsönözve a tájékozatlan olvasók számára minden benne található badarságnak is.”³³ A szlovák történész e véleményét Magyarországon is sokan osztják, akik szintén úgy látják, hogy egy magára adó történésznek jobban meg kellene gondolnia, hol publikál – és hol nem. Számos esetben valóban jogos az az aggodalom, hogy ha szakmailag megfelelő írások gyenge színvonalúak mellett jelennek meg, az előbbieket akaratlanul is „legitimálják” az utóbbiakat. Erre több példát találni mind a *Nagy Magyarországnak*, mind a *Trianoni Szemlé*ben, ahol tisztességes munkák mellett zavaros eszmefuttatásokat és összeesküvés-elméleteket is találunk, ez pedig igencsak összezavarhatja az olvasót. Ugyanakkor, ha megnézzük Demmel József (vagy például Gergely Jenő és Jeszenszky Géza) egyéb munkáit, rögtön reálisan meg tudjuk ítélni az adott történész teljesítményét, a publikálás mögött pedig olyan szerzői megfontolás is húzódhat, amely szerint nem árt, ha egy téma kapcsán egy adott lap hasábjain esetleg más szemlélet is megjelenik. Ez ugyanis hozzájárulhat a szakmai vitához (a hangsúly itt a *szakmain* van), igaz, hála a nem túl fejlett magyarországi vitakultúrának, a szakmaiságot sajnos gyakran háttérbe szorítja a személyeskedés és a vitapartner ízléstelen (nemegyszer politikai) megbélyegzése, meglehetősen megnehezítve a kulturált eszmecsere kibontakozását, amire pedig olyan nagy szüksége lenne a mai magyar társadalomnak.

A történelmi Magyarország felbomlása és annak magyar értelmezése a tárgya Roman Holec írása befejező részének. Ahhoz, hogy a magyar–szlovák nézetkülönbséget e kérdésben megértsük, ismét tudatosítanunk kell, hogy „magyar szemmel” és „szlovák szemmel” nézve más és más Magyarország esett szét 1918–1919 fordulóján. Nem csupán a dualizmus értékelése különbözik magyar és szlovák nézőpontból, de még a felbomlás módja sem egyezik a két megközelí-

33 Holec, R.: i. m. (* jz.) 303.

tésben. Mindezt a statisztikai adatok is befolyásolják. A Monarchia utódállamaiban – így Csehszlovákiában is – az utolsó magyarországi népszámlálás adatait nemcsak a béketárgyalások során tekintették hamisnak, hanem ma is megkérdőjelezzük azokat, csakúgy, mint a magyarok a későbbi csehszlovák, román stb. adatokat. Ennek az oka abban rejlik, hogy mindkét fél – egy másik szlovák történész, Miroslav Michela szavait idézve – a nemzetiségi statisztikákat „a politikai legitimáció tárgyának és eszközeinek”³⁴ tartotta (és tartja mindmáig), így rájuk hivatkozva lehet többé-kevésbé igazságosnak vagy igazságtalannak tekinteni a trianoni határokat.

Roman Holec a magyar gyakorlatban – az 1910-es népszámlálás kritikátlan elfogadásában és az 1918 utáni csehszlovák adatok megkérdőjelezésében – újfent a „kettős mérce” alkalmazását látja: „A magyar történetírásban mindig szívesen, időnként szó szerint megszállottsággal határos módon hasonlítgatják össze a nemzetiségi összetételt a történelmi Magyarország utolsó (1910) és Csehszlovákia első (1919 vagy 1921) statisztikái alapján. Gyakorlatilag nincs olyan kiadvány – beleértve a legkomolyabbakat is –, amely, ha csak szóba kerül a nemzetiségi viszonyok alakulása, ne támaszkodna – egyetlen kommentár nélkül – az 1910-es statisztikára. Miközben a magyar kollégák jól ismerik az állam által követett, a nemzetiségi statisztika elé kitűzött célt, amelyhez ténylegesen nemcsak az anyanyelvre vonatkozó kérdés megváltoztatása (vagyis helyettesítése a legszívesebben használt nyelv kategóriájával) vezetett – jóval nagyobb teret engedve a szubjektivitásnak –, hanem a munkáltatók, hivatalok és az állam nyomása is. Ám amiben meg tudunk egyezni egy pohár bor mellett, az soha nem jelenik meg írásban. Ez a Janus-arc, amely mást mutat külföldön, mint odahaza, nem ritka. [...] Figyelemre méltó, hogy a magyar szövegekben farizeus módon sehol, még lábjegyzetben sem említik meg az 1910-es statisztikával szembeni logikus fenntartásokat, amiket viszont minden 1918 utáni nem magyar statisztika ellen elővesznek és lobogatnak. És megint a kettős mércénél vagyunk. A magyar történészek – folytatja Holec – a teljesen különböző számokon és a magyar népesség meredek csökkenésén szokták bemutatni az eltorzított, elfogult és ezért megbízhatatlan csehszlovákiai népszámlálást, amely állítólag különféle fenyegetésekkel szorította le a magyarok – a népesség 1910-es összeírásakor rögzített – magas arányát. A csehszlovák statisztikák ugyanakkor hűen tükrözhetik az új rendszer erőszakos magyarellenos intézkedéseit is, amelyek a magyar elem tömeges meneküléséhez vezettek, végül pedig a maradéknál saját identitásuk kényszerű megtagadásához – mindezt annak a függvényében, mit akar a szerző bizonyítani, és hogy akar-e hinni a statisztikai adatoknak vagy nem. [...] Mindkét koncepciót és megközelítést célzatosan és politikailag használják. Az efféle összehasonlítás azonban több okból sem tekinthető korrektnek. Míg az 1910-es nemzetiségi statisztikát egyáltalán nem vonják kétségbe és készpénznek veszik, az 1919-es és 1921-es népszámlálásokról azt állítják, hogy nem objektí-

34 *Miroslav Michela*: Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921. Kalligram, Bratislava, 2009. 87.

vek, adataik pedig torzok. A szlovák történetírás viszont az ilyen célzatos megközelítésektől eltérően nemcsak az állam magyarosító törekvéseit összesűrítő 1910-es statisztika megbízhatóságát kérdőjelezi meg, hanem – a lakosság nemzeti összetétele vonatkozásában – ugyanígy nem tartja teljesen objektívnek a két csehszlovák statisztikát sem, tekintettel a népszámlálás lebonyolításának idejére. Mi több, az 1919-es rendkívüli népszámlálás eredetileg a békekonferenciának volt hivatott alapadatokat biztosítani a szlovák–magyar határ kijelöléséhez. Egyrészt tehát a valóságban – figyelembe véve az akkori problémákat – a »statisztikai« magyarok közül sokan még ekkor sem merték szabadon kinyilvánítani nemzetiségüket. Az 1919-es statisztika értékei tehát csak tájékoztató jellegűek. Másrészt mindkét statisztika (az 1919-es és az 1921-es) eredményei is sokat elárulnak. Ha összehasonlítjuk őket, akkor jól láthatóvá válik az az eltolódás, amely a német és főleg a magyar nemzetiség felvállalásától a zsidó nemzetiség vállalásának irányába ment végbe. Egyébként hozzávetőlegesen mindkét felmérés eredményei később beigazolódtak. Az 1918 előtti magyarországi és a későbbi csehszlovákiai népszámlálások mechanikus összevetése során gyakran megfigyelnek arról, hogy a csehszlovák statisztikák a nemzetiségre kérdeztek rá és a nemzetiségek más skáláját különböztették meg, mint a magyarországiak. Ez újfent másmilyen megközelítés volt, tovább csökkentve ezzel az egyes mérések összehasonlíthatóságát. Valóban objektívnek tehát csak az 1930-as statisztikát lehet tekinteni, de az összehasonlítás vonatkozásában arra is ugyanúgy érvényesek a már említettek, különösen ami az eltérő módszertant és az 1910-es nemzetiségi statisztika szándékos torzításait illeti.”³⁵

Roman Holec „az 1910-es statisztika alapján hagyományosan magyar városnak tartott Kassa” példájával illusztrálja véleményét. Az 1910-es adatokat (amelyek szerint Kassa lakosainak 75,4%-át alkották magyarok és 14,8%-át szlovákok) az 1921-esekkel (amikorra a magyarok aránya 21,2%-ra csökkent, a szlovákoké pedig 59,7%-ra nőtt) összevetve kijelenti, hogy „a magyarok több mint 50%-os csökkenése – a statisztika szerint valamivel több mint egy évtized alatt, de valójában alig több mint két év alatt – nem természetes, és tetszés szerint magyarázható az 1918–1921 közötti időszak különféle karhatalmi intézkedéseivel és az 1921-es adatok torzításaival (de nem az 1910-es adatokéival!). Nézzük most meg a népesség alakulását nemcsak ebben a rövid időszakban, hanem hosszabb időbeli kontextusban.

	1850	1880	1890	1900	1910	1921
magyarok	28,5	39,8	49,9	66,3	75,4	21,2
szlovákok	46,5	40,9	33,6	22,9	14,8	59,7
németek	15,6	16,7	13,5	8,1	7,2	4,0

35 Holec, R.: i. m. (* jz.) 306–308.

Így hirtelen épp az utolsó magyarországi statisztikák tűnnek »abnormálisnak«, amelyek a magyarok számának évtizedenkénti 10-20%-os növekedéséről tanúskodnak. Ha pedig összevetjük az 1850-es kiindulási állapotot az 1921-es helyzettel, akkor azt látjuk, hogy az említett több mint 70 évre eső különbségek egyáltalán nem nagyok. Joggal kérdezhetjük, hogy az 1921-es állapot tulajdonképpen nem az eredeti etnikai identitásokhoz való visszatérést jelenti-e, miközben a fő »vesztesek« a németek lettek?»³⁶

Az 1910-es magyar adatokra vonatkozó fenntartások részben valóban jogosnak tűnnek,³⁷ ám nehéz azokat a későbbi csehszlovák statisztikákkal helyettesíteni, hiszen ezek pontossága legalább ennyire kétséges. És ez nemcsak a háborút közvetlenül követő népszámlálások adataira, hanem az 1930-as, Holec által valóban megbízhatónak tartott statisztikára is érvényes. A Csehszlovákiához került városokban élő magyarok számának nagymértékű megcsappanását ugyanis nem lehet csak a »statisztikai magyarok« visszaszlovákosodásával (vagy identitásváltással) magyarázni, megtoldva a felső-magyarországi területekről elmenekült több mint 100 000 magyarral. Mert ha igaz lenne, amit Holec a kassai lakosság nemzetiségi összetételének változásaival kapcsolatban sugall (miközben az »eredeti etnikai identitásokról« itt az 1850-es adatok tudósítanak),³⁸ vagyis hogy Kassa valójában sokkal inkább volt tekinthető (cseh)szlovák, mintsem magyar városnak, akkor mi a magyarázat azokra a választási eredményekre, amelyeket Kassán és más – papíron – meggyőző csehszlovák többséggel bíró városokban még az 1930-as években is elértek a magyar pártok? Milan Zemko szlovák történész ezzel kapcsolatban »statisztikai szlovákokról« ír, azaz többnyire elmagyarsodott szlovákokról, akik az impériumváltást követően is megtartották magyar kötődéseiket, még ha a népszámlálások szlovákként rögzítették is őket.³⁹ Noha az 1930-as népszámlálás szerint Kassán már a 20%-ot sem érte el a magyarok aránya, Zdeněk Kárník cseh történész szerint a város lakosságának »körülbelül felét magyarok vagy magyarónok«⁴⁰ alkották. Ezt bizonyította az a körülmény is, hogy a Kassa-város választókerületben még 1935-ben is a magyar vagy magyarón Országos Keresztényszocialista Párt volt messze a legerősebb politikai párt (a választók 30,36%-ával), miközben további magyar szavazatokat rejtett a máso-

36 Uo. 308–309.

37 Ezzel kapcsolatban érdekes megvizsgálni az 1910-es magyarországi népszámlálás román kritikáját is: ld. *Varga E. Árpád*: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez. In: *Uő*: Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok. Püski, Bp., 1998. 11–15.

38 Ezzel kapcsolatban ld. *Czoch Gábor*: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In: *Uő*: »A városok szíverek.« Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Kalligram, Pozsony, 2009. 149–164.

39 *Milan Zemko*: Voličstvo strán národnostných menšín a komunistickéj strany na Slovensku v parlamentných voľbách za predmníchovskej republiky. In: *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Ed. Milan Zemko–Valerián Bystrický. Veda, Bratislava, 2004. 181–182.

40 A szlovák és cseh terminológiában »magyarónoknak« nevezik a magyarsághoz való kötődésüket megtartókat. – Z. Cs.

dik legerősebb párt, Csehszlovákia Kommunista Pártja szavazatainak nagy többsége (a szavazatok összesen 18,75%-ával).⁴¹

Itt Holec egy egyelőre meglehetősen elhanyagolt, ám annál izgalmasabb témát is érint: az identitás és identitásváltás kérdését. Az 1918 végéig Felső-Magyarországon, majd Csehszlovákiában élő több százezres népesség „színeváltásai” továbbra is a két történetírás senki földjét képezik. Azokra az emberekre, akik 1918-ig a magyar állameszme hatására és/vagy nyomására magyarrá váltak (legalább „statisztikai értelemben”), majd az impériumváltást követően, az új körülményekhez alkalmazkodva identitást váltottak, továbbá a magyarsághoz való kötődésüket megtartókra mindkét nemzeteszme igényt formált és formál, ám a „nemzeti” történetírások mégsem tudnak velük nagyon mit kezdeni. E szürke zóna alapos – és nem lehet eléggé hangsúlyozni: *elfogulatlan* – vizsgálata sok kérdésre választ adhatna, nemcsak a 19–20. századi nemzet- és államépítés gyakorlatával, hanem a nemzeti identitás ki- és átalakulásaival kapcsolatban is.⁴² A kutatásnak elsősorban helyi szintre kellene irányulnia, figyelembe véve az egyes közösségek identitásának létrejöttét, változásait (a felekezeti kötődések helyét és szerepét, a nemzeti identitás fejlődését, a hungarus-tudat meglétét, majd felváltását modern magyar vagy szlovák nemzeti identitással stb.), és természetesen elkerülve a mai, modern nemzeti identitás visszavetítésének csapdáját is.

A vitatott jellegű ország sorsának 1918–1919-es alakulása is különböző módon jelenik meg a két történetírásban. Roman Holec cikkéből – csakúgy, mint abból a recenziójából, amelyet korábban Romsics Ignác *A trianoni békeszerződés* című könyvének szlovák kiadásáról írt⁴³ – jól kivehető a szlovák álláspont a történelmi Magyarország felbomlásáról, amelyet most szembehelyez a magyar véleményekkel. Írása végén Holec már jobban differenciál, mint az elején, hiszen élesen megkülönbözteti egymástól a magyar történetíráson belüli különféle szemléleteket megjelenítő kiadványokat – jelen esetben Ablonczy Balázs, Zeidler Miklós, Romsics Ignác, illetve Popély Gyula munkáit.⁴⁴ Míg a két előbbire csak egy rövid elismerő megjegyzés erejéig tér ki, Romsics és Popély könyveivel részletesebben foglalkozik. „Jóllehet mindkettőn érződik a már említett magyar optika, ám annak hangsúlyosságában, illetve a tudományosság és a forrás-

41 Zdeněk Kárník: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. I–III. Libri, Praha, 2000–2003. III. 136.

42 Ezzel kapcsolatban ld. *Roman Holec: A Trianon-diskurzus a szlovák szépirodalomban*. Limes 23. (2010) 4. sz. 35–36., valamint Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2004.

43 *Roman Holec: Romsics, Ignác: Trianonská mierová zmluva*. Historický časopis 55. (2007) 367–370. (könyvismertetés).

44 *Ablonczy Balázs: Trianon-problémák. Kommentár 2*. (2007) 4. sz. 57–67.; *Uő: Trianon-legendák*. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2005. (Osiris Könyvtár. Történelem) 132–161.; *Zeidler Miklós: A revíziós gondolat*. Kalligram, Pozsony, 2009.; *Romsics Ignác: Trianonská mierová zmluva*. Kalligram, Bratislava, 2006. (OS); *Popély Gyula: Felvidék 1914–1920*. Magyar Napló, Bp., 2010.

szintű alap kutatások mértékében különbségek vannak a két könyv között” – írja Holec.⁴⁵ „Romsics szövegének margóján elmondható, hogy bár ezt-azt még kifogásolni lehet nála, munkájáról már lehet szakmai szinten vitát folytatni.⁴⁶ Sőt éppen az ő példáján lehet bemutatni, hogy [...] a szlovák történészek bizonyos témák esetében mentálisan és megfogalmazásaikban is szabadabbak. Akaratlanul is merítenek ugyanis abból a gyakran kritizált körülményből, hogy Szlovákiában a nemzeti múlthoz való viszonyulás több mint langyos, és nem fenyeget sem a történelem ígézetében, sem pedig a történelem mocsarában való elmerülés, miközben a történészekre nehezedő társadalmi nyomás is összehasonlíthatatlanul kisebb, mint Magyarországon. Romsics munkájából ugyanis – összhangban a magyar történetírásban uralkodó trendekkel – az tűnik ki, hogy Trianonra és következményeire sokkal inkább a háború és a nagyhatalmak diktátuma következtében került sor, mintsem a saját mulasztások miatt, és mert nem sikerült kezelni a nemzetiségi kérdést a soknemzetiségű történelmi Magyarországon. [...] Az az egy lépés tehát, amelyet Romsicsnak még meg kellene tennie, a hasonló kritikus önreflexió. Mégpedig lényegesen nagyobb mértékű, mint ahogy a könyvében előfordul. Ugyanis ha az összes nemzet (pontosabban azok politikai elitjei) valódi hazájának tartotta volna a történelmi Magyarországot, és állampolgári identitásuk (nem csak az erőltetett lojalitás síkján) ugyanolyan erős lett volna, mint a nemzeti identitásuk, semmilyen nagyhatalmi nyomás sem tudta volna őket rávenni saját államok létrehozására. Annak a körülménynek ugyanis, hogy az egyes nem magyar nemzetek politikai elitjei ritka összhangban elidegenedtek a magyar államtól, és eltökélten a leendő utódállamok bizonytalan útjára léptek, el kellene gondolkodtatnia minden történészt arról, hogy a magyarországi társadalomban nem lehetett minden rendben.”⁴⁷ Majd így folytatja: „Jogos és indokolt az újonnan megalakult Csehszlovákiára és annak soknemzetiségű jellegére való hivatkozás – bár születési bizonyítványa teljesen másképp festett. Ám Romsics semmit sem mond arról, hogy mivel volt jobb a történelmi Magyarország, és miért épp annak kellett volna túlélnie – amikor ugyanolyan jelleggel bírt, mint a későbbi Csehszlovákia, egyúttal pedig programszerű asszimilációs politikát folytatott. A csehszlovákiai kisebbségi politika magasabb színvonala és a demokratikus légkör akár a Monarchia tapasztalatainak levonása is lehetett. Nem véletlenül lett a Csehszlovák Köztársaság a magyar értelmiségi emigráció menedéke. Ugyanakkor a Trianon utáni magyar állam jellege és kisebbségpolitikája azt bizonyítja, hogy a tanulság levonására és a saját mulasztások önreflexiójára nem maradt hely. Vagy csak valahol a periférián, illetve a határokon túl. Ez pedig kevésnek bizonyult.”⁴⁸

Ezt követően rátér Popély Gyula könyvére: „Noha a Romsics könyvéhez való hozzáállásom több mint kritikusnak tűnhet, a mű értékei is kitűnnek, ha

45 Holec, R.: Trianonské rituály i. m. (* jz.) 309.

46 Uő: Romsics i. m. (43. jz.) 367–370. [Roman Holec jegyzete. – A szerk.]

47 Uő: Trianonské rituály i. m. (* jz.) 310.

48 Uo.

összevetjük egy, az adott témában született másik munkával. Popély Gyula új könyvének tartalma olyan, mintha szerzője a két világháború közötti Magyarországon írta volna meg. Nincs mögötte semmilyen alapkutatás, és már kezdettől fogva nyilvánvalóan tendenciózus szándékok vezetik. Ez diktálja a munka tartalmát és koncepcióját is, egy másik, buzgón és pozitív előjellel hivatkozott rokonjellegű kiadványhoz hasonlóan.⁴⁹ Popély egyáltalán nem törődik a háború előtti Magyarország viszonyaival, sőt többet foglalkozik a cseh hatalmi aspirációkkal, mint a »Felvidékkel«. Már a 20. század kezdetétől jegyzi azokat, értelmezésében pedig minden – Trianont is beleértve – a cseh imperializmus, a cseh törekvések és a cseh emigráció aknamunkájának eredményeként jelenik meg. Kitér az »agresszív« cseh tervekre és a további területszerzési kísérletekre is Magyarország rovására. Interpretációjában a szlovákok csupán élettelen bábok és szomszédaik küzdelmének tárgyai. Szerinte fegyveres önvédelemmel a magyaroknak sikerült volna kiharcolniuk legalább a népszavazást, és egyáltalán nem veszi számításba a helyzet reménytelenségét és az antant nyomását. Befejezésképp Trianonról mint a közép-európai térséget tartósan destabilizáló tényezőről ír, ami már a *Nagy Magyarország* és a revizionista csontvázak feltámasztásának szintje. Ezt a szellemet tükrözik a szöveg zárómondatai is az összes magyar kormány reményeiről és várakozásairól, valamint a határ mindkét oldalán – azaz az »elszakított« területeken is – élő magyar társadalom abbéli hitéről, hogy »lesz még magyar feltámadás«.⁵⁰ A tudományos képet vágó magyar nacionalizmus zárt körére jellemző az a rendkívül pozitív recenzió, amelyet Popély munkájáról kollégája, Raffay Ernő írt a *Trianoni Szemle* immár 5. számába (2010. január–március). Ki kell várni, vajon nem lepnek-e meg bennünket hasonló nézetekkel a valóban tudományos magyar folyóiratokban is? Bár ez tulajdonképpen nem is lenne nagy meglepetés.⁵¹

Még ha Roman Holec és Popély Gyula álláspontja valóban összeegyeztethetetlennek tűnik is, ám a szlovák történész és Romsics Ignác véleménye között jóval kevesebb a különbség – az inkább az egyes körülmények súlyának eltérő megítélésében ragadható meg. Holec – a szlovák felfogással összhangban – az összeomlás belső okait, főképp pedig a magyarországi nemzetiségi kérdést és a társadalom általános válságát hangsúlyozza, amelyet a dualizmus kori magyar elitek nem tudtak megoldani, és ami végül a háborús vereséggel együtt szétfeszítette az országot. Ezzel szemben Romsics – és a „kritikai iskola” – elsősorban a világháborús vereség szerepét emeli ki, különösen ami Magyarország felbomlásának módját illeti. A kritikai szemléletet osztó magyar történészek között ugyan vannak árnyalatnyi különbségek az Osztrák–Magyar Monarchia (és azon belül a történelmi Magyarország) jövőjét illetően, de abban nagyjából konszenzus van, hogy Magyarország abban a formában, amelyben 1914-ben belépett a háborúba

49 Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona, Bp., 2001. [Roman Holec jegyzete. – A szerk.]

50 Popély Gy.: i. m. (44. jz.) 375. [Roman Holec jegyzete. – A szerk.]

51 Holec, R.: Trianonské rituály i. m. (* jz.) 310–311.

(azaz a *centralizált magyar nemzetállam* formájában), nem maradhatott volna fenn napjainkig. A nemzetiségi kérdést ezek a történészek is az ország rendkívül súlyos problémájának tekintik, amely azonban akkor, a 20. század elején, önmagában még nem lett volna képes szétzilálni az állami kereteket. Ám a világháború katalizálta a nemzetiségi törekvéseket – meghozva nekik a szükséges nagyhatalmi támogatást is –, és meghatározta az ország felbomlásának, az új határok kijelölésének a körülményeit, mégpedig egyértelműen a magyarok rovására.

Roman Holec sugalmazásával ellentétben viszont Romsics Ignác nem állítja, hogy Magyarország nem magyar népcsoportjai (vagyis azok elitjei) azonosultak volna Magyarországgal, sem azt, hogy a korabeli társadalomban minden rendben lett volna, vagy hogy Magyarországot csupán a világháború és a nagyhatalmi döntés osztotta volna fel. Romsics *A trianoni békeszerződésben* is vázolja a nemzetiségi kérdést, Magyarország 20. századi történetét bemutató alapművében pedig a dualista Magyarország társadalmának öt legfontosabb feszültségforrása között említi. Megállapítja, hogy a többitől eltérően a „nem magyar népek politikai aspirációi magának a történeti magyar államnak a létét veszélyeztetették”, majd azt is bemutatja, miképp nem sikerült ezzel a problémával megbirkóznia a magyar politikai elitnek.⁵² Azt sem mondja Romsics, hogy a történelmi Magyarország nemzetiségi politikája jobb lett volna a csehszlovákiainál, az viszont munkáiból (továbbá a téma többi szakértőjének írásaiból) csakugyan kiolvasható, hogy a Károlyi-kormányzat kétségbeesett – és elkésett – próbálkozásai Magyarország demokratizálására és a nemzetiségi autonómiák tervezetei vagy akár a korrektebb (azaz az etnikai elvnek jobban megfelelő, továbbá nem szinte csak a szomszédos államok, hanem Magyarország érdekeit is figyelembe vevő) államhatárok méltányosabb helyzetet teremthettek volna. Egy kölcsönösen elfogadható kompromisszumokon alapuló béke bizonyára jobban szolgálta volna a régió stabilitását is, ám úgy látszik, hogy az egyes nemzeti elitek számára a kompromisszum nem volt elfogadható, csak a vesztes (jelen esetben a magyarok) pozíciójából, míg a győzteséből mindenki diktálni akart. Ez azonban tartós rendezés helyett törvényszerűen csak egy „hosszúra nyúlt fegyverszünethez” vezethetett. Ennek tükrében pedig nemcsak a valóban komoly problémákkal küszködő történelmi Magyarország, hanem a demokratikus Csehszlovákia vagy a kevésbé demokratikus Nagy-Románia (az állandó belső válságoktól gyötört Jugoszláviáról nem is beszélve) is joggal tekinthető „beteg embernek”, hiába rója fel Holec ezt a megfogalmazást Janek Istvánnak cikke másik helyén.⁵³ Hiszen Csehszlovákia ugyanabban a betegségben szenvedett, mint néhány évtizeddel korábban Magyarország, jóllehet a betegség mértéke és kezelésének módja nem tekinthető azonosnak (Csehszlovákia javára). Végeredményben a Csehszlovák Köztársaság – a dualista Magyarországhoz hasonlóan – sem tudta megtalálni a helyzetének (a nemzetiségek arányának és fejlettségének, a társa-

52 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 1999. (Osiris Tankönyvek) 68., 82–86.

53 Holec, R.: Trianonské rituály i. m. (* jz.) 293–294.

dalmi feszültségeknek, a külpolitikai körülményeknek stb.) megfelelő helyes nemzetiségi politikát.

A határokra vonatkozó szlovák álláspontot is jól szemlélteti Holec már említett recenziója, ahol a szerző megállapítja, hogy a „határok sohasem lehetnek, nem voltak és nem lesznek igazságosak”.⁵⁴ A magyar válasz viszont erre rendszert az, hogy ez igaz, de lehettek volna *igazságosabbak*, különösen, ha a nemzeti önrendelkezés nevében jelölik ki azokat, és egy igazságos, tartósnak szánt rendezést alapoznak rájuk. Ha az egyoldalú, csak „számunkra igazságos” megoldásokból indulunk ki, és nem törekszünk a fentebb említett, kölcsönösen elfogadható kompromisszumokra, akkor elkerülhetetlenül bent rekedünk az erőpolitika logikájában, amikor a vesztes fél csak arra vár, hogy az erőviszonyok megváltozzanak és visszavághasson...

És ha már Roman Holec javaslatokat is megfogalmaz a trianoni kérdéskör kapcsán (a háború alatti magyarországi parlamenti vitáknak, a magyar háborús terveknek és a *Borsszem Jankó* arrogáns és antiszemita cikkeinek tanulmányozását ajánlja a nemzetiségi problémát mellőző történészek figyelmébe), akkor – a kölcsönösség jegyében – felvethetünk mi is néhány érdekes témát a szlovák kollégáknak. Mégpedig a határok kérdésének alaposabb kutatását (vajon melyik határvonal tükrözte jobban az etnikai viszonyokat, az 1920-as vagy az 1938-as bécsi döntés határvonala?); a kollektív felelősség és büntetés kérdését (egy olyan közösség esetében, amelyet megkérdezése nélkül és akarata ellenére csatoltak el országától, ideértve Esterházy János perét is); az utódállamok (nem csak Csehszlovákia) kisebbségi politikájának összehasonlító és kritikai vizsgálatát; a szlovák politikusok nézeteit és azok alakulását 1918 előtt és után,⁵⁵ valamint azt, hogy a szomszédos nemzetek elitjei és területszerző mohóságuk milyen szerepet játszottak annak a magyarországi demokratikus kísérletnek az ellehetetlenülésében, amellyel pedig jóval nagyobb eséllyel ki tudtak volna egyezni, mint a Tanácsköztársasággal vagy a nyíltan revíziót hirdető, az irredentizmusból legitimációt merítő keresztény-konzervatív kurzussal. Persze ez csak akkor lehetséges, ha a szlovák történészek hivatkozott „mentális” és „megfogalmazási” szabadsága e témák esetében is fennáll. Mert nagyon jó lenne, ha ezeket a kérdéseket a magyar és szlovák történészek a jövőben őszintén, szakmai alapon meg tudnák vitatni, beleértve természetesen a Roman Holec által felvetett többi témát is, csakúgy, mint például a szlovákiai *História* folyóirat magyar-szlovák történelemmel foglalkozó 2009/1–2. számának érdekes cikkeit. Végül – mivel a nemzeti narratívák egymáshoz közelítése továbbra is meglehetősen elhúzódnó folyamatnak ígérkezik – érdemes lenne közben más irányokba is tapogatózni. Rendkívül ígéretesnek tűnik például a mikrotörténeti megközelítés alkalmazása, amely során mintegy a nemzeti szint alá merülve – azaz minimalizálva a nemzeti optika torzításait – lehet megvizsgálni egy-egy jelenséget, illetve azok a projektek, ame-

54 Holec, R.: Romsics i. m. (43. jz.) 369.

55 Ehhez jó mintául szolgálhat Bárdi Nándor és Wéber Péter kiváló tanulmánya: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. Limes 11. (1998) 4. sz. 243–256.

lyek magyar és szlovák (román, cseh, lengyel stb.) kutatók *valódi* együttműködésére, közös munkájára épülnek.⁵⁶

Roman Holec írása jó pár dologra rámutat az utóbbi időszak magyar történetírása kapcsán, észrevételei minden esetben megfontolásra érdemesek. Világosan látszik, hogy érdeklődéssel figyeli a magyar történetírást és közbeszédet – már abból is, hogy vette a fáradságot és ennyi szövegen átrágta magát. Állításainak alátámasztására számos konkrét példát is felhoz, amelyeket egyúttal interpretál, értékkel és kontextusba is helyez. Igaz, úgy tűnik, hogy néhány részlet elkerülte a figyelmét, néhányat rosszul értelmezett, és az összefüggéseket sem mindig sikerült úgy kibogoznia, hogy a belőlük kirajzolódó valóságot pontosan megragadhatta. Időnként pedig Holec sem kerüli el a „nemzeti” (esetében a szlovák) nézőpont alkalmazását. Ám az, hogy a magyar historiográfiának állított tükreben néha nem teljesen ismerünk magunkra, és helyenként mintha kissé homályos lenne a látvány, még nem jelenti azt, hogy a tükör teljesen torz lenne. A lényeg jól kivehető belőle: a felvetett kérdésekről nemcsak érdemes, hanem muszáj is beszélni, magyar–szlovák és magyar–magyar vonatkozásban egyaránt. Ezért hasznos alaposan megvizsgálni egy ilyen tükörképet, hiszen a megfelelő önismerethez elengedhetetlen, hogy néha kívülről, más szemével lássuk saját magunkat.⁵⁷

CSABA ZAHORÁN

THE TRIANON-PHENOMENON IN THE MIRROR OF PRESSBURG

In an article published in 2010 in the historical review *Historický časopis*, the renowned Slovak historian Roman Holec formulated a series of critical remarks upon Hungarian historiography, with a special regard to the problem of Trianon. Holec blamed Hungarian historians before all for instrumentalising the Trianon peace treaty of 1920, for the dominance of the national viewpoint (“the Hungarian optique”), the use of different measures, the lack of self-reflection, and their partiality, as a result of which a kind of distorted view of the past, evocative of the interwar period, is gaining ever increasing ground in Hungary. He based his critique on a number of examples – among

56 Érdemes itt legalább megemlíteni a Közép-európai Egyetem (CEU) ilyen jellegű vállalkozásait, a Magyar–Szlovák Történész Vegyesbizottság munkáját vagy a Nemzetközi Visegrádi Alap támogatásával megvalósuló (és tervezett) projekteket, például az ELTE-n. De ld. még a 2010. június 24–25-én, Érsekújváron megrendezett, „Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben 1918–2010” címet viselő szlovák–magyar konferencia előadásainak nagy részét a *Limes* 2010/4. és 2011/1. számában (különösen Vörös László, Kovács Éva, Štefan Šutaj, Dagmar Kusá és Miroslav Michela írásait).

57 Roman Holec (1959) a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, a pozsonyi Komenský Egyetem tanára. Fő kutatási területe a 19–20. századi szlovák és közép-európai történelem. Fontosabb munkái: *Tragédia v Černovej* (A csernovai tragédia, 1997), *Poslední Habsburgovci a Slovensko* (Az utolsó Habsburgok és Szlovákia, 2001), *Aristokrat v službách štátu – Gróf Emanuel Péchy* (Egy arisztokrata az állam szolgálatában. Péchy Emánuel gróf, 2006, Pál Judittal), *Coburgovci a Slovensko* (A Coburgok és Szlovákia, 2010).

others on writings from the reviews *História*, *Rubicon*, but especially *Nagy Magyarország* and *Trianoni Szemle* –, stating with disapproval that professional Hungarian historians are apparently assisting silently to the spread of nationalist history writing.

The author of the present study, after taking notice of some of the inherent contradictions in the argumentation of Roman Holec, tries to set out some of the possible reasons which underlay the distortion of Hungarian historical mind. Consequently, he demonstrates that the Slovak historian fails to distinguish among the writings analysed and criticised, thus sometimes confusing professional historiography, public history and the peripheries of historiography, as well as historical approaches which are in fact very far from each other (thus, in the case of Trianon, that of “grievance” and the “critical” one). He briefly outlines the place of the Trianon problem in the Hungarian historiography of the past twenty years, and comes to the conclusion that within it the critical school, which looks back upon a tradition of several decades, is still dominant, and is characterised by both high professional standards and a marked tendency to self-reflection. Yet he also states that in the case of the “Trianon subculture”, as well as of reviews such as the *Nagy Magyarország* and the *Trianoni Szemle*, which do represent an ethnocentric, “nation-building” historiography, the critical remarks of Holec are well in place, even if the Slovak historian exaggerates the influence and publicity these forums enjoy. Finally, he examines the divergent opinions in Hungary and Slovakia with regard to the figures of Czechoslovak censuses, the Trianon borders and the dissolution of historical Hungary.

SÁROSI EDIT

A kecskeméti piactér és vásártér történeti helyrajza

Kecskemét a magyar városhálózatban különleges szerepet betöltő alföldi mezővárosok népes csoportjába tartozó település. Bár jelentőségét, történelmi szerepét sokan és sok helyen méltatták, a város történetére vonatkozó ismereteink a 20. század közepéig jórészt Hornyik János adatgyűjtésére és várostörténeti feldolgozására korlátozódtak.¹ Az utóbbi évtizedekben szerencsére ugrásszerűen megnőtt a várossal kapcsolatos tudományos értekezések száma, és a város történetének olyan fontos forrásait adták ki, mint a városi tanács feljegyzései, jegyzőkönyvei, szabályrendeletei, illetve a polgárok 1848 előtt keletkezett végrendeleteinek iratanyaga, továbbá megjelent a várostörténeti monográfia első kötete is.²

Jelen esettanulmány a város fejlődése és topográfiája szempontjából meghatározó egyik legfontosabb tényező, a piacok és vásárok kialakulásával és késő középkori-kora újkori helyrajzával foglalkozik.³

1 *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevéltárral. I–IV. Kecskemét, 1860–1866.; *Uő*: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Hungária, Kecskemét, 1927. (Kecskemét thj. város múzeumának kiadványai).

2 Elsősorban Iványosi-Szabó Tibor munkásságára kell felhívni a figyelmet. Itt csak néhány, általa szerkesztett forráskiadványra utalunk. *Iványosi-Szabó Tibor*: Kecskeméti szabályrendeletek (1659–1849). Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1991. (= Szabályrendeletek); A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei. I–II. Összeáll., bev., jegyz. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1996–1998. (Forrásközlemények 1–2.) (= MJkv); Kecskeméti testamentumok. I–IV. 1655–1848. Összeáll., jegyz., bev. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2002–2004. (Forrásközlemények 4–5., 7–8.). További, Kecskemét történetére vonatkozó szakirodalmi adatok a várostörténeti monográfiához készült bibliográfiai mutatókban találhatóak. Vö. Kecskemét története 1849-ig. Főszerk. Bárh János. Kecskemét MJV Önkormányzata, Kecskemét, 2002. (Kecskemét monográfiája I.).

3 A tanulmány a „Magyarország Városainak Történeti Atlasza” program keretében készült, elkészítését az OTKA K 46866 pályázata támogatta. A városatlasz-projekt keretében a Kecskemét városra vonatkozó kötetet jelen tanulmány szerzője állította össze, mely munka megjelenése a közeljövőben várható. Itt szeretnék köszönetet mondani Szende Katalinnak és Tringli Istvánnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott hasznos tanácsaikért. A térképes anyaghoz való hozzáférést a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára biztosította, külön köszönet Dr. Gyenesi József igazgatónak és Péterné Fehér Mária főlevéltárosnak segítségükért.

Kecskemét mint központi hely

Kecskemét kialakulásában és felemelkedésében meghatározó szerepet játszott a város földrajzi elhelyezkedése. A település az északról és nyugatról dél felé irányuló, valószínűleg már a római kortól használt egyik fő nemzetközi kereskedelmi útvonal Budát Szegeddel összekötő szakasza mentén, illetve a Baja–Halas irányából Kőrös–Cegléd–Jászberény–Gyöngyös felé, valamint a Csongrád irányából Földvár felé tartó kelet–nyugati kereskedelmi utak metszéspontjában alakult ki.

A települések halmazából a 14. század folyamán emelkedtek ki azon új típusú, a forrásokban *oppidum*nak nevezett mezővárosok, melyek átmenetet képeztek a falvak és a szabad királyi városok között. Ezek egyike volt Kecskemét városa is, mellyel kapcsolatban a 14. század közepétől jelennek meg az első írott források. 1353-ban még *possessió*ként említik,⁴ majd 1368-ban *oppidum seu villaként* szerepel.⁵ Az 1415-ben, majd 1423-ban kivételesen *civitasként*,⁶ illetve 1439-től konzekvensen *oppidumként*⁷ említett településről a királyné mint saját tulajdonáról rendelkezik, ezért feltételezhető, hogy Kecskemét ekkoriban a királyi, illetve királynéi birtokszervezethez tartozott.⁸ 1439-ben került ki a királynéi birtoktestek közül, amikor zálogjogon Káthai László,⁹ Mihály,¹⁰ Fülöp,¹¹ Jakab és Miklós testvérek birtokába került.¹² Tulajdonosai a 15. század folyamán gyakran változtak, 1445-ben Csekekátai Mihály, 1452-ben Péró János, majd 1456-ban Szilágyi Erzsébet, illetve Hunyadi László és Mátyás birtokaként szerepel.¹³ 1458-ban Hunyadi Mátyás már mint király a Lábathlan család, János, illetve testvérei, László, Gergely és Miklós részére átírja a város tulajdonjogát.¹⁴ 1486-ban a korábbi tulajdonos Péró János özvegye, Margit asszony és fia, Gergely visszaváltja.¹⁵ Később, egészen 1558-ig a Patócsi család tagjai birtokolták a

4 Hornyik J.: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 197–198.

5 Cegléd határjáró oklevelében említik így. *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének oklevel-es emlékei. 1002–1599-ig. Bp., 1938. 84–86.

6 Hornyik J.: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 199–200., 201.

7 Uo. 207–208.

8 Kenyeres István: Uradalmak és végváarak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Új Mandátum, Bp., 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.) 62.

9 Ő 1436–1443 között Külső-Szolnok megye ispánjaként, 1436-ban a kunok bírójaként, ill. 1439-ig szörényi kapitányként jelenik meg a forrásokban. (*Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. [História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.] II. 125.)

10 1428–1429-ben külső-szolnoki ispán és a királyi kunok, jászok és tatárok bírója volt. (Uo.)

11 1433–1435-ben udvari lovag, majd 1456-ban regéci várnagyként szerepel. (Uo.)

12 Hornyik J.: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 207.

13 1445: *Bártfai Szabó L.*: i. m. (5. jz.) 185–186.; 1452: MOL Diplomatikai Levéltár (= DL) 97 365.; 1456: uo. 97 635.

14 Hornyik J.: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 209.

15 Uo. 216–218.

város nagy részét, mellettük a Vízkelety család, majd Liszti János és Zárkándi Pál tűnik fel részbirtokosként.¹⁶ Zárkándi Pál örökösei révén a 16. század közepén Kecskemét a Wesselényi család kezébe került, mely az 1660-as évekig birtokolta a város felét. A település másik felét egy 1565-ös keresetlevél alapján a Wesselényiek mellett Ghémes Ferenc, Balay István, Pászthohy Ferenc és Pelény Bálint birtokolta egyenlő arányban.¹⁷ Emellett Kecskemét a Hódoltság részeként eleinte különféle török tisztségviselők javadalombirtokaként szerepel, majd 1580-tól szultáni hászbirtok.¹⁸ A 18. században a település teljes egészében a Koháry család, illetve örököseik tulajdonába került. A városnak a földesúri függéstől jogilag csak 1834-ben sikerült megszabadulnia.¹⁹

A városias jellegű központi funkciók kecskeméti jelenlétéről több adat is tanúskodik, melyek közül kiemelkednek a kereskedelmi szerepkör betöltésére vonatkozóak. A kereskedelem, a kereskedelmi utak 14. századtól megnövekvő jelentősége valószínűleg elsődleges volt Kecskemét várossá válása szempontjából. A fellendülő mezőgazdasági árutermelés, főként a város által bérelt pusztabirtokokon nevelt és exportra szánt marha- és juhállomány járult hozzá a település gazdasági alapjának megteremtéséhez, bár valószínűleg az átmenő kereskedelem haszna is jelentős lehetett. A 14–15. század fordulójára Kecskemét már jelentős helyi kereskedelmi központtá emelkedhetett, majd a 15–16. század fordulójára – a két nagy városi központ, Pest és Szeged között félúton lévén – a közepes városi funkciót ellátó mezővárosok között foglalta el a helyét a magyar településhálózatban, az alapvetően „városmentes” alföldi tájban.²⁰ A magyarországi városhálózat középkor végére kialakult hierarchikus rendje azonban a politikai-gazdasági változások nyomán a 16–17. században jelentősen megváltozott. A Duna–Tisza közén az átrendeződés egyik fő nyertese Kecskemét volt, mely a háborús időszakokat jellemző átmeneti hanyatló periódusok ellenére a 18. századra a középső országrész egyik legnagyobb lélekszámú, valódi városi funkciókat gyakorló településévé vált, a 19. század első felében pedig a fontos centrális szerepkört betöltő, országrészek közötti forgalom csomópontjául szolgáló regionális gyűjtő és elosztó központok közé tartozott.²¹

16 Uo. 223.

17 Uo. III. 3–70.; Kecskemét története i. m. (2. jz.) 178–179.

18 Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1559. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest Megyei Levéltár, Bp., 1985. (Pest Megye Múltjából 6.) 349.

19 Kecskemét története i. m. (2. jz.) 178–179.

20 Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) 17., 173.; Kecskemét története i. m. (2. jz.) 109–111.

21 Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Bp., 2002. (Osiris Könyvtár. Történelem) 64–82., ill. 105.

A piac-, illetve vásártartásra vonatkozó adatok

A város legkorábbi, piactartásra vonatkozó adata 1393-ból származik, míg vásártartásról először 1463-ban hallunk.²² A vásártartást engedélyező középkori kiváltságlevél ugyan nem maradt fenn, de az 1622-ből, illetve 1696-ból ismert királyi megerősítő okiratok alapján, melyekben a város korábban szokásos három éves vásárának megtartását engedélyezte az uralkodó, feltehetően legkésőbb a 15–16. század fordulóján évi három sokadalom meglétével számolhatunk Kecskeméten, Szent Gergely (március 12.), Szent Lőrinc (augusztus 10.) és Szent Katalin (november 25.) napján.²³ További éves vásárok megtartására kapott a község engedélyt a 18. században: 1746-ban Gordián (május 10.), 1798-ban Ciprián (szeptember 26.) napjára, valamint ugyanekkor keddi és pénteki hetivásárookra.²⁴

Kecskemét a középkortól vámhely, 1415-ben a városban a királyné vámszedői éltek.²⁵ A vám a város jelentős bevételei közé tartozhatott, hiszen azt mint a város szokásos haszonvételét 1439-ben Erzsébet királyné,²⁶ majd 1458-ban Mátyás²⁷ is fontosnak tartotta kiemelni adománylevelében. A városban a török hódítás előtt jelentős forgalmú sólerakat volt, amelynek éves bevétele 5000 aranyforint lehetett a 15. század közepén.²⁸

A hódoltság időszakában Kecskemét vezető szerepet játszott az Alföld kereskedelmi hálózatában. Főként az élő állat és az állatbőr kereskedelme folytán vált ismertté a település neve. A török földbirtokosok a bevételek között a vásárvámból és a borvámból származó adókat is előírányozták.²⁹

A kereskedelem és a vásárok növekvő szerepét és az ezzel kapcsolatos adminisztráció finomodását jelzi, hogy a városon belüli kereskedelemmel összefüg-

22 1393: Zsigmondkori Oklevéltár. I. (1387–1399). Szerk. Mályusz Elemér. Akadémiai, Bp., 1951. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1.) 3215. sz.; 1463: Magyar Országos Levéltár (Budapest) Diplomatikai Fényképgyűjtemény 283 678.; Kecskemét története i. m. (2. jz.) 107.

23 *Hornyik J.*: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 249–250.: „...ad idem Oppidum Nundinas liberas, seu fora annualia libera, et in festis S. Laurentii Martyris, S. Gregorii Episcopi et Confessoris, ac Catharinae Virginis et martyris, alias quoque ante depopulationem, ac dicti Oppidi devastationem per Turcicam impietatem, celebrari solitas”.

24 *Iványosi-Szabó Tibor*: Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1994. 235.; *Székelyné Körösi Ilona*: Kecskeméti évszázadok. Fejezetek a város múltjából. Kecskeméti Lapok Kft.–Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 1993. 32–33.

25 *Hornyik J.*: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 199. A vám jellegét nem részletezik a források, valószínű, hogy útvámról és/vagy vásárvámról lehet szó.

26 Uo. 207–208.

27 Uo. 209–210.

28 Kecskeméti Péró János nem tudott elszámolni az itteni sókamarából származó 5000 forint bevétellel. Vö. *Hornyik J.*: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 209–210.; Kecskemét története i. m. (2. jz.) 110.

29 *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Pest Megyei Levéltár, Bp., 1977. (Pest Megye Múltjából 3.) 174–175.

gő ügyek intézésére a városi magisztrátus tagjai közül külön vásárbírót jelöltek ki,³⁰ aki nemcsak a vásárok rendjét felügyelte, hanem általában volt felelős a kereskedéshez kapcsolódó ügyekért. Ő állította ki a vásárokon történt nagy értékű adásvételekkel kapcsolatos igazolásokat, illetve felügyelte a vásárból származó jövedelmek beszedését, ezenkívül ő pecsételte le a taxát megfizetett kereskedők kocsiját/áruját, akik ezt követően elfoglalhatták helyüket és árusíthattak, de az ő feladata volt a hitelesített városi mértékek (például mázsa, rőf, véka) megőrzése is.

A piac helye a késő középkori–kora újkori városban

Sajnos, a tulajdonképpeni mezőváros kialakulásáról és középkori helyrajzáról a korabeli források és a szisztematikus régészeti kutatások hiánya miatt nagyon keveset tudunk. A mai belváros területén a megtelepedést és a település morfológiáját valószínűleg az egykorú földrajzi és vízrajzi környezet, a Déllő tó elhelyezkedése, a Picsó patak folyása, illetve az ezektől nyugati irányban található természetes dombhát határozta meg. A Déllő tótól dél-délnyugati irányban fekvő dombháton jöhetett létre az első Árpád-kori település. A tó nyugati partján állt a Kisboldogasszony tiszteletére szentelt, a helytörténeti munkákban Homoki kápolnának is nevezett templom, mely a hagyomány szerint a város legidősebb, Szent István király által alapított épülete volt.³¹ A Homoki kápolnától mintegy 200 méterre délre található a város ma is álló, a kereskedők védőszentjeként is ismert Szent Miklós tiszteletére szentelt plébániatemploma, mely a szondázó régészeti kutatás eredményei szerint a 14. században már biztosan állt.³² A város központjában a Szent Miklós-plébániatemplom mellett meghatározó épület lehetett az a torony, melyet a 15. században építhettek. A négyszögletes alaprajzú, téglából emelt épület északkeleti fala a ferences rendházba való 1702-es beépítése után is megmaradt eredeti magasságában. A szondázó régészeti kutatásnak mindössze annyit sikerült kiderítenie, hogy a lőrések alakja, megformálása 15. századi építményekkel mutat hasonlóságot, és a fal sem vastagsága, sem helyzete alapján nem illik a későbbi rendház együttesébe. A torony rendeltetésére sajnálatos módon nincsen adat, központi elhelyezkedése, a templommal vetekedő

30 Első említése 1592-ből való. MJkv I. 34.

31 *Hornyik J.*: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 98.; *Uő*: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (1. jz.) 21–22.

32 A Szent Miklós titulusnak a kereskedelmi szerepkörrel való összefüggésére H. Kolba Judit hívta fel a figyelmet. (*H. Kolba Judit*: *Sigillum civitatis de Kechkemeth*. Cumania 4. [1976] 311–327.) A téma fő összefoglalása: *Karlheinz Blaschke*: Nikolaipatrozinium und städtische Frühgeschichte. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 84. (1967) 273–337, újraközölve in: *Uő*: *Stadtgrundriß und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte. Ausgewählte Aufsätze*. Hrsg. Peter Johanek. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1997. 3–58. A templom régészeti kutatásáról: *Biczó Piroska*: Jelentés a kecskeméti Kossuth téren végzett ásatásról. Cumania 4. (1976) 329–358.

magassága azonban mindenféleképpen kiemelkedő funkciót feltételez. A torony talán a királyné 1415-ben említett vámszedőinek a hivatala vagy lakhelye volt, esetleg a városban működött sólerakattal állt összefüggésben, de lehetett a településen birtokot szerző család tulajdonában álló épület is.³³

A Szent Miklós-templom szentélyének közelében a 14. századi településhez tartozó, szabadban álló kemencék nyomai kerültek elő.³⁴ Sajnálatos módon a középkori Kecskemét belső szerkezetéről további részleteket nem ismerünk. Nem tudjuk, hogy a település a két plébániatemplom körül ebben az időben utcákká szerveződött-e; azonban több, Árpád-korra datálható lelet, melyek a Mária utcából, az egykori Korona kávéház területéről (ma Művelődési Ház, illetve Malom Center), továbbá a régi városháza bontásakor kerültek elő véletlenszerűen, adnak némi támpontot a korai település kiterjedéséről.³⁵

A város életében központi szerepet betöltő piac legkorábbi helye nagy valószínűséggel a Szent Miklós-plébániatemplom körül lehetett. Ugyanakkor a vásárok, főképp a nagy állatvásárok színhelye talán már a 15. század végére kiszorult a belvárosból. Bár a későbbi Vásártér középkori használatára írott vagy régészeti forrás eddig nem került elő, elképzelhető, hogy az éves vásárokat már a késő középkorban is a központi területektől kissé kijebb tartották, főként az állatvásárokat. Az országos sokadalmakat ekkor már a belterületől nyugatra körülbelül 500 méterre, a Vásári utca torkolatánál, a Vásári kapun kívül, a Széktő környezetében található, *Vásártér*ként emlegetett teresedésen bonyolították le.³⁶

A legkorábbi városi jegyzőkönyvek, illetve a fennmaradt utcanevek szerint a piac és a vásár helyének szétválása legkésőbb a 16. század első felében megtörtént. A középkori mezőváros telek-, illetve utcahálózata írott adatok és régészeti feltárások hiányában nem kutatható, csak valószínűsíthető, hogy a házak, illetve a telkek legkésőbb a 15. század végére utcákká rendeződtek. Az utcákra, utcanevekre vonatkozó legkorábbi feljegyzések a törökök által az 1540-es években lejegyzett defterekből ismertek,³⁷ illetve a legkorábbi, 1590-es évekből fennmaradt városi jegyzőkönyvek is említenek utcaneveket, melyek többsége ma is létező helynév.³⁸

33 1520-ban hallunk az egyik birtokos, Kechkemeth-i Patochy Imre *officialis*áról és *Kechkemeth* oppidumba rendelt provisoráról, mely kapcsán felmerülhet a birtokos család állandó kecskeméti székhelye. (MOL DL 93 813.)

34 Vö. Biczó P.: i. m. (25. jz.).

35 Hornyik J.: Kecskemét története i. m. (1. jz.) I. 98–99.; V. Székely György: Kecskemét Árpád-kori régészeti emlékei. In: Kecskemét története i. m. (2. jz.) 69–70.

36 1597-ben említik először. (MJkv I. 46.)

37 Így 1546-ban a következő utcaneveket említik a török közigazgatási beosztás szerinti városrészek, a mahallék felsorolásakor: Nagy utca, Szentmária utca, Új utca, Kozma utca, Varga utca, Szentlőrinc utca, Oskola utca és Gyümölcs utca, míg az 1562-ben készített összeírásban az alábbi utcanevek szerepelnek: Nagy utca, Varga utca, Kozma utca, Kőrös utca, Gyümölcs utca, Szentlőrinc utca, Lomlik (?) utca, Oskola utca, Szentmária utca és Kun utca. Vö. Káldy-Nagy Gy.: A budai szandzsák i. m. (18. jz.) 349.

38 A jegyzőkönyvek ma kiadott formában tanulmányozhatóak: vö. MJkv. Az Oskola utcát minden valószínűség szerint az 1540-es években már biztosan működő iskola közelében, esetleg a később-

Ezek közül a település egyik főbb tengelye lehetett a Homoki kápolna és a Szent Miklós-plébániatemplom közötti, a 16. század közepétől Gyümölcs utcaként emlegetett utca (ma Kápolna utca), illetve a Szentmária utca (ma Mária utca). A település súlypontja a 15. században valószínűleg mindinkább a gótikus stílusban megújított, kibővített Szent Miklós-templom környékére helyeződött. Innen, a templom körül található piactértől indultak ki a főbb kereskedelmi útvonalak irányában az utak, utcák, melyek a kora újkortól már bizonyosan a település vázát jelentették: a Budai utca (ma Arany János utca–Jókai út), a Kőrösi utca (ma Nagykőrösi utca), a Pálkai/Halasi utca (ma Halasi út), a Szentlőrinci/Csongrádi utca (ma Csongrádi út), a Szolnoki utca (ma ugyancsak Szolnoki út). A Vásári nagy utca/Nagy utca (ma Petőfi utca) külső végén a várost már a 16. század elején erősítés, mély árok, illetve palánkfal vette körül, a városba irányuló közlekedést kapukon keresztül ellenőrizték, szabályozták.³⁹

A város általános szerkezete a török kor másfél évszázada alatt nem változott jelentősen, a település központja a piactér és a plébániatemplom, illetve az innen sugárirányban kiinduló utcák környéke maradt. A piactéren, a Szent Miklós-templom szomszédságában épült fel a városháza is a 17. század első felében.⁴⁰ Ezt az épületet 1699–1701 között átépítették, 1746-ban és 1806-ban bővítették ugyan, de 1892-ben történt lebontásáig és az új, ma is használatban levő városháza megépüléséig a városi igazgatás központja volt.⁴¹

Az 1560-as években szintén a piactéren, a Szent Miklós-plébániatemplom közelében épült fel a református felekezet fatemploma, illetve ennek tűzvészben elpusztult épülete helyén 1684-re az új református templom, melyet szultáni engedéllyel, Orgovány pusztán vágott kőből építettek.⁴²

A 18. századi város képét Bél Mátyás, Korabinszky János, Vályi András leírásának, a város saját iratanyagának, illetve az 1770-es évektől fennmaradt térképes ábrázolásoknak a segítségével a korábbi időszakhoz képest lényegesen pontosabban meg tudjuk rajzolni. Az előző században épített városháza

bi Főiskola tér (ma Kálvin tér)–Aradi utca környékén kell keresni. Sajnos a Varga utca, Kozma utca, Kun utca, Új utca és a valószínűleg hibásan lejegyzett Lomlik utca pontos helye a rendelkezésre álló adatok alapján nem azonosítható. Feltehető, hogy a városban ennél több elnevezett utca is volt, ezek közül a pontosan helyhez nem köthető Derék utca említése ismert 1677-ből, az Alsó part nevű utca vagy városrész említése 1678-ból. MJkv I. 115., 120.; vö. *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i. m. (18. jz.) 349.

39 A városárok első említése 1659-ből (MJkv I. 67.), a kapuk első részletes leírása Bél Mátyástól származik (*Bél Mátyás*: Pest-Pilis-Solt vármegye. In: *Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból*. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1982. [Bács-Kiskun Megye Múltjából 6.] 14–16.), bár a Budai kapunak 1698-as említése is ismert (MJkv I. 177.). Az erősítések meglétére Kemálpasazáde török történetíró is utal *Mohácsnéme* című munkájában, mikor a várost a jelentékeny és erősített helyek között sorolja fel. (Török történetírók. I. Ford., jegyz. Thúry József. MTA, Bp., 1893. [Török-Magyarkori Történelmi Emlékek II.: Írók 1.] 270.)

40 Első említése 1642-ből származik. (Kecskemét története i. m. [2. jz.] 183.)

41 Kecskemét története i. m. (2. jz.) 358.

42 *Juhász István*: Kecskemét város temetői. Print 2000, Kecskemét, 1999. 58.

épületét óratoronnyal bővítették, melyről 1757-ben hallunk.⁴³ Az 1769 és 1799 között épült új katolikus (Nagy)templom szintén a piactéren kapott helyet, elé 1786-ban téglával bélelt kutat rakatott a város.⁴⁴ A források szerint a piactéren állt továbbá a deres, ahol a tanács által kiszabott testi fenytések hajtották végre, illetve a koplalóház, amelybe büntetésként böjtölésre ítélt embereket zártak a magisztrátus által meghatározott időre.⁴⁵ A város 1720 táján téglából építtetett új hentesszéket a piacon.⁴⁶

A piacok gyakoriságára a 17–18. századi forrásokból következtethetünk. 1700-ban a városban működő tíz hentest szerdai és szombati napokon kötelezték hús árusítására „az Debreceny Piaczon Maklári házán túl”,⁴⁷ majd 1707-ben Suti István káromkodás vétsége miatt kétszer száz pálcaütésre ítéltetett, melyet „másoknak rettentő példájára” a piacon kellett végrehajtani, még hozzá pénteken és szombaton.⁴⁸ A napi piacok mellett a településen valószínűleg már a török korban is rendeztek hetivásárokat, ezek rendszeres megtartásáról 1702-ben rendelkezett a magisztrátus.⁴⁹ A keddi és pénteki hetivásárokról 1813-ból származik az első adat, ami az 1821-ben elfogadott szabályrendeletben is szerepel.⁵⁰

A piacokon, hetivásárokon tapasztalható „rendetlen tolongás” a jelek szerint 1787-ben komoly gondot okozott a tanácsnak, mivel „minden helyes rendtartás nélkül árultaték szerte szélyel”, például „régől fogva tapasztaltatik, hogy a sertések kivált vasárnapokon árultatnak a piacon [...] és hogy a piacz is már nagyon felturkáltatott általuk”, ezért a sertésárusítás a városból kitiltatott és a külső fogadó előtt jelöltek ki e célra helyet.⁵¹ 1800-ban a város tanácsa határozatban szabályozta a hetivásárok és a piacon történő árusítás rendjét. Az utasítás szerint a Szent Miklós-templom tágabb környezetében több elnyúló teresedésen és utcában is folyt árusítás: a „Zöld piacnál”⁵² meg lehetne hagyni azon helyet, amellyet eddig is foglaltak, itt lehetne helye a gyümölcs árulóknak és a kenyér sütögetőknek. Búza piacnak⁵³ pedig a piacnak azon helyét, ahol eddig is árultatni szokott. Az aprójószágot, vadállatokat, bárányt és egyéb darabbul hús árusókat a Ref. Templom piaci mellékére szorítani, ha pedig kocsival jönne valaki,

43 Entz Géza–Genthon István–Szappanos Jenő: Kecskemét. Műszaki, Bp., 1961. (Városképek – műemlékek) 44.

44 Uo.

45 1766-ban például „Burján Jutka férjetlen asszony [...] viselős és most is német katonákkal setetben bezarkozva találtatott, mivel testi büntetést nem vehet, a koplalo házban két hetet fog szenvedni”. (MJKV II. 202.)

46 Kecskemét története i. m. (2. jz.) 355.

47 Vö. MJKV I. 193.

48 Uo. 205.

49 Iványosi-Szabó T.: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (17. jz.) 245.

50 Uo. 246.

51 Szabályrendeletek 124.

52 A Szent Miklós-templomtól északra, a mai Szabadság téren állt az ún. Zöld kút, a Zöld piac valószínűleg ide lokalizálható.

53 Valószínűleg a Szent Miklós-templomtól északra, a Gyümölcs/Homoki utca irányában.

ez vagy ezek körül, vagy a halpiacz⁵⁴ elein elérhetne, hol a bárányok és juhok lábbon árultatnak. A kevesebb számú sertéseket árulók pedig a Homoki utcára a kápolnához igazíthatatnak. Ezen utcán elérhetnének zsúp, nád és kocsin fát, rőzsét árulók, ha fűteni való szalma és kötözni való sás vagy gyékény hozaték a piacra, az is itten árultathaték. A cserép és faedényeket árulók kényszeríthetnének a Szent Háromság statujánál⁵⁵ vásárt állani.”⁵⁶

A kereskedők mellett szépszámu kofa (60 fő) is árult a piacokon és hetivásároknak, róluk egy 1789-es összesítés tájékoztat. Figyelemre méltó a kofák körében a szakosodás megléte, illetve a viszonylag magas számuk, ami fizetőképes keresletet feltételez a városon belül. Az ideiglenes árusok mellett a város területén deszkabódékban áruló kereskedőkről is hallunk, 1789-ben 54 ilyen árusítóhely volt, míg 1824-ben már 94 bódé után vetettek ki helypénzt.⁵⁷ A piactéren vagy annak közelében állhattak az állandó bolthelyiségek, melyek létezéséről az 1670-es évektől hallunk.⁵⁸ A piacon, illetve a fő közlekedési utak mentén épültek a kocsmák és csapszékek is, melyek nemcsak a helybéliek, de a piacokra, vásárookra érkezők igényeit is ki kellett hogy elégítsék.

A piactér topográfiájában jelentős változás a 19. század utolsó évtizedeiben történt, amikor több épülettömb, illetve utcarészlet elbontásával új, jelentősen kibővített városi közteret hoztak létre; azonban a piacokat egészen az 1960-as évekig, az új piaccsarnok megépültéig a Szent Miklós-templom–Városháza–Nagytemplom körüli helyszínen tartották.

A Vásártér

A kecskeméti országos sokadalmak helyszíne a Szent Miklós-templomtól nyugati irányban körülbelül 500 méterre, a történeti városon kívül kialakult Vásártér, illetve a Vásárállásnak is nevezett terület volt, mely szintén fontos szerepet játszott a város fejlődésében. Azonban meg kell jegyezni, hogy a 19. század közepéig a Szent Lőrinc-napi vásárt megelőzően a város külső határrészén, a matkói puszta szomszédságában, a Halasi országút mentén található Fehértónál, illetve az 1799-ben ott megépült Fehértói csárda környékén is tartottak baromvásárt, melynek híre messzire eljutott.⁵⁹

54 Talán a Szent Miklós-templomtól nyugatra, a Vásári utca irányában.

55 Az 1742-ben épült emlékoszlop a Szent Miklós-templomtól déli irányban található.

56 A forrást idézi Iványosi-Szabó Tibor. Vö. *Iványosi-Szabó T.: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (17. jz.)* 254.

57 *Iványosi-Szabó T.: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (17. jz.)* 248.

58 1677: a csizmadiamesterek boltjait említik (MJkv I. 120.); 1678: vásárnap esti harangszóig tiltják a gyümölcsöknek a boltokba való berakodását (MJkv I. 123.); 1679: tiltják a boltokban és a piacon a dohány árusítását (MJkv I. 124.); 1690-ben a boltokból szedett adóról rendelkeznek (MJkv I. 137.).

59 Itt 1828-ban kutat is ástak, illetve 1843-ban a vásárbírószámára fogdát is készítettek. Vö. *Székegyházi Kőrösi I.: i. m. (17. jz.)* 33.; *Kecskemét története i. m. (2. jz.)* 361., 448.

A vásártér stratégiai szerepét jól jelzi, hogy a piactér és a vásárok helyszíne közötti főútvonalat Vásári nagy utcának nevezték el, és a vásárok helyszínéről kapta a város egyik jelentős közlekedési csomópontja, a Vásári kapu is a nevét. Ugyanezt erősíti az a tény, hogy a városra vonatkozó legkorábbi, 18–19. század fordulója táján készült térképes ábrázolások közül három térképlap is a Vásártér részletes felmérésével foglalkozik.⁶⁰ A Vásártér északi határa ezek szerint a Széktó, illetve a Mária szőlőhegy volt, kelet felől a város, illetve a Vásári kapu, dél felől a Szentháromság temető, nyugat felől pedig a kiterjedt városi legelők és szénáskertek határolták. A vásárteret 1800-ban a városi tanács sorompóval záratta le az országos vásárok idejére mind a város belső kerítése felé, mind kívülről „az Csongrádi út és széktői szőlők felé”.⁶¹ Ezenkívül a térképes felmérések szerint a Vásárállás területét északi, déli és nyugati irányból árokkal vették körül.

A Vásártéren állt az árusítók számára bérbe adott sátrak, bódék gondosan kiosztott helyein kívül a Cédulaház, ahol az itt megkötött adásvételek tényéről állított ki bizonyítványt a vásárbíró. A vásárba érkező emberek és lovak ellátásáról a Vásári kaputól délre épített Kecskés vendégfogadó gondoskodott, illetve a város érdekeltségébe tartoztak a bevezető út két oldalán felépített Város pincéi,⁶² valamint a Serház nevű sörfőzde is. A hosszabb időn át itt tartott állatok el látását segítette a vásártéri kút és az agyagbányászattal kimélyített laposokban, gödrökben felgyűlt víz is. Ezenkívül a felmérések tanúsága szerint számos szárazmalom és több szélmalom is működött a környéken.

Az árusítás rendjéről több városi statútumban is olvashatunk. Az árusítóhelyek, illetve ezek birtoklása versenyhelyzetet teremthetett, így a kereskedők árusítási rendjét szabályozni kellett. 1745-ben a városi tanács a vásárok rendjének megtartása érdekében a vásárbíró mellé két, bérért felfogadott strázsamestert rendelt, illetve a városi tizedből kiállított két-két ember felügyelt a rendre; a verkedőket, tolvajlókat és káromkodókat letartóztatták.⁶³

Hasznos lehet a vásártartás rendjével kapcsolatos források ismertetése azért is, mert ezekben adatokat találunk a vásárokon megjelenő és árusító kereskedők származási helyére, illetve a kategóriáik különböző felsorolásai lehetőséget biztosítanak a fennmaradt térképes anyaggal való összevetésre és elemzésre.

A vásári sátrakban történő árusítás szabályozásáról először 1698-ból halunk, amikor összesen hét sorba osztják az árusokat: az első sorban „Kálmány János háza mellett a Kápolna fellől” a szabók, szűrszabók árulhatnak, a második

60 Az alábbi felmérésekről van szó: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (Kecskemét; = BKMÖL) XV. 1. a. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár térképgyűjteménye, Törzstérképek, Kecskemét 353 (Planum hoc fine regulationis nundinarum in Privilegiato Oppido Ketskemét instituendo, elaboratum est. Mense Aprilis Anno 1792.); uo. 5. téka 136/a. (a Vásárállást ábrázoló térkép, 1800 k.); uo. 53. téka 136. (a Vásárállás, a Serház, a Kecseházi Fogadó és a Kápolna felmérése, 1806 k.). Ld. a mellékelt képeket.

61 Szabályrendeletek 134.

62 Első említése 1734-ből ismert. Kecskemét története i. m. (2. jz.) 356.

63 Szabályrendeletek 60.

sort a kecskemétiiek foglalhatják el, a harmadik sorban a pestiek és a budai kereskedők, a negyedik soron a győriek, az ötödik soron a komáromiak, beszerceiek, pesti görögök, egri görögök és a debreceniek, végül a zubbonyosok sátrai következtek.⁶⁴

A 18. század derekáról fennmaradt másik jegyzék szerint a kereskedők bódéinak elhelyezési rendje akkor az alábbi volt:⁶⁵ 1. soron: kecskeméti, kőrösi, gyöngyösi, rimaszombati kalmárok, 2. soron: pesti, budai, győri, komáromi, beszercei, az öreg sátrakban levő kalmárok, 3. soron: budai, pesti, győri, komáromi apróbb sátorokban áruló kalmárok, 4. soron: pesti, budai görögök, 5. soron: kecskeméti, szegedi görögök, 6. soron: egri görögök, 7. soron: debreceni görögök, 8. soron: bajai kereskedők és zubbonyosok. 9. soron: bajai szabók és zubbonyosok, ugyan az szabókon felül az szentendrei szabók, 10. soron: ...több törökök.

1795–1796 folyamán a vásárok rendjét újra szabályozták, ekkor „a régi szokás szerént” két sorban sorolják fel az elárúsítókat: a felső sorban „Budai uramék, Kőrösiek, Pataiak, Ráczeveiek, Albertiek, Kalocsaiak, Aszódiai, Szolnokiak, Földváriak, Fehérváriak, Szentendreiek” kaptak helyet, míg az alsó sorban „Pesti Uramék, a Vácziak, a Szegediek, Szentesiek, Vásárhelyiek, Czeglédiek, Jász Berényiek, Jászapátiak, Félegyháziak, Halasiak, Gyöngyösiek, Egriek, Túriak, Szegszárdiak, Péterváriak”.⁶⁶

Az ismertetett térképes és írott források sorát még egy 1779-ből származó adatsorral lehet kiegészíteni, ami az 1700-as évek utolsó évtizedeinek kereskedelmi kapcsolatrendszerére vet fényt. Ezek szerint a kecskeméti Szent Lőrinc-napi állatvásárban az alábbi helyekről származó kereskedők fordultak meg: Pest, Szeged, Battonya, Gyöngyös, Törökszentmiklós, Siklós, Arad, Temesvár, Szabadka, Beszenov, Karlov, Sz. Peter, Jyris, Pecska, Nadab, Kissingo, Szentmárton, Vizek, Kelseg, Újváros, Tomai pusztá, Vásárhely, Kisiratos, Szentmárton, Ebesfalva, Kaszaper, Erdély, Gyergyó, Szamosújvár.⁶⁷ A kecskeméti vásárok jelentős forgalmát egy további, 1806-ból származó lista támasztja alá, ekkor 64 településről összesen 139 kereskedő nevét jegyezték le, akik többek között Ausztriából, Morvaországból, Pozsonyból, Szombathelyről, Beregből, Sopronból, Újvidékről és Vágújhelyről érkeztek.⁶⁸

Az árusítás sátrakban, majd egyre inkább állandó deszkabódékban folyt. A bódékat kizárólag a tanács engedélyével lehetett felállítani, és az árusítás jogá-

64 MJkv I. 176.

65 BKMÖL IV. 1510. h/6. Kecskemét város levéltára, Kecskemét város számadási iratai, Vásárbírói iratok 304. (Ordo tentorium in loco nundinarum existentium). A forrást Iványosi-Szabó Tibor közölte 1994-ben megjelent munkájában. *Iványosi-Szabó T.: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (17. jz.)* 247.

66 MJkv II. 359.

67 Kecskemét története i. m. (2. jz.) 446–447. A torzult formában rögzített földrajzi nevek egy részének azonosítása a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetséges.

68 *Iványosi-Szabó T.: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (17. jz.)* 236–239.

nak átruházásához is a tanács hozzájárulása kellett.⁶⁹ Az 1760-as évektől a bódék után a város helypénzt is szedett.⁷⁰

Az 1840-es évektől a híradások a kecskeméti vásárok hanyatlásáról szólnak. Ezzel párhuzamosan a század folyamán a Vásárállás elvesztette egykori jelentőségét. Bár a vásárok helyét a 20. század első feléig Vásártér, Régi Vásártér, Vásárállás néven emlegetik, az egykori vásárterület összezsugorodott: a korábbi Kecskés fogadó helyén laktanya épült, illetve szintén laktanyává alakították a Serházat is, ahol a királyi hadsereg egységeit helyezték el. A Vásárállás déli részén épült meg továbbá a Ferenc József-laktanya, az Erzsébet-laktanya, a Császári és Királyi Csapatkórház, a Hadkiegészítő Parancsnokság, illetve különféle katonai szálláshelyek, barakkok. A Vásártér végső felszámolására a 20. század elején került sor, 1930-ra a Szentháromság temető felőli részét felparcellázták és lakónegyeddé alakították, az egykori Serházatól délre, a valamikori Vásári kapunál, a hagyomány szerint a Cédulaház dombján pedig 1911-ben megépült a Reálgimnázium (a későbbi Katona József Gimnázium).⁷¹

Összefoglalás

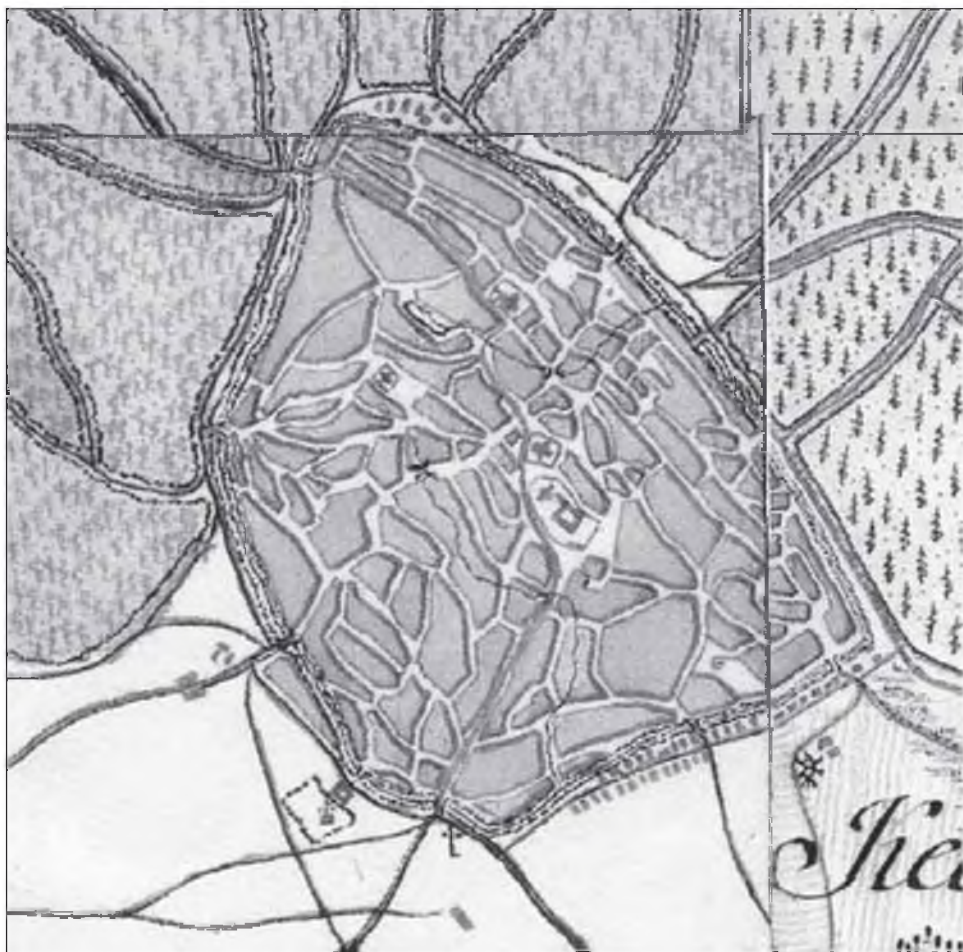
Megállapíthatjuk, hogy a középkori Szent Miklós-plébániatemplom köré szerveződött napi- és hetipiacok helyszíne a középkortól a 20. század közepéig változatlan maradt. A piactéren, illetve az onnan kivezető főbb utcák torkolatánál épült fel a templomok zöme, illetve ide települtek a jelentős közintézmények is. Így a piac, illetve a piactér a társadalmi, közösségi élet egyik legjelentősebb szervező erejévé vált, és jelentős befolyással volt a városszerkezet alakulására is, mely hatás máig érezhető annak ellenére, hogy a piacokat ténylegesen már máshol tartják.

A vásárok helyszíne, a Vásártér, helyigénye miatt korán kiszorult a tulajdonképpeni város területéről, de azzal szoros összeköttetésben volt, a városhoz közvetlenül kapcsolódó tartozékként működött a 18. század közepéig. Az ekkor történt funkcióváltás, illetve az ezzel járó átépítések (laktanyák, ipari termelőegységek megjelenése), majd a 19. századtól meginduló építkezések hatására a Vásártér mint topográfiai elem a város szövetéből a 20. századra lényegében teljesen eltűnt, így a város szerkezetére vagy további fejlődésére nem volt hatással.

69 Szabályrendeletek 72.

70 Iványosi-Szabó T.: Kecskemét gazdasági fejlődése i. m. (17. jz.) 246–247.

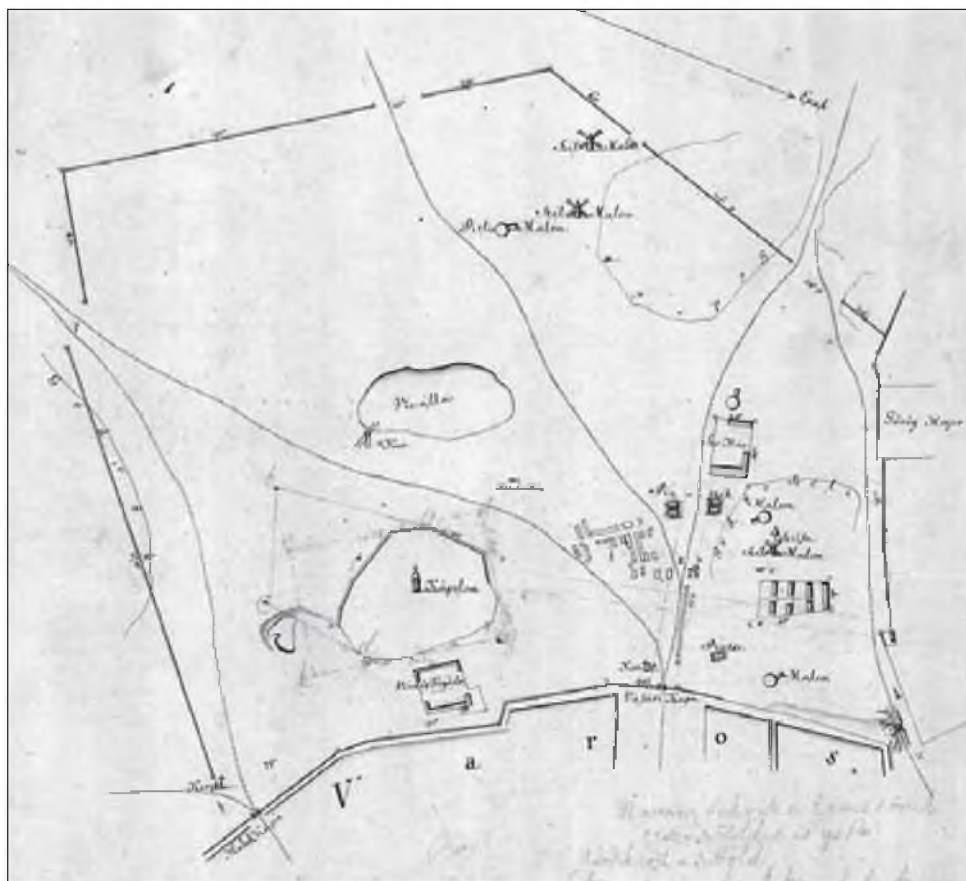
71 Érdekes módon 1911-ben éppen a Vásártéren, a Cédulaház dombjának elhordásakor bukkantak a város történetének, ill. legkorábbi megtelepedettségének egyik fontos bizonyására, mikor is a Reálgimnázium alapozásakor 10–11. században használatban levő temetőt találtak, amelyet az akkori polgármester, Kada Elek tárt fel. Vö. *Kada Elek*: Kecskeméti ásátások. Archaeologiai Értesítő 16. (1896) 40–51.

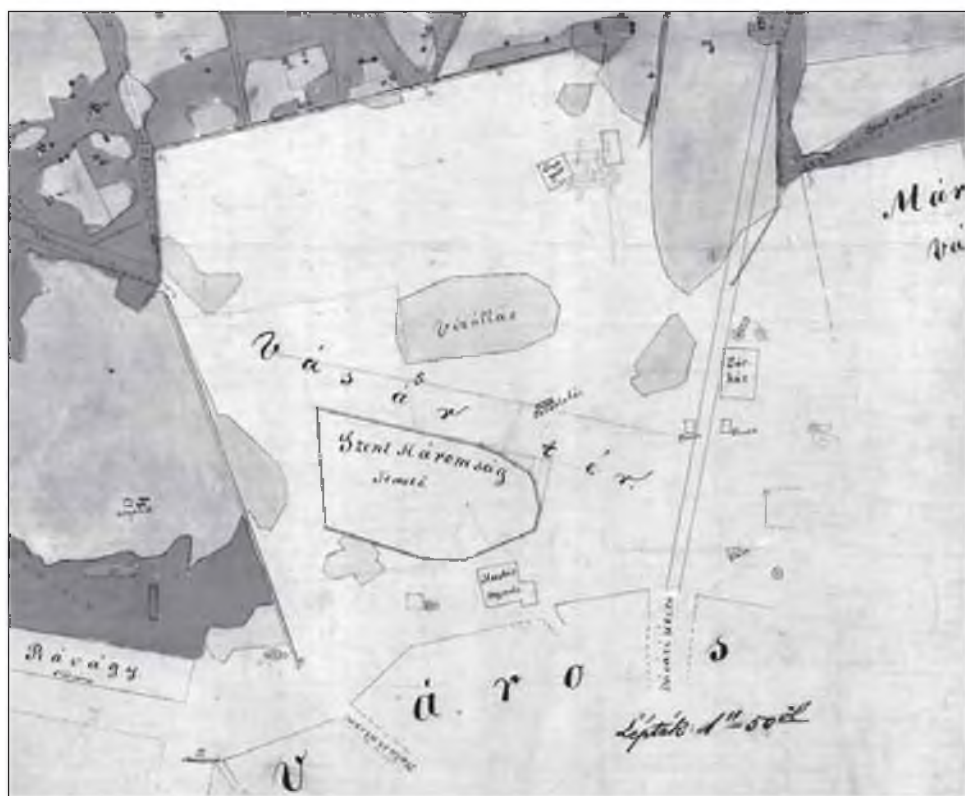
1. kép. Kecskemét az I. katonai felmérésen (kiadva: I. katonai felmérés. DVD-ROM. Arcanum-HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Bp., 2004.)

2. kép. A kecskeméti piac 1790 körül. Részlet a „Kecskemét 3. tizedének felmérése” c. térképlapról (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára [Kecskemét] XV. 1. a. 0001)

3. kép. A Vásárállás 1792-ben. Részlet a „Planum hoc fine regulationis nundinarum in Privilegiato Oppido Ketskemét instituendo, elaboratum est. Mense Aprilis Anno 1792.” c. felmérésről (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára [Kecskemét] XV. 1. a. Kecskemét 353)

4. kép. A Vásárállást ábrázoló térkép, 1800 k. Részlet (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára [Kecskemét] XV. 1. a. 5. téka 136/a.)

5. kép. A Vásárállás, a Serház, a Kecskéhazi Fogadó és a Kápolna felmérése, 1806 k. Készítette Szűcs Imre. Részlet (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára [Kecskémét] XV. 1. a. 53. téka. 136.)

EDIT SÁROSI
THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF THE MARKET
PLACE AT KECSKEMÉT

Kecskemét was one of the populous group of market towns on the Great Plain, in the emergence and rise of which a decisive role was played by the geographical location of the town itself.

Kecskemét, still mentioned as a *possessio* in 1353, was already referred to in 1368 as an *oppidum seu villa*; in 1415 and in 1423 exceptionally termed *civitas*, from 1439 it regularly occurs as an *oppidum* in the sources.

The presence of central functions of an urban nature is proved by several pieces of information, among which the most important are those which attest the town's commercial role. The increasing importance of commerce and of commercial routes from the 14th century apparently played a prime role in the development of Kecskemét into a town. It was basically an upswing of agricultural production, before all the stocks of cattle, sheep and horse which were bred for export on the waste fields hired by the town, which provided its economic foundations, although the profits from transit trade may also have been considerable. By the turn of the 14th and 15th centuries Kecskemét had in all probability emerged as an important commercial centre. Lying at mid-distance between the two major urban centres, Pest and Szeged, a century later it belonged to the category of market towns which assumed "middling" urban functions in the basically un-urbanised rural landscape of the Great Plain. Yet the hierarchical order of the Hungarian urban settlement network which had developed by the end of the Middle Ages was greatly transformed in the wake of the political and economic changes which took place in the 16th and 17th centuries. In the region between the Danube and the Tisza one of the winners of this process was precisely Kecskemét, which, despite the declining periods which followed the times of war, had become by the middle of the 18th century one of the most populous towns of central Hungary, assuming an undoubtedly urban role, whereas in the first part of the 19th century it functioned as one of those important regional centres of the collection and distribution of commercial wares which served as the nodal points of the interregional trading network.

The site of the daily and weekly markets, organised around the Saint Nicholas parish church, had remained constant from the Middle Ages until the middle of the 20th century. It was on the market place, and at the juncture of the major streets which departed from it, that most of the churches and the chief public buildings were erected. Thus the market and the market place had emerged as one of the key organising forces of social and communal life, and exerted a strong influence upon the development of the town's structure, an influence which can still be perceived despite the fact that the markets themselves are actually kept at another site.

The site of the annual and animal fairs, called *Vásártér*, was squeezed out of the town fairly early because of its need of space, but remained in close contact with it and functioned as a part immediately attached to the town until the middle of the 18th century. Thanks to the change of function which took place then, and to the consequent reconstructions (the building of garrisons and the emergence of industrial premises), and, eventually, the building activities which started in the 19th century, the *Vásártér* had disappeared as a topographical element from the town's urban texture by the 20th century, and thus failed to influence its further development.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

- László Solymosi: Native Tongue and Legal Literacy
in Medieval Hungary 479
- Ágnes R. Várkonyi: On the Philosophy of Dressing 503
- László Péter Schramek: The Debate between Ferenc Wesselényi,
György Lippay and Imre Balassa about the Lord-Lieutenancy
(*Főispánság*) of Pest County 537
- Gábor Vaderna: Diary and Event. Count József Dessewffy:
Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten 1828
(Moral and Social Life at Pest in 1828) 569

HORIZON

- Csaba Zahorán: The Trianon-Phenomenon in the Mirror of Pressburg 591

WORKSHOP

- Edit Sárosi: The Historical Topography of the Market
Place at Kecskemét 615

E számunk szerzői

R. VÁRKONYI ÁGNES, az MTA levelező tagja, professor emeritus (ELTE) •
SÁROSI EDIT PhD-hallgató (Közép-Európai Egyetem) • SCHRAMEK
LÁSZLÓ PÉTER PhD, mb. igazgató (Pest Megyei Levéltár) • SOLYMOSI
LÁSZLÓ, az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (ELTE, Debreceni Egyetem) •
VADERNA GÁBOR PhD, egyetemi tanársegéd (ELTE) • ZAHORÁN
CSABA történész (Budapest)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA = Magyar Tudományos Akadémia